

“Українські декабристи чи декабристи на Україні?”

Рух декабристів очима істориків 1920-х років

“Українські декабристи чи декабристи на Україні?”

Рух декабристів очима істориків 1920-х років

**Михайло Грушевський
Сергій Єфремов
Дмитро Багалій
Матвій Яворський
Осип Гермайзе
Іван Рибаків
Віктор Романовський
Юліан Оксман
Володимир Гнатюк**

**Упорядкування, вступна стаття та примітки
Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша**

Київ – 2011

УДК 94(477+470)+930.23–051“192”

ББК 63.3(4Укр+2)47+63(4Укр.)

У45

“Українські декабристи чи декабристи на Україні?”: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К.: Логос, 2011. – 195 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 16 грудня 2010 року)

В збірнику зібрано наукові публікації українських вчених 1920-х років М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Багалія та інших, присвячені руху декабристів. Вони відображають дискусію з приводу концепції «українського декабризму». В додатках представлені історіографічні розвідки в галузі українського декабристознавства 1920-х років, у тому числі й зарубіжні, котрі вперше вводяться в науковий обіг в Україні.

Адресовано вченим-історикам, викладачам вищої і середньої школи, студентам гуманітарних факультетів, всім, хто цікавиться рухом декабристів.

Рецензенти:

І. В. Верба, доктор історичних наук професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

І. С. Гребцова, доктор історичних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова)

В. В. Ластовський, доктор історичних наук, професор (Київський національний університет культури та мистецтв)

ISBN 978-966-171-357-3

© Казьмирчук Г. Д.
© Латиш Ю. В.

ЗМІСТ

<i>Григорій Казьмирчук, Юрій Латиш</i> КОНЦЕПЦІЯ “УКРАЇНСЬКОГО ДЕКАБРИЗМУ”	5
<i>Михайло Грушевський</i> 1825–1925	22
<i>Сергій Єфремов</i> ВІД ЛЕГЕНДИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ. (МІСЦЕВЕ ПІДҐРУНТЯ В ДЕКАБРИСТСЬКОМУ РУХОВІ)	24
<i>Сергій Єфремов</i> БІЛЯ ПОЧАТКІВ УКРАЇНСТВА. ГЕНЕЗИС ІДЕЙ КИРИЛО-МЕТОДІЄВСЬКОГО БРАЦТВА	31
<i>Дмитро Багалій</i> УВАГИ ДО ГЕНЕЗИ ДЕКАБРИСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ	38
<i>Матвій Яворський</i> ОСНОВИ ДЕКАБРИЗМА НА УКРАЇНІ	56
<i>Осип Гермайзе</i> РУХ ДЕКАБРИСТІВ І УКРАЇНСТВО	74
<i>Іван Рибаків</i> 1825-й РІК НА УКРАЇНІ	86
<i>Віктор Романовський</i> ПРИЧИНИ НЕВДАЧІ В 1825 РОЦІ	102
<i>Юліан Оксман</i> ОДЕСЬКЕ “ГНІЗДО ЗМОВИ” 1825 РОКУ. (СПРОБА ПЕРЕГЛЯДУ ПИТАННЯ ПРО БАЗУ “ДЕКАБРИЗМУ” НА УКРАЇНІ)	107
<i>Володимир Гнатюк</i> ПАДУРА, РИЛЕЄВ І ДЕКАБРИСТИ	135
ДИСКУСІЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ДЕКАБРИЗМ	146
ДОДАТКИ	
<i>Настя Грінченко</i> ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ В “КОНСТИТУЦІЯХ” ДЕКАБРИСТІВ	153

<i>Леонід Добровольський</i> ДЕСЕМБРІАНА. (ДО ПІДСУМКІВ ЮБІЛЕЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ПІВДЕННИЙ ДЕКАБРИЗМ)	163
<i>Й. Лоський</i> НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА ПРО ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ	177
<i>Зигмунт Зборуцький</i> ДЕКАБРИСТИ В СВІТЛІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ	180
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	189

Концепція “українського декабризму”

Довгий час вважалося, що це були російські таємні товариства, при чому не бралось до уваги, що більша частина членів Товариств, хоч і служила в російському війську, належала до Українського шляхетства.

Наталія Полонська-Василенко¹

Згори вирішали питання так, що українських декабристів не було, був єдиний тільки рух в загально-російській формі, і в історії українських громадських рухів повстанню декабристів немає місця. Такий погляд, безперечно, хибний і глибоко помилковий... Можна говорити, що українська інтелігенція цієї доби не дооцінювала національного моменту, проймається впливами російської культури, але цілком невірно було б одмовляти молодому поколінню та ще з революційними настроями в приналежності до української інтелігенції тільки через те, що їхня національна свідомість була невиразною, або невисокою.

Осип Гермайзе²

Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів – Пестель – жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші, що історію боротьби трудящих записано не в тульській “Канаді”, а на просторах України, де найменша оселя є сторінка із героїчного минулого, що і т. д. і т. п.

Микола Хвильовий³

Рух декабристів, як і раніше, залишається однією з найпопулярніших тем з історії Російської імперії XIX ст. На сьогодні декабристознавча література нараховує понад 18 тис. монографій, статей, нарисів, художніх творів.

Значний внесок у вивчення цієї важливої історичної проблеми зробили українські вчені. Особливо активно досліджувався декабризм в 1920-х рр., коли СРСР широко відзначав 100-річчя повстання. Тоді ж в Україні було створено оригінальну концепцію “українського декабризму”. Донедавна вона вважалась антинауковою ерессю, круто замішаною на українському буржуазному націоналізмі. Радянські вчені безапеляційно заявляли, що лише їм за допомогою марксистсько-ленінської методології вдалося у всій повноті розкрити суть та оцінити роль декабристського руху. В повоєнні роки вважалося, що декабристознавство розвивалось спочатку під впливом “помилкової” концепції М. Покровського, згодом – виходячи з постулатів “єдино вірної” революційної (ленінсько-герценівської) концепції⁴. Про існування різних наукових течій та шкіл не було прийнято говорити. Зокрема, Л. Олійник визнавав справді науковими лише ті декабристознавчі дослідження, які були написані після сумнозвісної Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1934 р., що знаменувала остаточне підпорядкування історичної науки державно-партійному контролю, а процес розвитку українського декабристознавства ним

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 294.

* Виділено О. Гермайзе.

² Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 34.

³ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Новели, оповідання “Повість про санаторійну зону”. “Вальдшнепи”. Роман. Поетичні твори. Памфлети / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. П. Агеєвої; ред. тому М. Г. Жулинський. – К., 1995. – С. 743.

⁴ Гапусенко І. М., Олійник Л. В. Висвітлення руху декабристів на Україні в радянській історіографії // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 123.

розглядався лише в контексті загальносоюзного процесу, єдиним лідером якого була “глава радянських декабристознавців” М. Нечкіна¹.

Такий підхід не враховував усього розмаїття поглядів на декабризм, ігнорував регіональні декабристознавчі центри (зокрема, такі потужні, як Сибір, Саратов, Україна), вважаючи тематику їх досліджень периферійною. Сьогодні зрозуміло, що одномірні, лінійні процеси в історії зустрічаються вкрай рідко.

На жаль, попри наявність значного пласту літератури, присвяченої історіографії декабристського руху, що побачив світ в незалежній Україні (в основному – це праці Г. Казьмирчука та його учнів²), не лише широкій громадськості, але й багатьом фахівцям залишаються невідомими праці українських декабристознавців 1920-х років.

Ідея перевидати дослідження українських декабристознавців утвердилась після ознайомлення з прекрасною публікацією праць російських емігрантів про декабристів, здійсненою відомим вченим і нашим добрим знайомим Я. Леонтьєвим³. Подумалось, якщо в декабріану повертаються російські вигнанці, то хіба можна й надалі не помічати потужний пласт досліджень українських істориків доби “розстріляного відродження”?

Країна Рад широко відзначила 100-річчя повстання декабристів. Восени 1925 р. в Києві було створено окружну ювілейну комісію в складі представників від наукових та партійних установ, а також від Товариства політкаторжан. Її очолив завідувач Музею революції А. Яременко. 10 січня 1826 р. в Музеї революції відбулось урочисте відкриття ювілейної виставки, яку протягом першого місяця роботи відвідало понад 6 тисяч осіб. Низку доповідей, присвячених рухові декабристів, було прочитано на засіданнях Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні та для районного вивчення України при УАН, Історичного товариства Нестора-літописця. Урочисті засідання з нагоди ювілею провели УАН та її Історична секція, Інститут народної освіти, Товариство політкаторжан⁴. У Харкові до урочистостей долучились Укрцентрархів, науково-дослідча кафедра української культури під керівництвом Д. Багалія, Товариство істориків-марксистів, в Одесі – Історичне товариство при УАН, архівні установи. Більшість з виголошених доповідей було опубліковано в спеціальних збірниках, що побачили світ у Києві та Харкові⁵.

Поглибленому вивченню декабристського руху в Україні в 1920-ті рр. сприяла можливість активного використання архівних документів, які дедалі ширшим потоком вливались у науковий обіг, збагачуючи декабристознавство новими матеріалами. Історик О. Багалій-Татаринова писала з цього приводу: “Тільки тепер перед нами – істориками і України, і Росії поодмикалися різні секретні архівні фонди, порозчинялися воєнні архіви, що й дозволяють нам прочитати ці маловідомі сторінки нашого недавнього минулого”⁶.

Основним питанням, довкола якого точилась дискусія між українськими та російськими декабристознавцями 1920-х років, був так званий “український декабризм”.

¹ Олійник Л. В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 121.

² Див.: Казьмирчук Г. Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. – К., 1994. – 125 с.; Казьмирчук Г. Д. “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; Казьмирчук Г. Д. Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К.; Черкаси, 2001. – 240 с.; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – 282 с. та ін.

³ Див.: “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – М., 2001. – 208 с.

⁴ Див.: В. Б-ч [Базилевич]. Ювілей декабристів у Києві // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 199–200.

⁵ Див.: Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Під ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – 4+206+1 с.; Повстання декабристів на Україні. Науковий збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія. – Харків, 1926. – 235 с.; Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву / За ред. акад. Д. Багалія; Повстання декабристів на Україні. З матеріалів Київського Центрального Історичного архіву / За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського, В. Міяковського. – Харків, 1926. – 184+103 с.; Из эпохи борьбы с царизмом. Сб. № 5. (К столетию восстания декабристов) / Под ред. Л. Л. Бермана. – К., 1926. – 170 с.; Україна. – 1925. – Кн. 6 та ін.

⁶ Багаліївна-Татаринова О. Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В. С. Сотнікова) // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. Т. II / За ред. акад. Д. Багалія. – К., 1930. – С. 1.

Творці цієї концепції виходили з того, що Україна посідає особливе місце в історії декабристського руху: тут діяли управи Союзу благоденства, Південне товариство і Товариство об'єднаних слов'ян, було написано проект майбутньої російської конституції – “Руську Правду”, нарешті, відбулось повстання Чернігівського полку. В цілому, концепція “українського декабризму” зводилась до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, автономістів-федералістів. Її підтримували історики та громадські діячі, кожен з яких привносив щось нове. В історіографії 1920-х рр. існувало два підходи до концепції “українського декабризму”, які збігалися з провідними напрямками в українській історичній науці: 1) національно-державницький (С. Єфремов, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький); 2) марксистський (О. Гермайзе, Ю. Оксман, М. Яворський).

Історики-марксистичні при вивченні декабристського руху спиралась на праці теоретиків марксизму. Причому, ленінська періодизація визвольного руху в Росії не зводилась в абсолют. Зокрема, О. Гермайзе керувався теорією “непродуктивних класів” економіста С. Солнцева, а М. Яворський спирався на власну періодизацію історії України. В екзилі І. Лисяк-Рудницький поділив т. зв. “українське століття” на такі епохи: 1) шляхетська (кінець XVIII ст. – 40-ві рр. XIX ст.); 2) народницька (40–80-ті рр. XIX ст.); 3) модерністична (1890-ті рр. – 1914 р.). Першу епоху, на думку вченого, характеризувала перевага дворянства козацького походження на Лівобережній Україні та польсько-українського шляхетства на Правобережній Україні. Незважаючи на прийняття цієї верствою російської чи польської державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевріти український “територіальний патріотизм” і певні автономістичні прагнення¹.

Першим звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до О. Герцена, він писав: “Ідеї Костомарівського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло в Київській губернії у 1823–25 рр., з принципами “українофілів” і “хлопоманів” 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу”². Щоправда, племіннику декабриста М. Драгоманову не були відомі програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян, тому вважати його дослідником цієї проблеми не можна.

В 1917 р. ідеолог українського інтегрального націоналізму (росіянин за походженням) Д. Донцов доволі легковажно твердив, що рух декабристів в Україні “набрав яскраво зазначеного національного українського характеру, і його мета була та сама, яку вже багато українських поколінь даремно намагалися досягти: політична незалежність їхньої Держави”³. Це була політична декларація, а не наукова гіпотеза.

У 1925 р. видатний український історик М. Грушевський, підбиваючи підсумки 100-річного ювілею повстання декабристів в Україні, поставив питання: “*українські декабристи чи декабристи на Україні?*”⁴, але сам участі в цій дискусії не брав. Концепцію “українського декабризму” розробили академік УАН С. Єфремов та професор Київського інституту народної освіти О. Гермайзе. В її контексті написані праці Д. Багалія, В. Базилевича, В. Гнатюка, А. Добровольського, В. Міяковського, Ю. Оксмана, П. Филиповича, М. Яворського та ін.

Одним з перших, хто поставив питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов'язати декабризм з попередніми та наступними українськими опозиційними рухами, був С. Єфремов. Він вибудував струнку схему розвитку українського федералізму в XIX ст.: ложа “Об'єднані слов'яни” – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство: “Перша на київському ґрунті спроба знайти порозуміння в національному питанні, вихідний пункт того слов'янського федералізму,

¹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Пер. з англ. – Т. 1. – К., 1994. – С. 173–191.

² Цит. за: Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова // Вісник Київ. ун-ту. Історико-філологічні науки. – Вип. 6. – К., 1992. – С. 12.

³ Донцов Д. З історії розвитку державної ідеї. – Вінниця, 1917. – С. 45.

⁴ Грушевський М. С. 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 3.

що кілька років по тому далеко вже виразніше зарясувався в “Обществе Соединенных Славян”, а в 40-х роках досяг свого ідеологічного завершення в Кирило-Методієвському Братстві”¹. О. Гермайзе вважав нащадками декабристів кирило-мефодіївців і М. Драгоманова².

Декабристознавчі студії українських дослідників тісно пов’язані з масонством, у якому С. Єфремов, на відміну від істориків-марксистів, вбачав витoki декабризму. Попередниками масонських ідей в Україні він вважав православні братства і філософію Г. Сковороди*. Масонські ложі в Україні, на думку, С. Єфремова, виявляли тенденцію “перетворитися на українське [виділено С. Єфремовим] масонство і служити завданням українського громадського руху”, а найближчими до українства були полтавська ложа “Любов до істини” та київська “Об’єднані слов’яни”³.

Єфремівські ідеї підтримав Д. Дорошенко, стверджуючи, що масонські ложі, які виникали в Україні, були за своїм походженням і суттю виключно російськими або польськими, але масонство “мимоволі приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему”. Вчений припускав, що назва ложі “Об’єднані слов’яни” свідчила про прагнення її членів до встановлення дружніх взаємин між трьома слов’янськими народами: російським, українським та польським. Д. Дорошенко закликав вивчати рух декабристів в Україні в контексті українського національного відродження і опозиційних настроїв українського дворянства⁴.

Характерна назва й деяка схожість програмних цілей ложі “Об’єднані слов’яни” та Товариства об’єднаних слов’ян дозволили С. Єфремову припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій⁵. Незважаючи на те, що в програмних документах Товариства об’єднаних слов’ян українці не згадуються як окремий слов’янський народ, учений вважав, що вплив “місцевого ґрунту” виявляється поки що в загальнослов’янській і федералістичній ідеях. Лідери “слов’ян” П. Борисов, Я. Драгоманов, І. Горбачевський, на думку С. Єфремова, “мали вже й зерно національної української свідомості”. З інтересу до слов’янства, з федералізму почалася українська ідея, яка вже виникла в часи декабристів, як і думки про долю України і патріотичні спомини з минулого⁶.

На думку Ю. Охримовича, відсутність України серед суб’єктів майбутньої федерації, яку планували створити члени Товариства об’єднаних слов’ян, пояснюється слабкістю національної свідомості у декабристів-українців. Надмірне захоплення західноєвропейськими революціями “відвернуло їхні очі від рідної землі”⁷.

“Українською віткою декабристського руху” називав Товариство об’єднаних слов’ян І. Лисяк-Рудницький, який вважав, що його члени потрапили “під команду російських “якобінців” типу Пестеля”, а тому “загинули, не принісши тривалої користі вітчизні. Це був показник на майбутнє. Упродовж усього XIX ст. обезкровлення України, через русифікацію її еліти, відбувається не тільки на правому крилі, службою в царській бюрократії, але й на лівому крилі, участю у революційних організаціях загальноімперського масштабу”⁸.

С. Єфремов, як і багато його сучасників, вважав, що провідне значення в декабристському русі відігравали саме організації, що діяли в Україні. Північне товариство, на його думку, виключно “панська організація”, натомість Південне, “вже

¹ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – С. 4.

² Гермайзе О. Рух декабристів і українство. – С. 38.

* Російські історики на той час користувались настановою М. Покровського досліджувати лише революційні організації, тому проблеми масонства вони майже не торкались.

³ Єфремов С. Масонство на Україні // Сергій Єфремов Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 695.

⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991. – С. 503.

⁵ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові). – С. 6.

⁶ Єфремов С. Масонство на Україні. – С. 701.

⁷ Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX столітті. Ч. I. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. – К., 1918. – С. 25.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. – С. 175.

торкнулося було справжньої землі та її потреб, хоча й не скинуло з себе чисто дворянських традицій яacobинського централізму та великопанського аристократизму колишніх гвардійців”¹.

На думку С. Єфремова, в Україні точилась боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об’єднаних слов’ян, і централістськими, які гуртувались в Південному товаристві. Він доводив, що об’єднання двох товариств було “суцим нещастям” для розвитку федеративної, а в подальшому і української національної ідей. Централізм затяг федералістичні елементи в Україні “в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилась не тільки повним розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку”².

На наш погляд, твердження про повну протилежність в ідеології й тактиці між Товариством об’єднаних слов’ян та Південним товариством сформувався у С. Єфремова під впливом “Записок Невідомого”^{*}, які він часто цитував у своїх працях. Зрозуміло, що злиття обох організацій було б неможливе за наявності істотних суперечностей.

Виняткову роль у розвитку української ідеї С. Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було “досить численне і мало зносили як з російськими, так і з польськими політичними організаціями”. Його лідера, колишнього члена масонської ложі “Об’єднаних слов’ян” В. Лукашевича, С. Єфремов вважав “живою ниткою”, що пов’язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі – полтавською ложою “Любові до істини”, активними членами котрої були І. Котляревський, В. Кочубей, М. Новіков, В. Тарновський, “та з гуртком автономістів, що купчився коло відомого князя” М. Репніна³. Слідча справа В. Лукашевича⁴ не дає змоги стверджувати про помітну роль Малоросійського товариства на політичній палітрі. Ймовірно, на момент арешту його лідера, ця організація перебувала у стані формування.

Марксистську інтерпретацію українського декабризму дав О. Гермайзе. Проблема соціальної природи декабристів, на його думку, зводилась “до проблеми непродуційних класів”⁵. Підтримуючи концепцію російського економіста С. Солнцева, вчений вважав, що невиробничі класи пов’язані з верствами виробничого населення, і можуть тяжіти до класових інтересів тієї чи іншої виробничої верстви. Ось чому, в політичних концепціях декабристів не могли не відбитися класові інтереси дворянства і прагнення молоді російської буржуазії. Історик використав думку М. Покровського, що декабристи були інтелігентами, відірваними від інтересів поміщиків. “Соціологічно правильно буде, – зазначав він, – як ми декабристів будемо трактувати, як інтелігенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтелігенція, відірвавшись, в значній мірі, від організації сільськогосподарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою...”⁶ Ступінь і форми здекласованості офіцерської молоді впливали на те, що у різних декабристів “бачимо ми то менший, то більший радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства”⁷. Цим автор пояснював неоднорідність декабристського середовища, значну різницю в поглядах членів таємних товариств.

О. Гермайзе прийшов до висновку про залежність суспільно-політичних поглядів української офіцерської молоді від “українських обставин”, від “відносин тогочасного українського життя”. Вона проявлялась не лише у формі впливу фактів соціального гніту, але й у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів. “Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст. почувается у декабристів”⁸, – зазначав учений.

¹ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові). – С. 2.

² Єфремов С. Масонство на Україні. – С. 701.

* Більш відомі як “Записки І. Горбачевського”, хоча авторство останнього неодноразово піддавалось смуніву.

³ Єфремов С. Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 94.

⁴ Див.: Дело В. Л. Лукашевича // Восстание декабристов. Документы. Дела Верховного уголовного суда и Следственной комиссии. – Т. XIX. – М., 2001. – С. 377–419.

⁵ Гермайзе О. Рух декабристів і українство. – С. 26.

⁶ Там само. – С. 27.

⁷ Там само. – С. 27–28.

⁸ Там само. – С. 29.

Звідси поставало питання: чи можна говорити про участь у декабристському русі української інтелігенції, чи українці за походженням поміж декабристами були “настільки одірвані од українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого”¹. Намагаючись розв’язати цю проблему, вчений розподілив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Перші вже давно були відірвані від українства, і тому не могли вважатися українцями, бо були міцно пов’язані з “державною культурою російського дворянства”. Представники другої групи, які створили Товариство об’єднаних слов’ян, і були, на думку О. Гермайзе, “українськими декабристами”. Вихідці з сімей бідної української шляхти І. Горбачевський, Я. Драгоманов, І. Сухінов та ін. – перші представники української інтелігенції з невисокою національною свідомістю, які не мали потреби користуватись українством як політичною чи соціальною ідеєю. Тому історик вважав правомірним застосування щодо них терміну “українські декабристи”.

Концепцію “українського декабризму” фактично підтримав лідер істориків-марксистів УСРР М. Яворський, який розглядав українську історію як низку революцій (козацька революція 1648–1654 рр.; дворянська революція 1825 р.; буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр.; соціалістична революція 1917 р.). Декабризм для нього – це перша спроба буржуазної революції, яку створив промисловий капітал². В опозиційному русі першої чверті ХІХ ст. вчений виділяв 3 течії: українських автономістів, об’єднаних у Малоросійське товариство; польську шляхту Патріотичного товариства; декабристів Південного товариства – прихильників демократичної, єдиної і неподільної Росії. М. Яворський вважав, що між польським та московським капіталом точилась постійна боротьба за українську колонію, а єдиною справді революційною організацією було Товариство об’єднаних слов’ян³. Вчений сміливо припускав, що в декабризмі присутні елементи не лише буржуазної революції, але й утопічного соціалізму.

До прихильників концепції “українського декабризму” належав і Д. Багалій*, адже ідеологію декабристів він розглядав у тісному зв’язку з “українськими умовами”⁴ і навіть вживав термін “українські декабристи”⁵. Історик вважав, що революційні рухи необхідно розглядати в їх динаміці, у розвитку і проявах, у різних формах відповідно до розвитку соціально-економічних процесів українського життя, в основі якого лежала класова боротьба. “Ця боротьба, – відзначав Д. Багалій, – почалася дійсно в ранні князівські часи і набула величезного напруження в козацько-селянських війнах ХVІІ в., а епілогом їх була гайдамаччина з коліївщиною. Дальша боротьба в ХІХ в. виявилася в дворянській і буржуазній революції – декабристів і методіївців, що їх заступила потім народницька революція”⁶. Але разом з тим, Д. Багалій стверджував, що декабристи у своїй діяльності не були зв’язані з територією України і те, що центром їх діяльності була Київщина пояснюється, що вони служили в армії, яка була там розташована⁷. Тому вважав, що для історії України важливіше значення мали кирило-мефодіївці.

В контексті українського національного відродження та опозиційних настроїв українського дворянства був схильний розглядати рух декабристів в Україні Д. Дорошенко. Причину цих настроїв історик вбачав у небажанні російського уряду “визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об’ємі”⁸.

¹ Там само. – С. 34.

² Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – Вид. 3-є. – Б. м., 1929. – С. 103.

³ Див.: Яворський М. Основи декабризму на Україні // Повстання декабристів на Україні. Наук. зб. харків. наук.-досл. катедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія. – Харків, 1926. – С. 5–42.

* До 1917 р. Д. Багалій не писав українською мовою, уникав слова “Україна” і обирався до Державної Ради Російської імперії. О. Гермайзе навіть поставив питання, чи можна залучати його до української історіографії, адже вчений “мало виявляв своє українство” (Грищенко М. Академік Д. І. Багалій // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 173). Проте після 1917 р. майже всі праці Д. Багалія написані українською мовою і присвячені історії України.

⁴ Багалій Д. Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – С. 17.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Багалій Д. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. 1. – Б. м., 1928. – С. 103.

⁷ Багалій Д. З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – С. 169.

⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 503.

Вплив декабристських ідей на освічені верстви українського суспільства простежили Д. Багалій та В. Міяковський. Перший, зокрема, зазначав, що в 1820–1825 рр. в Харківському університеті “панував дух біблейських товариств”. Ті ліберальні, радикальні й навіть революційні думки, які захопили дітей дворян – офіцерську молодь, з’явилися і серед поміщицьких дітей, котрі навчалися у Харківському університеті. Заборонена література була розповсюджена серед студентів і офіцерів, “вона переходила від однієї до другої особи”¹.

Засновники концепції “українського декабризму” приділяли багато уваги постаті Т. Падури, котрий на одному із спільних засідань керівників Васильківської управи та представників Польського патріотичного товариства начебто заявив себе представником від українського народу. Про це, зокрема, повідомляв у спогадах громадєвець К. Михальчук, який писав, що цей факт був відомий з “переказу”². Діяльність Т. Падури найповніше дослідив житомирський історик та літературознавець В. Гнатюк. “З деякою обережністю, – писав він, – ми припускаємо, що Падура міг брати участь в нараді між декабристами в Житомирі”³, на якій і виголосив свою знамениту промову про права українського народу³.

В. Гнатюк вважав Т. Падуру “типовим українським регіоналістом польської орієнтації”, який у процесі розвитку громадської думки на Правобережжі був “певним етапом на шляху до хлопоманів і Антоновича”⁴. Поет зблизився з декабристами після написання вірша “Рухавка”, в якому головними ворогами українців і поляків виступають росіяни. Це, на думку вченого, не могло сподобатись декабристам, а потім “од своїх шовіністичних поглядів “Рухавки” Падура відмовився” і переробив вірш, зробивши головним ворогом бусурманів⁵.

Важливою складовою концепції “українського декабризму” був ідейний зв’язок між декабристами та Т. Шевченком. Це питання знайшло розв’язання у працях І. Айзенштока, О. Дорошкевича, Є. Шабліовського, М. Слабченка. Глибокий аналіз проблеми “Шевченко і декабристи” здійснив відомий літературознавець і поет-неокласик П. Филипович. Він довів значний вплив на поета особистого знайомства з декабристами та їхніх творів (особливо К. Рилєєва), висловив припущення, що деякі твори Великого Кобзаря (“Неофіти”, “Юродивий”) містять декабристські мотиви⁶.

Іноді прихильники концепції “українського декабризму” гіперболізували вплив української ідеї на декабристів. Зокрема, М. Слабченко безпідставно стверджував, що в правобережних полках офіцери-українці “займали уособлене місце, вони сторонились російського офіцерства, ображались, якщо їх звали росіянами й між собою вживали тільки української мови”. На його думку, для України мали значення не декабристи, а ідеї декабризму, як відгук загальноєвропейських настроїв у колах інтелігенції⁷.

Наприкінці 1920-х рр. концепція українського декабризму зазнала певної модифікації у статті вихідця з Одеси Ю. Оксмана, багатолітнього опонента М. Нечкіної. Він намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії на Південь, конкретно до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності тут агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний

¹ Багалій Д. З історії декабристського руху на Слобідській Україні. – С. 170.

² Михальчук К. П. Из украинского былого (К воспоминаниям Б. С. Познанского) // Украинская жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 83.

^{*} К. Михальчук вважав, що ця нарада відбувалась у Василькові, або в Білій Церкві (Михальчук К. П. Из украинского былого (К воспоминаниям Б. С. Познанского). – С. 83), а пізніший дослідник С. Щурат писав: “З деякою обережністю ми припускаємо, що Падура міг брати участь в нараді між декабристами в Житомирі чи в іншому місці Правобережної України” (Щурат С. В. Про зв’язки Т. Падури з декабристами // Укр. іст. журн. – 1968. – № 11. – С. 81).

³ Гнатюк В. Падура, Рилєєв і декабристи // Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVIII. – К., 1928. – С. 128.

⁴ Гнатюк В. Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків; К., 1931. – С. 67, 131.

⁵ Там само. – С. 26–28.

⁶ Див.: Филипович П. Шевченко і декабристи. – К., 1926. – 106 с.

⁷ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. – Одеса, 1925. – С. 101.

блок, об'єднаний економічними інтересами, що включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїзжих революціонерів та інтелігенцію, що зароджувалась. Зміцнення економічної сили південних негоціантів та промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю. Оксмана, мало наслідком, “по-перше, піднесення політичного активізму української буржуазії [виділено нами – Авт.], а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західної й південної України”¹.

На думку вченого, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що “долю революції на півдні” вирішував повсталий Чернігівський полк, “а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор”². Проте, сам Ю. Оксман висунув зовсім фантастичний план, який міг би призвести до перемоги декабристів – об'єднання в єдиний політичний блок різних елементів опозиції: від торговельно-промислової буржуазії до вільнодумців-інтелігентів і від землевласників-дворян до військових поселенців.

Ідея українського декабризму знайшла підтримку освічених верств українського суспільства. Про силу її впливу на уми тодішньої інтелігенції свідчать слова М. Хвильового, взяті нами за епіграф.

В Україні 1920-х рр. майже не було противників концепції “українського декабризму”. Прямо проти нього виступив І. Рибаків. “Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значення? На це питання мусимо рішуче відповісти: ні! Всі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі “козацької романтики”. І тому ми не можемо говорити про “українських декабристів”, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні”, – рішуче твердив історик³. На його думку, умови, за яких вибухнуло повстання Чернігівського піхотного полку, є доказом того, що воно було справою загальноросійської буржуазної революції. На цих позиціях стояв і В. Романовський⁴. Багато вчених досліджували окремі питання декабризму, намагаючись не втягуватись в ініційовану М. Грушевським полеміку.

Концепція “українського декабризму” суперечила схемі В. Леніна, який вважав декабристський рух суто російським. У праці “Про національну гордість великоросів” (1914) він, зокрема писав: “Ми пишаємося тим, що ці насильства викликали опір нашого середовища, середовища великоросів, що це середовище висунуло Радіщева, декабристів”. Отже, зіткнення з могутнім М. Покровським та його школою було неминучим. Разом з тим, не можна не відзначити, що за своєю суттю концепція “українського декабризму” ґрунтувалась на марксистській (точніше, ленінській) методології, і представники школи М. Покровського даремно закидали їй антимарксизм. Фундатори концепції, як і В. Ленін, вбачали у декабристах не тільки і не стільки дітей своєї епохи, як попередників інших політичних рухів.

Російські декабристознавці відстоювали тезу про національну однорідність, тобто російськість декабристського руху. На думку М. Нечкіної, якій належала перша спроба дослідження діяльності Товариства об'єднаних слов'ян, “слов'яни” – це окрема течія серед декабристів, яка є попередницею не українських федералістів, а революціонерів-різничинців. Такий висновок, очевидно, ґрунтувався на “Записках” І. Горбачевського.

М. Нечкіна висунула думку, що “Об'єднані слов'яни – перші у російському революційному русі носії народної революції. Орієнтація на маси, на зв'язок з ними

¹ Оксман Ю. Г. Одеське “Гніздо Змови” 1825 року. (Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні) // Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). – С. 180.

² Там само. – С. 166.

³ Рибаків І. 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 15.

⁴ Див.: Романовський В. Причини невдачі в 1825 році // Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Під ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – С. 11–17.

глибоко відрізняє їх від усіх декабристів”¹. У той час, як члени Південного товариства були прихильниками військової революції за прикладом іспанської².

До українського декабристознавства М. Нечкіна ставилась дуже критично. Наголосивши на його значенні для вивчення історії масових рухів, а не окремих осіб, дослідниця різко виступила проти концепції “українського декабризму”, яка, на її думку, не витримує наукової критики, не підтверджується фактичними спостереженнями, адже в ідеологічних настроях “об’єднаних слов’ян” “України як самостійної одиниці немає”³.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928–1929 рр. в ході обговорення доповіді М. Яворського “Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці” М. Покровський та М. Нечкіна відкрито виступили проти концепції “українського декабризму”. М. Нечкіна заперечувала існування “українських декабристів”. Спроби членів української делегації З. Гуревича та О. Гермайзе довести, що ця думка не відображає тісного зв’язку Товариства об’єднаних слов’ян з соціально-політичною та культурною обстановкою в Україні, ігнорує вплив цих чинників на формування ідеології та програми товариства, виявились марними.

З. Гуревич піддав гострій критиці працю М. Нечкіної “Общество соединенных славян” за російське великодержавництво. Не відкидаючи наукового значення першої монографії, присвяченої діяльності цього товариства, він зауважив, що “... автор цього значного твору – понад 300 сторінок – про Товариство об’єднаних слов’ян, про Товариство, що було організовано на території України, про Товариство, яке вийшло з українських родин, про Товариство людей, які були вигодовані на українських традиціях, умудряється нам якраз про ці українські моменти ні слова не сказати. Невже достатньо лише того факту, що в “Катехізисі” Об’єднаних слов’ян не згадано Україну, для того, щоб автор зміг обійти питання про вплив соціально-політичної та культурної обстановки України на формування ідеології та програми цього товариства”⁴.

У відповідь М. Нечкіна обґрунтувала своє неприйняття концепції “українського декабризму”. До її творців вона безпідставно зарахувала М. Грушевського. Відповідь продемонструвала, передусім, погане розуміння суті цієї концепції. “Ця концепція, – відзначала М. Нечкіна, – проголошує, що південний декабризм, – а саме Південне товариство досліджене дуже мало, – є “українським декабризмом”. “Українські декабристи чи декабристи на Україні?” – Цю проблему було розв’язано таким чином, що є невідомі ще науці “українські декабристи”. І особливістю цих українських декабристів є те, що вони йшли шляхом національних мрій, шляхом відродження самостійної України, шляхом української національної ідеології. Я дуже сумніваюсь, щоб товариші, які прагнули обґрунтувати цю концепцію українського декабризму на основі фактів, знайшли хоча б один факт, що підтвердив би їхню концепцію”⁵.

Останню думку майбутнього академіка заперечити важко. Справді, документально підтвердити, що 1) Південне товариство – це “український декабризм”; 2) українські декабристи виношували ідею “самостійної України”, – неможливо. Проте, прибічники концепції “українського декабризму” й не висували таких ідей. Тому О. Гермайзе слушно заперечив, що адепти концепції “українського декабризму” не робили спроб знайти у декабристів ідеї самостійної України. Мова йшла лише про формування цілого ряду декабристів в умовах української дійсності. Сама ж епоха декабристів, на думку О. Гермайзе, це – смуга денационалізації, коли питання національної свідомості усувались на другий план економічною дійсністю, необхідністю загальнодемократичних перетворень⁶.

¹ Нечкіна М. В. Общество соединенных славян. – М.; Л., 1927. – С. 210.

² Див.: Нечкіна М. В. “Революция наподобие испанской” (О тактике Южного общества декабристов) // Каторга и ссылка. – 1931. – № 10. – С. 3–40.

³ Нечкіна М. В. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. – 1927. – Кн. 3. – С. 188, 195.

⁴ Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов 28/XII-1928 – 4/I-1929. – Т. I, изд. 2-е. – М., 1930. – С. 440.

⁵ Там само. – С. 442.

⁶ Там само. – С. 446–447.

Компромісну позицію зайняв М. Рубач, твердячи, що М. Нечкіна правильно зазначала про “націоналістичні збочення Єфремова, Багалія у висвітленні декабризму, але трохи перегинає палицю, недооцінюючи внутрішніх соціальних, економічних коренів, які були на Україні”¹. Разом з тим, він підтримав положення концепції “українського декабризму”, що кирило-мефодіївці спираються своїми джерелами на Товариство об’єднаних слов’ян.

Важким ударом не лише по концепції “українського декабризму”, але й по національних історіографіях був висновок щодо цієї дискусії, зроблений М. Покровським. Він, зокрема, зазначив: “Нам тут цікаво не те, що тут ми зустрічаємося з ідеологією українця, з ідеологією грузина, поляка і т. д. Нам зовсім не це цікаво. Але, товариші, крім цих ідеологій, є ще одна ідеологія, яка називається марксизмом і яка давним-давно усі ці національні ідеології скасувала. Марксизм знає тільки класову ідеологію”².

Конференція проходила в атмосфері грубих нападок на українських учених, напередодні масових репресій проти науковців. Член української делегації, директор Київського інституту народної освіти С. Семко в доповідній записці на ім’я партійного лідера України С. Косіора писав: “Виступ тов. Покровського задав тон і став приводом до негативного ставлення до української історичної науки і делегатів-українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалась як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть незважаючи на членство в КП(б)У і в Товаристві істориків-марксистів”³.

На початку 1930-х рр. українських істориків звинувачували не лише в наукових, але й у політичних “гріхах”. “Ворожим виступом проти історичної правди “освічених” представників уже “внутрішньої еміграції” назвав концепцію “українського декабризму” П. Кияниця. Її творцями, на думку цього критика, були “...акад. М. Грушевський, що дав перше гасло до цього виступу у своїй статті про ювілей декабристів (журн. “Україна”, 1925 р. кн. 6), С. Єфремов, що надав яскравого націоналістично-бойового вигляду новій теорії про декабристів, та О. Гермайзе, що помножив погляди обох своїх патронів на войовничий соціаль-фашистський “соціологізм” і послідовно провів в “Україні” єфремівську націоналістично-бойову концепцію”⁴. “Отож, – підсумовував П. Кияниця, – те спрямовання М. Грушевського на “місцеві українські умови”, на існування “українських декабристів” виявляє не що інше, як намагання за всяку ціну із цього конкретного приводу популяризувати свою теорію про самотність українського народу”⁵. Подібні псевдонаукові думки тиражували провідні видання Країни Рад.

Невдовзі після Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів більшість прибічників концепції “українського декабризму” потрапили до місць позбавлення волі. С. Єфремов, О. Гермайзе та М. Слабченко опинились на лаві підсудних у справі “Спілки Визволення України”. А Д. Багалій “від імені радянських вчених” засудив їхню контрреволюційну діяльність⁶. Після конференції закотилась зірка М. Яворського. Перший історик-марксист республіки був змушений визнавати “помилки”. Але, попри це, в Україні розгорнулася шалена боротьба з “яворщиною”. Вже в 1931 р. М. Яворський був заарештований і згодом засуджений у справі “Українського Національного Центру”. В Ленінграді був арештований близький до Л. Каменєва Ю. Оксман. Історія зберегла для нас слова С. Єфремова, сказані незадовго до арешту, які влучно ілюструють ставлення ученого до декабристського руху: “Часи декабристів вже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого”⁷.

За іронією долі М. Покровський та його учні не довго раділи перемозі. В умовах утвердження режиму одноосібної влади в СРСР школа М. Покровського, що звикла визнавати лише постулати свого лідера, виглядала надто самостійною. В низці постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, що побачили світ у другій половині 1930-х рр. їй було завдано

¹ Там само. – С. 454.

² Там само. – С. 458.

³ Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2924. – Арк. 1.

⁴ Кияниця П. А. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 73–74.

⁵ Там само. – С. 80.

⁶ Вісті ВУАН. – 1929. – № 11–12. – С. 19.

⁷ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 69.

нищівного удару. М. Покровського, який помер у 1932 р., звинуватили в тому, що він розірвав єдиний рух на класово антагоністичні течії. Деякі з його послідовників були репресовані, інші поквапились зректися свого вчителя. Внаслідок репресій проти вчених радянське декабристознавство було загнано в тісні рамки ленінської концепції про три етапи революційного руху в Росії, а декабристам відводилось почесне перше місце серед попередників Жовтневої революції.

Після розгрому декабристознавства в СРСР концепція “українського декабризму” продовжувала існувати в еміграції. Вона справила вплив на праці Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, Н. Полонської-Василенко. Проте, не маючи змоги працювати з документами, ці дослідники не привнесли нічого нового в розуміння декабристського руху. Нового покоління дослідників декабристського руху на чужині не з’явилося.

Про декабристів побіжно згадувала Н. Полонська-Василенко*, користуючись переважно роботами М. Яворського. Українські історики (зокрема, М. Слабченко) й раніше не раз ставили питання про участь у таємних товариствах представників найзнатніших дворянських родин. Н. Полонська-Василенко вказувала, що коло членів таємних товариств було значно ширшим, ніж подають офіційні джерела. До декабристських організацій належали представники найзнатніших українських родів: Миклашевські, Капністи, Тарновські, Шершевицькі, до Малоросійського товариства – М. Репнін, “але вони встигли знищити компромітуючі матеріали, листи, щоденники...”¹. Однак, сьогодні в розпорядженні істориків нема документів, які б підтверджували масову участь у декабристському русі нащадків козацької старшини.

Результатом перемоги школи М. Покровського стало те, що багато українських вчених стало вважати декабризм надбанням лише російського народу, тому не приділяли йому належної уваги. В 1930–1980-х рр. українські декабристознавці всіляко намагались відхреститися від концепції “українського декабризму”, відкидали наявність місцевого підґрунтя в декабризмі, постійно підкреслюючи, що рух в Україні був складовою частиною загальноросійського руху, а повстання Чернігівського полку – складовою частиною повстання декабристів загалом. М. Лисенко пояснював поширення декабристського руху в Україні тим, що “тут відбувалися ті ж самі процеси розкладу феодално-кріпосницької системи і панівного поміщицького класу, що і в центрі Росії. Разом з тим причиною цього був і безпосередній вплив на громадсько-політичне життя України революційного руху, який розвивався в центрі Росії”².

Водночас більшість радянських декабристознавців визнавали тісний зв’язок декабристів з Україною. У своєму двохтомнику “Восстание декабристов”, котрий по суті став енциклопедією декабризму, М. Нечкіна збрала багатий матеріал про діяльність декабристів у різних регіонах України³.

Відродження концепції “українського декабризму” в радянській модифікації відбулось у працях Г. Сергієнка 1970-х рр. Він приділяв особливу увагу впливу декабристів на розвиток революційного руху в Україні. Зібрані факти засвідчили вплив декабристських ідей на селян (селянські виступи), інтелігенцію (справа про “вільнодумство” в Ніжинській гімназії), студентство (поширення опозиційних настроїв у Харківському університеті)⁴. Г. Сергієнко вважав, що Україна стала одним з головних центрів декабристського руху не випадково, бо там і в ХІХ ст. жили волелюбні козацькі традиції⁵.

Ці думки не лише близькі до концепції “українського декабризму” (хоча Г. Сергієнко був змушений її критикувати), але фактично є її логічним завершенням. Окремі тези

* До речі, Н. Полонська-Василенко завжди прихильно ставилась до декабристів. Під час окупації Києва німцями вона на нараді у Відділі благоустрою Києва щодо перейменувань вулиць відстоювала необхідність збереження у місті вулиці Декабристів, “оскільки декабристи відіграли велику роллю в історії України”. Але до її думки не дослухались, перейменували вулицю Декабристів на вулицю Карпатської Січі. (Анисимов А. Перечитывая заново. Топонимические ребусы // Киевский телеграфЪ. – 2004. – № 4, 23–29 января).

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 292, 295.

² Лисенко М. Декабристський рух на Україні. – К., 1954. – С. 20.

³ Нечкіна М. В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 1. – С. 83.

⁴ Див.: Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850. – К., 1971. – 300 с.

⁵ Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975. – С. 30–31.

С. Єфремова, О. Гермайзе, М. Яворського та ін. про вплив декабризму на розвиток українського національного руху були об'єднані у єдиній концепції. Проте, ідеологічні умови не дозволили Г. Сергієнку визначити місце декабристів у вітчизняній історії – для нього декабристи залишались єдиним загальноросійським рухом. Учений підкреслював, що справу декабристів продовжило наступне покоління борців, яке в нових умовах шукало правильної теорії та шляхів перебудови суспільства, “поступово позбуваючись помилкових уявлень декабристів, їх невір'я у творчі сили та революційні можливості народних мас”¹. Таким чином, основні положення концепції “українського декабризму” було вмонтовано в ленінський постулат про три етапи визвольного руху.

Деяке відлуння окремих положень концепції “українського декабризму” спостерігається і в працях інших українських декабристознавців радянської доби: М. Лисенка, Г. Марахова, А. Медведської, Ф. Шевченка, А. Балебруха. Радянські історики поступово приходили до розуміння того, що рух декабристів нерозривно пов'язаний з Україною. На цьому особливо наголошував М. Савичев².

З проголошенням незалежності України інтерес до декабризму помітно знизився, що було зумовлено як об'єктивними (поява нових дослідницьких проблем), так і суб'єктивними (небажання вивчати революційні рухи, російську історію) чинниками. Деяким історикам, чимало з котрих недавно співали осанну КПРС, досі здається, що історичну значущість діячів минулого визначає, перш за все, їхнє ставлення до марксизму-ленізму, до Жовтневої революції, до української державності чи ще до чогонебудь, що видається сакральним з їхньої невисокої дзвіниці. І лише останнім часом бачимо поступове відродження інтересу до цієї важливої проблеми.

В сучасній концепції історії України впадає в око “біла пляма” в першій третині XIX ст. У XVIII ст. український опозиційний рух існує. Присутній він і в середині XIX ст. А ось у першій третині XIX ст. його начебто не було. Складається враження, що українська шляхта або була цілком задоволена своїм перебуванням у складі Російської імперії і не сповідувала опозиційних поглядів, або жорстоко придушувалась царатом. Але ж перша чверть XIX ст. в Російській імперії – це “дней александровых прекрасное начало”, період пробудження демократичної ідеології в умовах більш-менш ліберального правління, час створення не лише таємних опозиційних угруповань, але й легальних конституційних проєктів, час розквіту літератури.

Деякі історики заповнюють цю прогалину так званими “російськими та польськими революційними рухами 1820–1830-х рр.”³, гіперболізують значення Малоросійського товариства⁴. Але проблема “вписування” декабризму в українську історію залишається остаточно не розв'язаною. Ускладнює цей процес те, що в програмних документах декабристів ігноруються національні права українців. Фактично після виходу в світ монографії М. Савичева спеціальні дослідження з теми “декабристи в Україні” відсутні.

Свій внесок у вирішення проблеми зробили й автори посібника “Історія України: нове бачення”. На жаль, “нове бачення” вкотре звелось до перебільшення ролі Малоросійського товариства. З невідомих причин автори намагались уникати слова “декабристи”, пропонуючи неокочирне визначення “члени таємних антисамодержавницьких офіцерських товариств”. Повстання Чернігівського полку оголошується ними “військовою демонстрацією”, стверджується, що участь у ній брав весь полк⁵. Про Товариство об'єднаних слов'ян, як і про українців у декабристському русі та революційні контакти з польським визвольним рухом, взагалі не згадується, програмні цілі декабристів залишаються незрозумілими. Натомість дисонансом до вище зазначеного

¹ Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850. – С. 290.

² Савичев Н. П. Первые благовестители свободы. – К., 1990. – С. 12–13.

³ Грицак Я. Російські та польські революційні рухи в Україні 20–30-х років // Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів, 1998. – С. 176–180; Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій // Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; За ред. В. М. Литвина. – К., 2006. – С. 157–220 та ін.

⁴ Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навчальний посібник. – К., 1996. – С. 417–418.

⁵ Історія України: нове бачення: Навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.: під ред. В. А. Смолія. – Вид. 2-ге, доп. й переробл. – К., 2000. – С. 171.

лунає твердження: “Подвиг декабристів вплинув на зміцнення революційного українсько-польського єднання”¹.

Сьогодні в Україні існує два контраверсійні підходи до питання “українського декабризму”. Перший був сформульований відомим харківським істориком старшого покоління І. Рибалкою і зводиться до того, що оскільки декабристи не ставили і не вирішували українського національного питання, їх рух слід вважати загальноросійським, котрий охопив і Україну².

Серед прихильників цього підходу є історики як з України, так і з діаспори. Наприклад, В. Верига безапеляційно резюмував: “Отже, повстання декабристів, хоча й зачепило Україну, не мало нічого спільного з українським визвольним рухом, і навіть, якби воно перемогло, то для України воно не несло нічого доброго”³. Той факт, що лідери українського визвольного руху М. Драгоманов та С. Єфремов мали з цього приводу іншу думку, цей дослідник проігнорував.

Протилежний підхід представлений у працях Я. Грицака. Він припускає, що декабризм в Україні “мав специфічні риси, які відрізняли його від руху в Росії”, що найяскравіше втілювалось в діяльності Товариства об’єднаних слов’ян⁴. Його членів Я. Грицак пропонує називати “українськими декабристами”, так як їхній світогляд сформувався в умовах ліберального інтелектуального клімату України. Більшість членів Товариства об’єднаних слов’ян проживали на Волині, де було змішане населення, і тому особливо відчували багатонаціональний характер Російської імперії⁵.

На думку Р. Симоненка та Д. Табачника, особливості “українського декабризму” зумовлені багатьма суттєвими причинами: економічними, геополітичними і не в останню чергу національно-визвольними. Свою роль відігравали і віддаленість від центру монархічної Росії, і близькість бунтівної Польщі. Дослідники вважають Товариство об’єднаних слов’ян “першою українською громадсько-політичною організацією, яка виступала за революційну єдність українського й російського народів, зачіпаючи складні проблеми усього слов’янства, його спільних революційних інтересів”⁶.

Кроком до примирення двох вище розглянутих підходів і одночасно найвдалішою, хоча й не позбавленою романтизму, спробою переосмислення декабризму в сучасній українській історіографії видаються нам праці В. Сарбея. На початку 1990-х рр., досліджуючи формування української самосвідомості, він виділив два його етапи: дворянсько-шляхетський та різночинсько-народницький. Декабристи, на думку історика, до цього процесу не мали ніякого відношення, а лише посприяли популяризації національно-визвольних сюжетів з історії України⁷. Пізніше він змінив свої погляди, відзначивши, що для багатьох декабристів, особливо членів Товариства об’єднаних слов’ян, Україна була рідною землею. Невиокремлення України як окремої держави в проєктованому слов’янському союзі В. Сарбей⁸, як і О. Реєнт⁹, пояснював низькою самосвідомістю “об’єднаних слов’ян”.

В багатьох спеціальних та узагальнюючих працях, підручниках розвивається теза про вплив декабристського руху, й Товариства об’єднаних слов’ян зокрема, на подальший розвиток українського визвольного руху¹⁰. Розвідки ніжинського історика Є. Луняка засвідчують, що нащадками революційної ідеології декабристів можна вважати кирило-

¹ Там само. – С. 172.

² Рибалка І. К. Історія України. Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – Харків, 1997. – С. 77.

³ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 89.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 31.

⁵ Там само. – С. 32.

⁶ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси. – К., 2007. – С. 94–95.

⁷ Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 6–7.

⁸ Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999. – (Україна крізь віки. – Т. 9). – С. 80.

⁹ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 75.

¹⁰ Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2003. – С. 277–278 та ін.

мефодіївців¹. Про відображення і розвиток у політичній програмі українського визвольного руху ідеї федеративної слов'янської державності, висунутої Товариством об'єднаних слов'ян, писав Я. Грицак². І. Коляда припускає, що декабризм сприяв створенню інтелектуальної бази для генезису українського руху³. В низці досліджень акцентується увага на зв'язках декабристів з діячами українського національного відродження: Т. Шевченком⁴, М. Максимовичем⁵, родиною Потебень⁶.

Паралельно з науковим, йшло й публіцистичне переосмислення декабристського руху, змінювались стереотипи його сприйняття в суспільстві. У деяких публікаціях все ще домінує традиційне бачення декабризму, акцентується увага на жертвності декабристів, натомість про роль українців та України в цьому русі не згадується⁷. Багато авторів, підлаштувавшись під перебудовну тенденцію примітивного перелицювання історії, коли чорне та біле просто міняли місцями, почали вишукувати у декабристів негативні риси: замах на царевбивство, диктаторські амбіції керівників, ігнорування української проблеми тощо. Деякі публіцисти прямо заявляють: перемога декабристів мала б згубні наслідки для України і слідом за російськими колегами проводять паралелі з більшовиками⁸. Такий чисто утилітарний підхід до історії, коли значущість подій минулого та історичних осіб визначається з огляду на українське сьогодення, без урахування історичного контексту епохи, є антинауковим. До речі, він перегукується з поглядами великоросійських націоналістів, котрі, всупереч твердженням доморощених “квасних патріотів”, не квапляться приймати декабристів до своєї когорти, а натомість висувають їм той самий букет претензій (за винятком національного питання)⁹, що й публіцисти від українського націоналізму¹⁰.

Насправді ні українського націоналіста Ю. Брязгунова, ні російського націоналіста О. Бузину декабристи не цікавлять взагалі. Перший вдається до хамських випадів на адресу російського народу¹¹, другий переймається тим, що без Миколи І світ втратив би шедеври світового мистецтва, а всюди лунали б лише “Варшав'янки” та “Інтернаціонали”. Ці думки яскраво засвідчують фаховий рівень зазначених авторів. Переповнені їхні публікації й низкою фактичних помилок. Наведемо лише найбільш дикі. О. Бузина лякає дітей, що в разі перемоги декабристів, їх “конституцією Муравйова-Апостола мучили б”¹². Але дітям (принаймні тим, які відвідують школу), на відміну від О. Бузини, відомо, що автором “Конституції” був Микита Муравйов. Ю. Брязгунов пише, що під час

¹ Луняк Є. Деякі аспекти впливу декабризму на формування ідей кирило-мефодіївців // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчука – Т. 4. – К., 2005. – С. 77.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – С. 32.

³ Коляда І. Декабризм та суспільні трансформації початку XIX ст. // Декабристські читання: Тези міжнародної науково-теоретичної конференції / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. X. – К., 2005. – С. 35.

⁴ Див.: Латиш Ю. Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Т. 4. – К., 2005. – С. 143–154.

⁵ Томенко М. В. “Щирий малоросіянин” – видатний вчений (Михайло Максимович) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 80.

⁶ Див.: Франчук В. Ю. Декабристи і родина Потебень // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 66–74.

⁷ Див.: Алексєнко Л. Діти 1812 року // Комуніст. – 2010. – 15 грудня. – С. 6; Свободин В. Обреченные на поражение и славу // Новая волна. – 2010. – № 52. – С. 7.

⁸ Див.: Дружинський В. “Убивство государя та найяснішої родини було лише початком”. Штрихи до портрета Павла Пестеля // Дзеркало тижня. – 2002. – № 29 (404), 3–9 серпня; Гейко С. Из іскри полум'я постало? Декабристи: велич і ілюзії // День. – 2005. – № 234, 17 грудня; Шурхало Д. Декабристы и “Тормоз” // <http://tribuna.com.ua/articles/history/106807.htm>.

⁹ Див.: Бузина О. Николай I – укротитель чудовища декабризма // Сегодня. – 2010. – 10 декабря.

¹⁰ Див.: Брязгунов Ю. Декабристи в Україні: у тенетах омани та блюзнірства // Неопалима купина. – 2008. – № 5/6. – С. 7–32; За Хар. Демаскування міфів 2. Декабристи // <http://narodna.pravda.com.ua/history/47f911edcd5e7/> та ін.

¹¹ Російський народ, на думку Ю. Брязгунова, є “нацією, котра за будь-яких обставин, в якій б “демократичні” чи “цивілізовані” шати не перевдягалася, в ментальній сутності не лише маргінальних прошарків, а й навіть освічених представників була, є й, певне, ще довго залишатиметься у генезі своїй жорстокою й блюзнірською популяцією, для якої не існує інтересів, прагнень і національних почуттів поневолених нею народів” (Брязгунов Ю. Декабристи в Україні: у тенетах омани та блюзнірства. – С. 16). Зрозуміло, що для цього автора декабристи погані вже тому, що більшість з них була росіянами.

¹² Бузина О. Николай I – укротитель чудовища декабризма.

перебування Олександра I в Севастополі “кур’єр привіз йому першу звістку про заворушення розквартированого в Малоросії полку під командуванням Муравйова-Апостола”¹, а диктатора повстання на Сенатській площі іменує Петром. І знову ж навіть школяреві відомо, що Олександр I помер ще до повстання Чернігівського полку, яким, до речі, не командував жоден з братів Муравйових-Апостолів, а диктатором повстання 14 грудня був Сергій Петрович Трубецький. Після таких жахливих помилок автори мали б почервоніти від сорому, але, позичивши у сірка очі, сучасні шарікови звинувачують вчених-декабристознавців у “тотальному антинауковому висвітленні тематики декабризму в Україні”.

За роки незалежності України з концепцією “українського декабризму” знайомились переважно інтелектуали, окремі громадські діячі. Сучасну її модифікацію зустрічаємо в пресі. Зокрема, І. Голод стверджує, що декабристи-українці “успадкували від своїх предків не безумовну вірність деспотичному самодержавству, а ностальгію за республіканськими козацькими традиціями”, їх “не влаштовувало перетворення їхньої Вітчизни на таку ж провінцію Російської імперії, як, приміром, Тамбовщина”². Зверталась увага на походження братів Муравйових-Апостолів з роду гетьмана Д. Апостола³.

Інколи надмірне бажання знайти серед декабристів поборників самостійної України веде до створення абсурдних конфігурацій. Так трапилося з В. Окаринським, котрий цілком серйозно доводить, що насправді натхненником та “тіньовим” лідером повстання був В. Лукашевич, який через “посередництво поляків та особисту агітацію” змушував рахуватися з Україною централістів Південного товариства⁴.

Вочевидь занадто захопилась пошуками аристократичної традиції в українському минулому письменниця О. Забужко, твердячи, що вся ідеологія декабризму не російська, а польсько-українська. “Звідки у Росії виник декабристський бунт, цей суто аристократичний бунт? – задається вона питанням. І одразу відповідає, – Та від тієї української і польської аристократії, яка влилася в імперське дворянство і яку ці стосунки з самодержцем не влаштовували. Декабристи йшли зовсім не за визволення селян, до яких їм було байдуже, — цей бунт мав пафос волелюбства”⁵. На жаль, це лише черговий міф, хоч естетично рафінований та дуже привабливий для сучасної “еліти”. Адже ідеологічні підвалини декабризму заклали російські націоналісти, навіть шовіністи, з “Ордену руських рицарів”. Важливіше, що О. Забужко звертає увагу на спадковість (“переємство”) між декабристами і українським національно-визвольним рухом: “... подібно як Лариса Косач уважала себе дядьковою “духовною дитиною”, Михайло Драгоманов уважав себе прямим спадкоємцем “українського декабризму” (sic!) – Товариства об’єднаних слов’ян, членом якого був уже його дядько, а Лесин двоюрідний дід...”⁶

Сучасне бачення “українського декабризму” полягає в наступному. В результаті складних соціально-економічних трансформацій у Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та формування сучасних уявлень про народ як носія влади, на території України на зміну старій аристократичній опозиції автономістів прийшла опозиція “нового типу”.

Стара малоросійська опозиція виражалась не лише в автономістичних устремліннях української шляхти-дворянства, але й у державотворчих прагненнях К. Розумовського з планами заснування окремої української династії (у часи освіченого абсолютизму власна династія означала власну державність). Про живучість цих традицій свідчить пропозиція В. Капніста пруському дворові щодо відриву України від Російської імперії. Про ці настрої

¹ Брязгунов Ю. Декабристи в Україні: у тенетах омані та блюзнірства. – С. 12.

² Голод І. Декабристи – не альтруїсти. Волі більшість із них домагалася лише для себе // Львівська пошта. – 2009. – 10 січня.

³ Бондаренко К. Декабристы. Украинская версия // Профиль. – 2008. – № 48, 13 декабря. – С. 68–71.

⁴ Окаринський В. Як декабристів хотіли використати українські масони // Тернопільська газета. – 2003. – № 42 (407), 15–21 жовтня.

⁵ Білякова Л. Оксана Забужко: “Україна, яку ми втратили...” // Україна і світ сьогодні. – 2007. – № 18–19 (418–419), 30 квітня; Ключковська Г. Через “код Лесі Українки” – до “України, яку ми втратили”. Розмова з Оксаною Забужко за мотивами її книжки “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій” // Україна молода. – 2007. – № 182, 5 жовтня.

⁶ Забужко О. Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С. 348.

було добре відомо російському урядові, який у 1812 р., прагнучи заручитись підтримкою української шляхти, створив козацькі полки. Певні амбіції на гетьманську булаву мав і брат декабриста С. Волконського, Малоросійський генерал-губернатор М. Рєпнін.

Аналогічні процеси відбувались і на Правобережній Україні, де наприкінці XVIII ст. серед представників польської та колонізованої шляхти поширилась українська ідентичність (але в межах єдиної польської нації). Навіть великі магнати М. Потоцький та А. Яблоновський вчинили релігійну конверсію, перейшовши на унію. А останній, до того ж, відпустив козацького оселедця і звільнив частину підданих від панщини, утворивши з них надвірний козацький загін¹. В польській літературі виникла так звана “українська школа”, представники якої (М. Гославський, С. Гоцинський, Т. Падура, С. Вітвицький) закликали українців до спільної боротьби за оновлену Річ Посполиту². Окремі з них мали творчі взаємовпливи з поетами-декабристами.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це епоха, що увінчалась “весною народів”, коли замість середньовічного розуміння народу (як групи підданих монарха) утверджувалось сучасне (як носія влади). З розвитком капіталістичних відносин змінювалась структура суспільства. В умовах формування національної інтелігенції проблеми демократизації державного устрою усували на другий план автономістські прагнення. Епоха Гетьманщини й Речі Посполитої ставала “світлим минулим”, уже недосяжним. А це прирікало стару опозицію на сходження з політичної арени. Нові реалії вимагали формування нової опозиції. Нею стало Товариство об’єднаних слов’ян. Декабристи-українці, представники збіднілих дворянських родин, першими поставили питання не про автономію України у складі Російської монархії, а про створення нової федерації слов’янських народів, заснованої на засадах демократії і соціальної справедливості. Хоча українці і не згадуються як окремий народ у програмних документах Товариства об’єднаних слов’ян, Україна, безперечно, належала б до цього союзу.

Відсутність чітко вираженої національної програми у декабристів-українців можна пояснити тим, що процес самоідентифікації у них йшов повільніше, ніж у росіян та поляків. Цьому сприяла відірваність від народу української еліти – вихідців із знатних родин козацької старшини, які досягли високих посад в Російській імперії і, на відміну від польського нобілітету, визнали її своєю батьківщиною. Вони називали себе малоросами, в той час як основна маса селян зберегла український менталітет, переважно в культурно-побутовій та мовній сферах³. “Оксамитова” інкорпорація української старшини в російське дворянство перетворила її представників на вірних слуг імперського трону. З іншого боку, уповільнення розвитку національної самосвідомості українців спричиняло усвідомлення історичної, культурної й мовної спорідненості з росіянами.

Ідеї Товариства об’єднаних слов’ян розвинули кирило-мефодіївці, котрі вбачали в декабристах своїх попередників. У “Книзі буття українського народу”, автором якої вважається М. Костомаров, коротко сформульовано розуміння суті декабризму: “І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов’ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла”⁴. Цей пункт є яскравою ілюстрацією синтезу загальнодемократичних ідеалів декабристів та ідей українського месіанства і православного клерикалізму автономістів, що рельєфно представлений в ідеології кирило-мефодіївців.

Члени Товариства об’єднаних слов’ян були першими представниками “нової опозиції” у середовищі українського народу, яка виступала не за модернізацію абсолютистської поліетнічної монархії з середньовічними рудиментами, а за створення правової, демократичної і національної (слов’янської) держави. Так само, як Південне та

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – Вид. 3-є, переробл. та розшир. – К., 2006. – С. 476.

² Див.: Мочульський М. “Українська школа”: Умовини її появи в польській літературі // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 46–83.

³ Шип Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – С. 6.

⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 169.

Північне товариства були представниками “нової опозиції” серед росіян, а Патріотичне товариство – серед поляків. Ідеї Товариства об’єднаних слов’ян впливали на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова та ін. Сьогодні можна з упевненістю повернути декабристську ланку в ланцюг українського суспільно-політичного руху, котрий набуває вигляду: ... українські автономісти XVIII ст. – Товариство об’єднаних слов’ян – Кирило-Мефодіївське товариство – громадівський рух...¹

Разом з тим, маємо сумніви щодо доцільності вживання терміну “українські декабристи”, оскільки немає й чисто “російських декабристів”. Декабризм був поліетнічним феноменом, хоча й мав риси спільного руху, тому краще послуговуватись визначеннями “декабристи-росіяни”, “декабристи-українці”, “декабристи-італійці”, “декабристи-греки” тощо.

Отже, концепція “українського декабризму” мала велике значення для відродження національного життя в Україні в період непу. Вона була відчайдушним криком пригнобленої української інтелігенції, яка, ненадовго вирвавшись з-під імперського чобота, невдовзі відчула на своєму горлі залізну хватку “червоного імператора”. Незважаючи на низку хибних і недостатньо обґрунтованих положень, на які вказувала М. Нечкіна, концепція “українського декабризму” стала свіжим струменем у декабристознавстві, стимулювала наукові пошуки, підготувала суспільство до сприйняття декабризму як поліетнічного феномену. Створена на її базі радянськими (М. Лисенком, Г. Сергієнком, М. Савичевим) і розвинута сучасними (Г. Казьмирчуком, В. Сарбеєм, О. Реєнтом, Я. Грицаком) вченими концепція декабристського руху в Україні стала підсумком багатолітньої праці не одного покоління українських декабристознавців.

У цій книзі публікуються дослідження як прихильників концепції “українського декабризму”, так і її опонентів. Вони належать перу відомих українських істориків Д. Багалія, О. Гермайзе, М. Грушевського, І. Рибаківа, В. Романовського, М. Яворського, українських літературознавців С. Єфремова та В. Гнатюка, російського літературознавця Ю. Оксмана. Оpubліковано також витяг зі стенограми засідання Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, де гостро дебатовалось питання про “український декабризм”.

Як додатки використано історіографічні студії наших попередників, котрі вже аналізували українське декабристознавство 1920-х рр. Серед них – перша історіографічна декабристознавча розвідка в Україні – “Decembriana” Л. Добровольського, яка за радянських часів зберігалась у спецхрані. Український читач вперше має змогу познайомитись з дослідженнями емігранта Й. Лоського та польського історика З. Зборуцького. Попри певну поверховість та схематизм, ці праці дають уявлення про зацікавленість світу українським декабристознавством. В додатках вміщено також мало відому дореволюційну брошуру Н. Грінченко, доньки Б. Грінченка, присвячену федеративній ідеї в програмних документах декабристів. Багато з її думок співзвучні з розробленою в 1920-ті роки концепцією “українського декабризму”.

При публікації упорядники прагнули максимально зберегти авторський стиль, орфографію та пунктуацію оригіналу. Було виправлено лише явні друкарські помилки, а також окремі авторські неточності, про що зроблено відповідні примітки. В кінці книги наведено біографічні довідки декабристознавців 1920-х років.

Григорій Казьмирчук,
доктор історичних наук, професор,
Юрій Латиш,
кандидат історичних наук

¹ Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв’язання (до 180-річчя повстання) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 55–56.

1825–1925*

Сю книжку¹ присвячуємо століттю декабрського повстання. Ряд інших видавництв в цілм Радянським Союзі і на Україні зокрема присвятив спеціальні видання – почасти вже випущені, почасти ще в друку – виясненню сього многоважного, в розвитку революційної ідеології, моменту старого життя. В ряді інших публікацій, матеріал зібраний в сій книжці, повинен послужити його освітленню, а ще більше – притягненню уваги дослідників до місцевих українських умов, в котрім виникло се повстання – до останнього вияснення поставленого тут питання:

Українські² декабристи чи декабристи на Україні?

В якій мірі декабрське повстання було звязане з соціально-економічними і національними умовами українського життя? Яке значіння мало воно в розвитку подій, що протягом отсього століття 1825–1925,

від початків романтичного націоналізму і народництва, через соціально політичні схеми кирило-методіївців,

привело нас до нинішнього реального факту – до робітничо-селянської української держави, до соціалістичного будівництва в рамках радянської федерації, в котрім ми тепер на ріжних ділянках життя беремо участь?

Після недовгого, але гострого занепаду наукової роботи, спричиненого тяжкими умовами горожанської війни, пошести й голоду, наступають знову сприятливіші обставини, і наш журнал в ряді інших факторів нового культурного руху, спішить відроджувати й будити дослідчу роботу на полі нашої науки, використовуючи пам'ятні дні, що проводять нам під розвагу і аналіз ріжні стадії сього тяжкого і тернистого, але славного і побідного столітнього шляху революційної мисли і революційної дії.

Стякувалисьмо п'ятдесятиліття колективної київської праці над відтворенням соціальної історії України, так як вона переломилася в поетичній уяві народу і могла служити, на гадку тодішніх діячів, опертям для революційної організації мас.

Присвятилисьмо одну з чергових книжок Шевченкові, другу – Костомарову, як представникам української революційної гадки середини століття.

Одну з найближчих присвятимо п'ятдесятиліттю місії Драгоманова: його виїздові закордон для звязку з загальним революційним рухом, для засновання революційного українського органу, що виявляв би визвольні змагання України, і заразом давав би їй програму і план.

За нею прийде черга на Франка – з нагоди десятиліття смерти сього найталановитішого і найзаслуженішого з наступників Драгоманова, що приготувляли прихід першої революції.

Ювілей сеї “генеральної репетиції великої робітничо-селянської революції” ми як уміли відсвяткували.

Ся серія поминок принесених сими роками помітно причиняється до розрухання наукових, дослідчих інтересів в широких кругах наших – виходячи далеко за професійні наукові сфери. Ми сподіваємось, що коли вона завершиться в наступаючім році, ми побачимо перед собою не тільки цілком показну літературу, значну скількість матеріалу, масу цінних спостережень, – але і цінні кадри робітників, які поведуть далі роботу, аналізуючи сей матеріал, приводячи в звязок відокремлені помічення і констатування, і дадуть нам нову, більш конкретну і реальну, не розірвану, а звязану історію сього походу

* Подається за виданням: Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3–4.

¹ Цей текст є передмовою до шостого числа журналу “Україна” за 1925 р. – *Прим. упор.*

² Тут і надалі виділено М. Грушевським. – *Прим. упор.*

українського економічного і політичного розкріпощення, соціального і національного визволення, довершеного протягом цього пам'ятного, єдиного в нашій історії століття.

Схему ми маємо, принаймні в головних рисах.

В загальних пунктах уявляємо собі, як зріст продукційних сил і засобів шукав собі визвольних гасл і організаційних форм то в традиціях старої української, селянсько-міщанської і дрібно-шляхецької визвольної боротьби, то у взірцях даних світовою революцією і зокрема французьким соціалізмом, від Бабефа до Сен-Сімона і Прудона. Знаємо який інтерес декабристське повстання викликало в Кирило-Методієвським гурті, і яким пієтизмом окружав сих мучеників свободи Шевченко в своїй творчості. Знаємо як паралельно відбивались серед українських діячів 1870–80 рр., що вважали себе спадкоємцями кирило-методієвців, з одної сторони – ідеї Фуріє, Прудона і Маркса, з другої – висліджуванне тої традиційної нитки, що “тягнеться в нашому мужицтві”, мовляв Драгоманов, і повинна послужити до сплетення народньої української традиції з новим європейським визвольним рухом (передмова до “Громади” 1878 р. – Истор. Песни Малорусскаго Народа 1874–5, “Політ. Пісні” 1883–5). Знаємо безнастанні шукання спільної лінії і спільного фронту з великоруським визвольним рухом, і zarazом – силкування якось розминутися з невгавущим російським централізмом, вимежувати собі самостійне місце і свобідний рух у спільнім поході до національного і політичного визволення, забезпечення повноти національного життя в автономній чи незалежній Україні, соціалістичній федерації чи “Вільній Спілці” – як кому се тоді уявлялось.

Знаємо в загальних рисах, в загальній схемі. Але приходить крайній час на те, щоб узброївшись досвідом останніх літ, з високостей нинішніх соціяльних і національних досягнень переглянути детальніш весь сей столітній процес та заповнити сю схему твердим реальним змістом. Розглянути ріжні течії – традиціоналістичні і універсалістичні, демократичні і соціялістичні, опортуністичні й радикальні. Пошукати під ними реального класового чи продукційного ґрунту, вислідити впливи реальних економічних і соціяльних змін в еволюції сих течій, в їх успіхах і розчаруваннях, в спробах ширшого синтезу (“єдиного національного фронту”), що виникали від часу до часу, і в диференціюваннях їх по лініях економічних і класових ріжниць, що наступали по тих спробах.

Пророблення сеї роботи, неминучо потрібної навіть для того щоб оцінити й уяснити собі нинішні досягнення в процесі громадського і національного будівництва, стає черговим і невідхильним обовязком наукових сил скупчених в наукових установах Радянської України, в дослідчих катедрах, зокрема – їх аспірантури, що з року на рік так помітно зростає, в числі і в науковій підготовці. Я сподіваюсь, що нинішня поминка наша послужить також імпульсом нашому науковому молоднякові на тих широких шляхах, що по всіх попередніх негодах починають стелитися перед ним, власне перед ним – черговим науковим кадром нашого краю. Я сподіваюсь, що за рік се він уже виступить перед нами з пробами серйозного наукового аналізу нагромадженого матеріялу з важними гадками і спостереженнями над тим столітнім процесом, що привів радянське громадянство, наш робітничо-селянський народ на нинішні позиції.

Так нехай буде.

**Від легенди до історичної правди.
(Місцеве підґрунтя в декабристському рухові)***

Для широкої громади ім'я декабристів єднається звичайно з ефектною картинкою. Сенатський пляц з мідним верховнем. Карре. Глухий гуркіт барабанів і вигуки команди та заохочування до бою. Постріли. І з другого боку – той, хто – кажучи виразом сатирика – “вїхав до міста на білому коні, спалив гімназію і знищив науки”. Гуркотнява гармат. Сум'яття серед повстанців... І епілог – п'ять шибениць на кронверках Петропавловської фортеці та підземні нори серед холодних снігів на далекому Сибіру...

Історія знає не тільки ефектні картини. Та й не в них здебільшого сила, а в тих зашкурних водах, що непомітно справляють свою роботу, в тих обставинах щоденного життя, що можуть і не мати ефектних картин і трагічних епілогів. Підземна робота внутрішніх сил, що безупинно протягом віків і віків точиться в середині нашої планети, не скрізь і не завжди вулканічними вибухами кінчається, а проте вона й на хвилину не вгаває. Так само і в громадському житті – ефектні кінцівки не обов'язкові, і тим більше – це не позбавляє сили оті внутрішні процеси, що кінець-кінцем міняють обличчя людської громади, хоча зважити їх і буває іноді надзвичайно трудно, хоча їх і заступають часто ті ефектні картини, що притягають головним чином на себе увагу сучасників, а надто й нащадків.

Так було до певної міри і з декабристами. Коли Шевченко писав у своєму журналі про “первых русских благовестителей свободы” та “не первого русского коронованного палача”, то вже й з цього протиставлення видно, що перед ним стояв згаданий вже епілог, як результат показного виступу на Сенатському пляцу. А тимчасом найновіші розсліди в усьому рухові, що відомий під назвою декабристського, центр ваги вбачають не в голосних подіях у Петербурзі і не в діяльності навіть північного відламу повстанців, а де инде. “Вопреки традиции, – пише один з останніх літописців декабристського руху, – придется сосредоточить свое внимание не столько на петербургском восстании 14 декабря, сколько на героической попытке Черниговского полка и на вдохновителях этого южного мятежа – деятелях Общества Соединенных Славян, организации наиболее революционной и демократической”¹. Справді: “Північне Товариство” змовників з Микитою Муравйовим та С. Трубецьким на чолі було найбільш умірковане, з найвиразнішим проростом в ідеології класових дворянських традицій та тенденцій: це була виразно панська організація. Далі йшло в своїх революційних замірах та планах Пестелеве “Південне Товариство”, що вже торкнулося було справжньої землі та її потреб, хоча й не скинуло з себе чисто дворянських традицій яacobинського централізму та великопанського аристократизму колишніх гвардійців. Але найбільш характерний і для нас тепер найцікавіший той відлам повстанців, що купчився побіля так званого “Общества Соединенных Славян”. “Здесь, – пише допіру цитований автор, – была фактическая связь офицеров-заговорщиков с солдатами; здесь сказалось, между прочим, настроение демократических элементов офицерства” і – додамо – ще неясна, невиразна, ледве помітна думка про місцеві потреби чисто національної натури. І в усякому разі – кінчаємо виписку: “само восстание на Юге носило характер подлинной революционной

* Подається за виданням: Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Під ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 1–10.

¹ Чулков Г. Мятежники 1825 года. Кн-во “Современные проблемы”. Москва 1925, стор. 5, порівн. думки про це проф. М. Покровського.

попытки, при чем солдаты сознательно шли против тогдашней власти с оружием в руках. Во всяком случае, дата 28 декабря не менее значительна, чем дата 14 декабря”¹.

Як відомо, ті настрої, що виявилися на Сенатському пляцу в Петербурзі та під Києвом на Україні, почалися не напередодні самих подій. Зародки їхні були в тому насінні, що занесено було до Росії з визвольним повстанням в Америці та ідеями великої французької революції, а місцеві традиції виховувались на тих палацових переворотках, на які багатий був XVIII в., що й закінчився стратою Павла I. Розвивалися ті зародки на тлі соціальних та економічних стосунків у колишній Росії. Особливо збільшилися протестантські настрої по переможних походах російського війська в Західню Європу 1813–1815 рр. Російські не тільки офіцери, але й прості салдати бачили інше життя, вже позбавлене бодай того примітивного рабства, що в кріпацьких формах цупко ще держало під собою всенюк величезну східню імперію. До Росії з закордонних походів багато з них верталися не тільки з новими паризькими модами та ознаками європейського “доброго тону”, а й з краскою сорому на лицах за російські порядки; “визвольники” чужих народів тим дошкульніше могли почувати поневолення свого власного. Про проводирів декабристського руху, Муравйових-Апостолів, оповідають, що коли вони хлопчиками поверталися до Росії, то на Пруському кордоні вискочили з карети й кинулися обіймати вартового козака – і враз приголомшив їх сумний голос матери: “Я очень рада, что долгое пребывание за границей не охладило вашего чувства к родине, но готовьтесь, дети, я вам должна сообщить ужасную весть; вы найдете то, чего не знаете: в России вы найдете рабов”. Коли нетямущих хлопців ця звістка могла приголомшити, то що-ж говорити про дорослих, свідомих людей, що закуштували були іншого життя і трохи одвикли вже од “рідного ландшафту” з панським палацом у центрі?.. І ми бачимо, що опозиційні настрої ростуть як-раз у другій половині другого десятиліття XIX в., підготовувані й підживлювані ще й причинами чисто економічної натури, початком розкладу кріпацько-панського господарства. Перед ведуть у тому масонські ложі, що саме тоді відроджуються й густою мережею вкривають культурні центри в Росії. Нехай і правдива думка В. Семевського, що сами по собі масони в масі були аполітичні, але масонські ложі все-ж сталися тим зерном, з якого виростають організації вже з виразними політичними завданнями “Союз Спасения”, “Союз Благоденствия”, “Северное Общество”, “Южное Общество”, “Общество Соединенных Славян” – усі ті організації, що постачали кадри діячів на грудневій виступі в Петербурзі й на Україні – усі вони вийшли з масонства. Зв’язки повстанців 1825 р. з масонами викриває слідство над декабристами: принаймні 1/5 їх загартувалися попереду в масонських ложах. Було їх безперечно більше, але сліди того загинули разом з понищенням під страхом трусів і арештів після грудневих подій документами.

Масонство на Україні, як я вже мав нагоду довести², було і кволе і неукраїнське. Але воно безперечно мало тенденцію і рости на силах, і розвиватися в бік свого українізування. Мимоволі приймало воно впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями, і будучи з походження й складу російським та польським, все-ж у самій вже зустрічі цих двох національностей на українському ґрунті знаходило привід до того, щоб ставити – нехай ще і несміливо – національну проблему. Ця-ж остання неминуче провадила до української справи, що мала невивагати ще традиції старого часу й підсилася вже новітнім рухом у формі літературного відродження. З масонських лож на Україні дві особливо виразно на такому шляху стояли. Полтавська ложа “Любви к истине” з участю поета Ів. Котляревського й цілої низки “любителей малороссийского слова”, як С. Кочубей, видавець Енеїди, Тарновський та ин. Мала на меті, як потім вияснило слідство над декабристами, затягати “дворянство малороссийское” до політичної роботи, а зосібна готувати кадри учасників до “Союза Благоденствия”. Контингент членів її, та й взагалі середовище Полтавське за тих часів, мали виразно український характер, з деяким ухилом у бік автономізму. Не дурно-ж самого тодішнього генерал-губернатора Малоросійського кн. Мик. Репніна, обвинувачувано в українському автономізмі, – та й справді коло його гуртувалися люди з певними місцевими симпатіями, як от історик Бантиш-Каменський, не кажучи вже про згаданих попереду. Що в Полтавській ложі уряд якусь убачав особливу, спеціальну

¹ Чулков Г., стор. 8.

² Див. мою статтю “Масонство на Україні”, – “Наше Минуте”, 1918, кн. III.

небезпеку, видно з того, що її закрито й спеціальним таки царським наказом р. 1819-го – більш ніж за два роки до загального наказу про закриття всіх масонських лож. Полтавська ложа була звязана в особі переяславського маршалка Василя Лукашевича і з другою видатною ложею тих часів – київською ложею “Соединенных Славян”. Заснована так само, як і попередня р. 1818-го, ця ложа мала специфічні завдання політичні й національні. Промовляють про них і сама назва та емблема ложі – хрест із польським написом “Jednošc Slowianska”, а ще більше склад її членів. “В ложе были членами многие поляки, русские и малороссы, самое название ее показывает стремление к установлению дружественных отношений между этими тремя частями местного населения” – так характеризує її історик декабристського руху¹. До ложі цієї належали, з одного боку, такі привідці грудневого виступу, як кн. Трубецкой та кн. Волконський (рідний брат згаданого вже кн. Рєпніна), з другого – такі впливові представники польського громадянства, як Густав Олізар, і нарешті українська група з згаданим Лукашевичем на чолі. Це була перша на київському ґрунті спроба знайти порозуміння в національному питанні, вихідний пункт того слов'янського федералізму, що кілька років по тому далеко вже виразніше зарисовувався в “Обществе Соединенных Славян”, а в 40-х роках досяг свого ідеологічного завершення в Кирило-Методієвському Братстві. Зв'язки між цими організаціями безперечно були і корінилися вони не тільки в умовах місцевого життя, а і в деяких організаційних нитках, що простягаються од ложі “Соединенных Славян” до українських національних організацій.

Отже згаданий Василь Лукашевич був однією з тих живих ниток. Постать надзвичайно цікава, виразно українська, на жаль висвітлена тільки тими окружинами даних, що маємо в офіційному слідстві над декабристами, вже тим самим далеко неповними й уривковими, бо більшість матеріялу напевне загинула “страха ради” жандармського. Але навіть ці неопубліковані цілком уривки доводять, що всі нитки сходяться біля особи Лукашевича. Ще 1807 р. провадилосся за його слідство, ніби він “за столом пил за здоров'є Бонапарте”². Друге десятиліття ХІХ в. застає його вже на посаді переяславського маршалка і в центрі тодішнього політичного руху на Україні. Він має живі зносини з прийдущими декабристами, – принаймні всі з них, хто бував на Україні, про його згадують, як побачимо згодом, у своїх свідченнях; він так само зсилається і з польськими організаціями; на його дивляться, нарешті, як на голову і привідцю української організації. Бувши одним із “значущих членов” у “Союзе Благоденствия”, Лукашевич, як свідчив на слідстві Волконський, запропонував був підполковникові Хотяїнцову вступити до української організації, що мала навіть “катехізис на подобие употребляемого в масонских ложах”: відповідно до того катехізису на питання “де сходить сонце” відповідають: “у Чигрині”. Так само Бестужев-Рюмін переказував на слідстві чутки про існування української громади з Лукашевичем на чолі: ніби управа її була в Лукашевичевому маєтку Баришполі й особливо під впливом своїм держала Чернігівщину, а сам Лукашевич мріяв про злучення України з Польщею. Те-ж саме оповідав і Давидов, виставляючи за мету громадян – незалежність України од Росії. Про існування українського таємного товариства говорив на слідстві й сам Пестель, називаючи його “значительным”, а Лорер, посилаючись на Пестеля, так само свідчив про бажання українців одійти від Росії й заложити спілку з Польщею. Нічого й казати, що притягнутий до слідства Лукашевич енергійно одбивав ці свідчення й заперечував саме існування українського таємного товариства: “вымысел полк. Хотяинцова... оставляю на совести его! Что же относится до слов “солнце взошло в Чигрине”, то оные составляют древнюю казацкую пословицу (?!), знаменующую то счастливое событие, по которому они, собравшись к Хмельницкому в Чигрине, пошли войною на поляков и, свергнув иго их, присоединились к державе российской; мог я говорить о сей пословице, мог хвалить ее и мог даже считать приличным каждому малороссиянину иметь имя Богдана Хмельницкого в своем катехизисе, яко мужа, оказавшего знаменитую нам услугу; но чтобы образовалось общество под сим окликом, то это совершенная клевета”. Пояснення очевидно вигадане і вже сама його штучність показує, разом з упертою одностайністю свідчень про товариство, що воно могло таки бути, тільки добре приховало кінці, коли почалися масові

¹ Семевский В. И. – Политический и общественные идеи декабристов. СПб. 1909, стор. 303.

² Павловский И. Ф. – Дела о государственной измене... в 1807 г. “Киевская Старина”, 1903, XII, стор. 137.

арешти по невдалому повстанні. Що настрої на Україні були тоді в деяких колах досить рішучі, бачимо з листовної подяки відомого згодом історика й автора “Украинских мелодий” Мик. Маркевича Рилєєву за його поеми “Войнаровский” і “Наливайко”. “Мы не потеряли еще из виду, – писав Маркевич, – деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне. Вы еще найдете у нас живым дух Полуботка”. Лукашевича й інших з ним слідство, не знайшовши фактів на обвинувачення, все-ж лишило під підозрінням, що вони таки товариство “намеревались образовать... и предположили целью независимость Малороссии, но остались при попытках и общество не осуществилось”. Висновок надто обережний, та ледве чи правдивий, бо, як побачимо зараз, конкретна постановка українського питання просмокувалась навіть в абстрактні концепції перших змовників у Росії.

Але й чисто політичні організації, що виступили збройно в грудні 1825 року, стояли вже на шляху до такої конкретної постановки. Принаймні сміливо можемо говорити про це “Общество Соединенных Славян”, засноване р. 1823-го заходами братів Борисових, Горбачевського та інших з місцевих людей офіцерів на Україні. Історію цього Товариства та його ідеологію маємо в надзвичайно яскравих, правдивих і талановито написаних “Записках” одного з привідців його, Ів. Горбачевського, постати цікавої й характерної і з безперечними, як згодом побачимо, українськими традиціями й симпатіями. Ці “Записка” дають нам змогу розгорнути на всю широчінь настрої й переконання цього цвіту тодішньої військової молоді на Україні, а також і ключ до її ідеології.

Чи стоять ці “Соединенные Славяне в якомусь” організаційному звязку з масонською ложею того-ж наймення – сказати важко. Горбачевський про це не говорить, але характерна ця назва й деяка схожість у програмах обох організацій дозволяє гадати, що принаймні ідеологічна спадщинність і послідовність може бути. Політично весь гурток цей стояв дуже високо і свідомо ставився не тільки до ворожого державного механізму, а й до своїх союзників, що потім стали товаришами в повстанні. Не можу поминути тут просто класичної в своїй ясності й тверезості антитези, що дав Горбачевський “Південному Товариству” і “З’єднаним Слов’янам”. “Члены Южного общества, – читаємо в його записках, – действовали большею частью в кругу высшего сословия людей; богатство, связи, чины и значительные должности считались как бы необходимым условием для вступления в общество; они думали произвести переворот одною военной силою, без участия народа, не открывая даже предварительно тайны своих намерений ни офицерам, ни нижним чинам, из коих первых надеялись увлечь энтузиазмом и обещаниями, а последних – или теми же средствами, или деньгами и угрозами. Сверх того, так как члены Южного общества были, большею частью, люди зрелого возраста, занимавшие довольно значущие места, имевшие некоторый вес по гражданским отношениям, то для них было тягостно самое равенство их свободного соединения, привычка повелевать брала верх и мешала повиноваться равному себе, и тем более препятствовала иметь доверенность в сношениях по обществу с лицами, стоящими ниже их в гражданской иерархии. – Славяне, напротив, в действиях своих руководствовались совершенно противоположными началами: они требовали от своего сочлена, ни мало не взирая на светские его отношения, старания стремиться к собственному усовершенствованию, презрения к предрассудкам и твердого и обдуманного желания полного во всем преобразования. Они были проникнуты обширностью своего плана и для приведения его в исполнение считали необходимым содействие всех сословий; в народе искали они помощи, без которой всякое изменение непрочно; собственным же своим положением убеждались, что частная воля, частное желание – ничтожны без сего всемогущего двигателя в политическом мире. Славяне, все без исключения, люди молодые, пылкие, доверчивые и решительные, не могли ограничиваться одними желаниями: деятельность сделалась потребностью их души, жаждущей овладеть желаемым. Равенство и даже подчиненность в стремлении к общему делу не могли утратить тех, которые еще не вкусили яда власти”¹. Ця ясна й прозора характеристика обох напрямів у таборі повстанчому на Україні власне пояснює всі дальші події й розгортає свого роду трагедію “Слов’ян”, що мусіли йти поруч з другою організацією, ясно вбачаючи всі її ідеологічні й

¹ Горбачевский И. И. – Записки декабриста. Изд. “Задруги”. Москва, 1916, стор. 52–54.

тактичні хиби і навіть цілковиту протилежність в ідеології й тактиці¹. І “Записки” Горбачевського наочно показують деякі причини невдачі: загальну невідповідність, якимось чином ватажків перед повстанням, непевність і нерішучість під час самого повстання, оте дивне топтання на одному місці в трикутнику між Васильковом, Житомиром та Білою Церквою, замість рішучого маршу на головний центр краю, на Київ; брак не то добре обміркованого, але й усякого плану. Цілком справедливо Горбачевський зазначає, що коли-б хоч частину згаданих хиб було наперед провідити й усунути, то “неизвестно чем бы все это кончилось; может быть, ничтожное восстание С. Муравьева с Черниговским полком было бы новою эпохою жизни русского народа”². Звичайно, ми бачимо тепер ще й інші, загальнішої натури, причини в невдалому повстанні, але характеристику дієвих сил зроблено у наведених словах самовидця подій надзвичайно влучно.

Спинимось на цих загальних увагах докладніше на ідеології цікавого нам відламу повстанчих сил на Україні.

Ідеологію “З’єднаних Слов’ян” розроблено в статуті товариства, що подав зібранню членів його П. Борисов на з’їзді в Млинищах на початку вересня 1825 р. Статут цей у Горбачевського переказано так.

“Общество имело главною целью освобождение всех славянских племен от самовластия; уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти в соединении всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами Союза и для изменения, в случае надобности, общих коренных законов, предоставляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений”. Спинившись далі на обов’язках кожного члена товариства сприяти промисловості, моральності й освіті в державі, а також і на особистих повинностях членів, “правила” переходять до тактики товариства. “Убеждение в сих правилах заставляло славян выводить следующие заключения: никакой переворот не может быть успешен без согласия и содействия целой нации: посему прежде всего должно приготовить народ к новому образу гражданского существования и потом уже дать ему оный ... Хотя военные революции быстрее достигают цели, но следствия оных опасны: они бывают не колыбелью, но гробом свободы, именем которой совершаются”. Відповідно до цього, кожному членові ставиться в повинність дбати про викуп кріпаків, про народню освіту, а також провадити серед народу та солдат пропаганду в дусі переказаних тут правил. Але й під час пропаганди члени не повинні були спускати з ока, що “свобода покупается не слезами, не золотом, но кровью”, і мати на увазі останній засіб, себ-то збройне повстання³. Проте слова “ты еси славянин”, начертані в катехізисі П. Борисова вимагали й особливої уваги до питань національних. Розв’язувано їх федерацією, що мала об’єднати “общим союзом и единообразным республиканским правлением, но без нарушения независимости каждого, восемь славянских колен, означенных на осьмиугольной печати их: Россию, Польшу, Богемию, Моравию, Далмацию, Кроацию, Венгрию с Трансильванией, Сербию с Молдавией и Валахией”⁴. Власне ті правила були лебединою піснею “З’єднаних Слов’ян”. Поеднавшись з Південним Товариством, вони тим самим втягнуті були у вир прудко розгортуваних подій і незабаром спокутували свої заміри, десятиліттями конаючи на засланні. “С сего времени, – завважає згаданий історик Товариства, – Славянский союз существовал только в мыслях и сердцах немногих, которые не могли забыть возвышенной и великой, хотя, может быть, по мнению некоторых, мечтательной идеи федеративного союза славянских народов”⁵.

¹ Там-же, стор. 20.

² Там-же, стор. 165.

³ Там-же, стор. 17–20.

⁴ Приложение к “Русскому Инвалиду” 1828, 138. Передруковано у Базилевського (В. Богучарського) – Государственные преступления в России, т. I, СПб, 1906, стор. 29. Порівн. у Г. Чулков – Мятешники 1825 года, стор. 198–199.

⁵ Горбачевский И. И. – Записки декабриста, стор. 45.

На цій епітафії товариству від учасника його не можемо заспокоїтися ми, нащадки, бо бачимо тепер і те, що не видно було сучасникам. Це, коли не згадувати наших федералістів XVII віку, як Баранович, Галятовський, була перша на українському ґрунті виразна формуловка федеральної ідеї. Як і кожен початок, має вона багато ще не договореного, не додуманого й не доміркованого, не доробленого, абстракція ще горує над конкретними завданнями, бо раз-у-раз легше буває брати справу загально, ніж одягти її в живу плоть і живою кривлею наляти. Зокрема бачимо, що “восьмиріжній” печатці “З’єднаних Слов’ян” бракує ще принаймні двох ріжків, і з них найближчого і найреальнішого до наших політиків. України, як нації, вони ще не згадують у своїх слов’янських комбінаціях, хоча “народ” вже чільне займає в них місце. Отже не багато може ще треба було думати, щоб логічно дійти і до думки про те, який-же на Україні народ повинні брати в своїх комбінаціях справжні демократи і народолюбці, бо власне цей тип панував у Товаристві “З’єднаних Слов’ян”. І ми тепер, на віддалі цілого століття, можемо сказати, що ця думка вже викльовувалася з-під товстої шкаралющої абстракції та недодуманости. Київські “Слов’яни” 1825 року стояли на добрій путі.

Насамперед чільні серед Товариства члени, як брати Борисови, особливо Петро Борисов, як автор згадок, що ми їх тут використали, Горбачевський, як Сухинов¹, що його навіть державний розшук арестував, що він однаково “твердо”, себ-то добре, говорить і по-російському, і по-українському; як наймолодший серед них, юнкер Яків Драгоманов – безперечно почували свій звязок і з українськими традиціями, і з реальним українським того часу ґрунтом. В згадках сучасників знайдемо вказівки, що і взагалі офіцери-українці одмежовували себе од російського офіцерства, між собою вживали тільки української мови й навіть ображались, коли їх хто звав росіянами². Найвиразніше настрої цей бачимо на Горбачевському. Мати його, з роду Кониських, була, як він сам каже, “истая малороссиянка”; батько його – більш ніж оригінал на ті часи, бо цілком зрікся напр. панського свого права на кріпацькі душі та на земельний маєток – “дрожал и эту дрожь передал нам своим детям, рассказывая о бедствиях своей любезной Малороссии”³; сам Горбачевський іменує себе “малороссом” і на старости-літтях не раз признається: “я иногда мечтаю о своей Малороссии и тоскую по ней”⁴... Отже в цьому на вигляд суворому, ніби розважному, але завжди з одтінком якогось іронічного юмору політикові твердо сидів той самий “дух Полуботка”, з яким не таїлися його більш ентузіастичні сучасники. І саме перед виступом, що поклав фінал ідеологічному розвитку наших “слов’ян”, позначилися вже деякі віяння, що переводили всю ідеологію тодішніх людей на конкретніші рейки. “Идея панславизма, – пише новітній дослідник, – висела в воздухе. В эпоху наполеоновских войн, среди польских легионеров создавались кружки и союзы, занимающиеся пропагандою панславизма. Писатель Лелевель, епископ Воронич, известный Зориан Доленга Ходаковский”⁵... саме от це останнє ім’я надто знаменне в тій еволюції абстрактного панславизму до конкретного народолюбства, в тому повороті до українства на Україні, яке неминуче йшло до свого логічного завершення. Панславістичні мрії Ходаковського конкретно виявилися в тій роботі, що його, захожого поляка, поставила на чолі дослідників українського життя, як першого нашого цілком свідомого етнографа. Лишилося зробити ще один крок – і за етнографією йшла політика, соціологія. На цей крок ногу вже було занесено. Пригадаймо тільки другого такого поляка. Тимка Падуру, кепського поета, але людину з головою, що ставив абстрактну панславістичну ідею на конкретний український ґрунт, запалив Рилєєва на його перейняті українським автономізмом поеми й викликав сенсацію на одному з нелегальних зїздів під Києвом своєю заявою про права “господаря тієї хати, де ми зібралися”⁶. І нехай що говорять скептики, а загальне підґрунтя тодішніх настроїв зарисовується з столітньої перспективи цілком ясно.

¹ У С. Сфремова помилково: Суханов. – Прим. упор.

² Слабченко М. – Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. т. I, Одеса, 1925, стор. 96.

³ Горбачевський... – стор. 273.

⁴ Там-же, стор. 245.

⁵ Чулков Г. – Мятежники 1825 года, стор. 195.

⁶ Докладніше див. у моїй статті “Масонство на Україні” – “Наше Минувле” 1918, кн. III, стор. 13.

Цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникала з самих підстав тодішнього українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих класів назад до народу, конкретно українського народу. З цих причин сталося літературне відродження України, ці-ж причини владно і неминуче провадили й до політичного відродження, що, своєю чергою, неодривно зване було з великою соціальною проблемою. Всі оті полупанки, діти духовенства, козацькі сини – різночинці того часу – занадто далекі були від суто-панських настроїв місцевої і найзшої аристократії та магнатства і крик “Да погибнет различие сословий!”, що лунав на зібраннях “З’єднаних Слов’ян”, не був позою, як не було в їхніх устах фразою вимагання з знайденого у Борисова “катехизиса”: “не желай иметь раба, когда сам рабом быть не хочешь”¹. І кадет Котляревський, починаючи писати мовою кріпака свою невмирущу “Енеїду”, і мандрований під чужим ім’ям збирач етнографічного матеріалу Ходаковський; і оті підпоручники та юнкера, що викохали мрію про визволення і федерацію слов’ян – усі вони власне одній справі служили, кожен у своїй сфері та відповідно до своїх уподобаннів і темпераменту. Та справа була – повне і всебічне визволення українського народу. І вона, по упливі довгої сотні років, єднає наше покоління з тими мрійниками й етнузіястами, серед яких не знайшлося жодного Симеона, що-б на свої очі побачив те, що бачить наше покоління.

Так, наші мрійники з 1825 року на правдивій і добрій стояли дорозі ... Так власне зрозуміли їх і оцінили дальші покоління, що стоять нерозривними кільцями між ними і нами. Так оцінили їх Кирило-Методієвські мрійники 1847 року, а між ними Костомаров, кладучи в основу своїх федералістичних і визвольних концепцій думки “З’єднаних Слов’ян”, але піджививши їх національною ідеєю. Так, опісля вже, оцінив їх і один з найвизначніших братчиків, Шевченко, пишучи в своєму щоденникові про “перших благовісників свободи”. Так оцінив і великий небіж юнкера Драгоманова, Мих. Петр. Драгоманів, висліджуючи науково нитки, що звязували отих “благовісників” з пізнішими поколіннями²... Отже ми тут, на Україні, мали свою декабристську легенду. Центральне в ній місце і постаті – не ефектна картина подій на Сенатському пляцу і не титуловані вершки тодішнього громадянства, а невидна, буденна робота для освідомлення і визволення “рабів”, для повалення “различия сословий”, для вільного усіма сторонами життя; і героями в ній – скромні підпоручики та юнкера, тодішня українська молодь... Завдання наших днів цю принадну легенду науково висвітлити й одягти в шати історичної правди...

¹ Чулков Г. – Мятезники 1825 года, стор. 198.

² Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений, т. II, Paris, 1906, стор. 743; Костомаров Н. И. Автобиография. “Русская Мысль”, 1885, кн. V, стор. 214; Павлик М. – М. П. Драгоманов. Львів, 1896, стор. 331.

**Біля початків українства.
Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва***

I

Ясним, а проте тихим загорілося світом на самому сконанні XVIII в. українське літературне відродження. Так само тихим, рівним світом світило воно в перші десятиліття свого існування. Розпочинаючи велике, мовляв Куліш, діло соціального реформаторства, людину ставляючи в особі потріпуваного мужика-кріпака, справжню в середині революцію счиняючи – українське письменство того часу на околом не виходило з меж лояльності до утертих державних форм, ніби мирилося з ними й навіть ані мріяло ще про політичне відродження і буття нації, як такої. Півстоліття вже минало від сміливого почину Котляревського, літературне відродження перекинулося й до Галичини та забувало од Кубані (Кухаренко) аж до Сяну (Шашкевич з товариством), батько новітнього нашого письменства встиг у могилу зійти – а його нащадки літературні й наступники все ще твердо додержували азбуки лояльності й по-за своїм тихим світом культурної роботи ніби й не догадувались, яке за ним велике криється полум'я. І раптом воно спалахнуло...

На передодні, можна сказати, вихру, що струснув цілою Європою й схитнув культурний світ з його підвалин – тут, у Києві сімдесят і п'ять років тому, в половині 40-х років, гурток ентузіастичної молоді з молодим істориком та популярним поетом на чолі зробив першу пробу нові заложити підвалини під українську роботу. Маю на думці знамените Кирило-Методієвське Брацтво, що хоч і не почало було через своє недовге життя й жандармську вівісекцію робити практично, але ідеологічно нову розгорнуло сторінку в історії українського руху. Воно вивело українство з тісних суточок літературного провінціалізму і включило в систему світового руху, надавши разом і яскравого політично-громадського обличчя. Воно сформулювало першу виразну програму старого українства, як політично-громадської течії серед інтелігенції, на певних ідеологічних підвалинах засновану. Воно було само наслідком не так невиразних настроїв, як свідомої вже волі, не так самого чуття, як глибокого розуму, і одбилося на всій дальшій історії української ідеї, своєю печаттю позначивши її аж до останніх, можна сказати, днів. Був це, кажучи фігурально, перший крик новонародженої української думки й од його починаємо історію українського політичного розвитку не тільки ми, ба й люде далекі од українства приділяють йому “своеобразное и почетное мѣсто”¹ в історії слов'янського порозуміння взагалі. Я не торкатимусь на цім місті ні замірів, ні діяльності, ні долі Брацтва та поодиноких його членів, – спинюся тільки на тих моментах, що підготували заснування цієї організації, рощистили їй ґрунт, таких, а не інших надали їй рис і зробили взагалі не тільки можливим, а може і політично-неминучим факт, перед яким з подивом і пошаною схиляємо нині голови. Моє завдання – вияснити причини й обставини народження політичної думки серед української інтелігенції половини минулого віку.

Три політичні моменти складаються на основну фізіономію Брацтва, надаючи його концепціям надзвичайно яскравих, своєрідних, оригінальних і на той час глибоко радикальних рис: автономізм², як самостійність культурно-державна української нації, народо правство, як державний принцип взагалі, на демократії побудований, і федералізм, як спосіб урядження межинародних стосунків – поки що в сфері

* Подається за виданням: Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 88–96.

¹ Пыпинъ А. Н. – Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПб., 1913, стор. 94.

² Тут і надалі виділено С. Єфремовим. – Прим. упор.

слов'янства, але безперечно з ширшим принципіальним закромом. На цих трьох принципах, міцно злютованих до того ж глибоким гуманізмом та християнською етикою, стоїть увесь світогляд братчиків, до них же, коротко кажучи, можна звести і всю програму Брацтва, як цілого, і в його теоретичних підвалинах, і в практичних висновках та постулятах. І ця програма та світогляд цей не були вигадкою кількох фантастів. Як зараз побачимо, це було тільки останнє може слово тих традицій, які зародились тут, на Київському ґрунті, дуже давно, досягали поступово й дали нарешті, як стиглий плід, програму нашого Брацтва. Братчики тільки синтезували ті давні традиції і ті впливи перехрестні і – то вже їхня індивідуальна заслуга, що вони влучили в найбільш міцне місце сучасності й з неї та і з минулого вибрати потрапили саме те, що найбільш не самого моменту потребам відповідало, а ставило питання докорінні і на повен зріст, у всій їхній, як на свій час, широкій трактовці.

Середина минулого століття взагалі була критичним моментом в історії людськості, свого роду межею поміж старим світоглядом та новими тенденціями. Проблеми, що поставила була на своїм прапорі велика французька революція, не одразу увійшли до життя, як факт, як практика. Хаотичний груз од руїн феодального ладу ще заважав вільному ходові людей і народів до кращого життя, але що далі йшов час, тим вільніше почувала себе думка людська, тим ширші захоплювала вона обрії, тим дужче вдаряла на все, що поступ людськості спиняло. Пишно росцвітається на руїнах феодальних стосунків капіталізм і несе з собою не тільки промислові успіхи в сфері чистої техніки, а й соціальний розклад, формування нового стану, пролетарського, те робітниче питання висовує, що заявивши про себе в 40-х роках вікопомним Комуністичним Маніфестом Маркса–Енгельса, робиться з того часу віссю, круг якої вся державна і світова політика обертається. Нові матеріальні обставини, перегруповання громадських сил ізробивши, викликали до життя й нову ідеологію, повалили до решти уламки старого ладу. Реставрований по-швидку абсолютизм, у “Священному Союзі” освячений, у системі Меттерниха та в Миколаєвській Росії вживлений – всюду в Західній Європі падає безповоротно, а навіть у східній, у тій, що була “черна неправдой черной”, Росії дістає певні перестороги, що за якийсь десяток років довели до Кримського погрому, потім до скасування кріпацтва, до перших, коли не лічити ізольованого дворянського руху в повстанні декабристів, проявів потужного революційного руху, якого переможне закінчення припадає аж на наші вже часи. Скрізь – у літературі (аболіціонізм і народництво), в філософії (позитивізм), у науці (дарвінізм), у техніці, у політиці, в громадському й державному житті, в економічних і соціальних стосунках – ми бачимо, як народжуються і нуртують, на верх вибиваючись, нові сили й виявляють себе величезними здобутками, як величезною ж і боротьбою за існування, за перемогу. Можна сміливо сказати, що ХІХ вік взагалі був переступною добою в історії людської цивілізації, а в йому саме середина визначила доконечно той шлях, що ним далі мала йти людскість у своєму невинному ході до визволення.

Такий-от був той загальний фон, на якому наше Кирило-Методієвське Брацтво стало одним із часткових проявів внутрішнього нуртування на українському ґрунті, першим голосним криком збудженої до життя української нації. Одбиваючи на собі безперечно загальні ідеї віку, наше Брацтво вживило і ті тісніші обставини, що торкаються тодішньої Слов'янщини, Росії, України, і навіть самого Києва.

II

З погляду цих тісніших територіяльно обставин далеко не випадковим було, що оцей перший яскравий прояв слов'янського єднання пішов з України, а потужний крик українського народу залунав саме з Києва. Київ бо з цього погляду мав давні, славні і гучні традиції, яких не могли навіть віки рабства і пониження винищити й які систематично і регулярно, як зараз побачимо, оживають і вибиваються в його минулому на верх. Саме становище нашого міста здавна висовувало його на ролю посередника у всяких міжнародних справах. Поставлений на головній артерії південного сходу Європи, на Дніпрі, до того ж на найвигіднішому її місці – близько гирла останнього з головних судоходних допливів, з одного боку, і в безпечній віддалі од пограниччя з таємничим степом, отим Диким Полем, з другого; в центрі між Сходом і Заходом, Півднем та Північчю, з третього – Київ самим становищем своїм надавався як найбільше до ролі

одного з світових осередків, посередника в міжнародних зносинах, яку історична доля на його поклала. І він цю синтетичну, об'єднальну службу свою світовій культурі одбував справді. Ми не знаємо, що з його ще на світанку нашої історії був найголовніший пункт на великому шляху "із Варяг в Греки", еднаючи далеку Північ похмуру з соняшним центром тодішньої культури, Візантією. Так само ми знаємо, що представники далекого азійського Сходу і представники тодішнього європейського Заходу в своїх зносинах стрівалися знов же не де инде, як тут, у Києві. Цьому саме Київ і завдячує своє місце, як великого в старовину культурного центра, огнища міжнародних стосунків і разом метрополії східно-слов'янських земель, справжньої "матері городів руських". На цьому стояла і державна вага Києва, ота вічна боротьба за його давніх політичних сил, бо хто посідав Київ, той у руках мав ключ до Півночі і Півдня, Сходу і Заходу, і тільки тісний світогляд фанатика-войовника міг воліти й перевагу перед Києвом давати такому-от наддунайському Переяславцю з його далеко вузким районом впливу та безпосередніх зв'язків. Не випадково саме в Києві перехрещуються найрізноманітніші впливи з усього відомого тоді світу і глибокий має зміст ота наша літописна легенда, що заступником од усіх відомих тоді візнаннів релігійних – з Сходу, Заходу і з Півдня – збирає до Володимира Великого: обернути його у свою віру – значило разом і під свій вплив підбити цю осередкову землю, ближче з нею породичатися й тахітум осягнути користи. Київська князівська династія й справді увійшла незабаром у тісні родацькі зв'язки з одного боку з блискучою Візантією, з другого – з далеким Заходом. На київському столі великокнязівському ми бачимо пишних царівен з Візантії, як і київських князівен у подружжі з могучими Капетингами, не кажучи вже про всякчасні стосунки з скандинавськими сторонами. В політичній системі тодішнього світа займає, як видно, Київ надто почесне місце і як раз таке, що виробляло йому репутацію й традиції одного з світових центрів людського єднання, – і не випадково декому з сучасників здавався Київ самому пишному Царгороду суперником.

Татарська навала XIII віку і загибель Візантійської держави під тиском мусульманського світу та доба великих відкриттів географічних, що нові показала шляхи європейцям на Схід і навіть новий світ здобула за океаном – переставили центри культурного життя і світової політики. Київ лишивсь тоді осторонь, з боку од великої дороги людського об'єднання й занепав був разом з цілою країною, для якої був осередком. Так перебув він довгі віки в занепаді і забутті, серед руїн давнього побуту та далеких виблисків колишньої слави. Але не вмерла давня традиція, як не вигасла й фізична потреба в такого роду культурному осередкові та посередникові, хоча й у вузких уже межах. І от коли з другої половини XVI в. Україна починає відживати потроху, Київ незабаром займає знов домінуюче у її становище. Роля Острога, Львова й інших міст, як центрів тодішньої нашої культури, точилась дуже не довго; вони метеорами пролітають у нашій історії, щоб вагу свою скороминущу здати знову ж таки Києву. З першої половини XVII в. він ще раз оновлює свої традиції й стає культурним осередком, що постачає ідеї, засоби освіти і культуртрегерів на ту частину Слов'янщини, яку історичний процес осторонь поставив був од західньої освіти і політики того часу. Він зробився передатковим місцем знання, науки й письменства і навіть громадських форм на Московщину, на Білорусь, на Волощину, на Балкани. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Києві, й його здобутками живляться. Потужний на Україні брацький рух у київському брацтві знаходить своє завершення й укоронування. Літературні інтереси знаходять своє найвище задоволення в діяльності на Київському ґрунті – згадаймо хоча б Лаврську друкарню з її літературним гуртком, що надзвичайну розгорнув продуктивність і витонченість як з літературного, так і з технічного боку. Потяг до освіти, що виявлявся "фундуванням шкіл посполитих", знов же таки найвищого досяг щабля в Києво-Могилянській колегії, згодом академії, єдиній вищій школі на цілу православну Слов'янщину й єдиному розсадникові вчених для неї. Українське письменство з Києва так само далеко навкруги пускає своє проміння, впливає на сусідів та й у них викликає початки нового літературного руху. З часів Хмельницького Київ набуває знову ваги й політичного центру, що знаходить голосний відгук в анналах тогочасної світової політики. І не вважаючи на суворий вітер з Півночі, що повіяв на Україну по 1654 р. і незабаром приморозив первістки культури, науки і письменства, ролю й традиції культурного осередку Київ зберіг аж до нових часів, коли вимагання часу

на нові вже підвалини поставили потребу національного самоозначення. Але вже в ті, попередні, часи саме тут, у Києві, зародилась ідея слов'янського єднання, правда, неясна ще й невиразна, але тим знаменитіша, що вона, треба думати, робила деякі підсумки практиці того часу.

Думку про самостійність українського або руського, як тоді говорили, ба навіть “сармато-козацького” народу виразно поставили вже перші українські публіцисти кінця XVI-го й початку XVII в. – звичайно, навпроти головним чином Польщі, що завзялася була тоді зденаціоналізувати Україну. Автори “Апокрисиса”, “Перестороги”, а надто “Треноса”, під покривкою релігійних інтересів чи й без них, сміливо і різко ставлять ідею самоцінності і самостійності українського народу. Цю ідею перехопили у них далі діячі київських культурних гуртків, але поширили її згаданою вже проблемою слов'янської взаємності, слов'янського єднання. В гуртку Плетенецького, якого ідеологом був Захарія Копистенський, вже виразні бачимо слов'янофільські концепції на ґрунті літературного єднання. Подаючи напр. свій переклад однієї з книг Івана Золотоустого на тодішню українську мову, Копистенський так озивається до всіх слов'ян: “Приємліте його плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Іллірикове і Далматове; срящіте і Молдов'яне, Мултяне і Ундровлахове; всприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове, – і вся широковластна Сарматія взлюби і притяжи и”¹. Це безперечно відгук тих слов'янофільських настроїв, якими жив київський гурток Плетенецького й які самі були наслідком позиції Києва та його культурних засобів для Слов'янщини того часу. У інших письменників київських знайдемо навіть деякі практичні висновки та постулати з отих слов'янських симпатій. Так, Галятовський (у “Лебеді”), Радивилівський (у казаннях), Баранович ставлять уже так звану східню проблему, вимагаючи визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. Баранович у цьому йде ще далі і мріє навіть про федерацію з Москви, Польщі та України, що створила б нездоланну державу і таким способом, втягаючи потім до себе інші слов'янські народи, усім їм забезпечила б ясну будучину та щасну долю. Нехай це були мрії, але мрії надто характерні. Вони показують, що було щось на Київському ґрунті таке, що ставило питання міжнародної солідарності й єднання. Так одбилося ще в XVII в. осередкове цього міста становище серед слов'янських народів.

III

Кінець XVIII-го й початок XIX в. це був час, коли загальної своєї вартості признання здобула не тільки особа людська, але й нація, як така. Під впливом, з одного боку, ідей французької революції, головним чином декларації прав людини та громадянина; під впливом, з другого, американської війни за визволення, а потім цілої низки європейських війн на початку XIX в. – перед народами, що втягувались потроху у вир новоорганізованого капіталістичного життя, встали питання про власну долю незалежно від долі держав, до яких належали, про свою майбутність не як державних організацій, а саме як націй, як колектива людського з власними інтересами й метою, культурними, а не самими політичними ознаками об'єднаного. Всюди повстають національні організації визвольної натури, що ставлять собі за мету об'єднання й визволення нації з-під ярма чужинців (Італія, Німеччина, Греція, Слов'янські народи); передові люди часу, як Байрон, несуть свої голови на вітар визволу націй з поневолення. Народжується теорія національності в філософії Фіхте-Старшого; одбувається серед поневолених націй потужний процес романтичного захоплення ідеєю народності та національного відродження. Політичні, економічні й літературні фактори все в одну б'ють точку; впевнений розвиток капіталізму будить і до життя кличе померлі ніби народності... І заворушилися надгробки, захиталися хрести на могилах живцем похованих “не історичних”, мовляв націй. Кладовище народів повне стало отих воскреслих мерців, примусом колись на холодне ліжко національної смерті покладених. Один по одному встає той чи інший Лазарь серед народів, і навіть з ознаками роскладу і тління – “уже бо смердить”, казали про його – жваво, з поновленими силами втягується в життя, і тес

¹ Титовъ Ф., проф. – Типографія Києво-Печерской Лавры, приложение къ первому тому. Киевъ, 1918, стор. 102–103.

втягування набирає рис національного відродження. Як же події ці одбилися тут, на Україні?

Серед воскреслих слов'янських народів був, як знаємо, і народ український в особі своєї тодішньої інтелігенції. Її захопила ідея національного відродження слов'янських народів і цю ідею вона прикладає до свого ґрунту в літературних спершу, а потім і в політичних формах. Автономистичний принцип, що мав своїх борців і мучеників безліч з 1654 р., не вивітрився ще; автономні традиції жили в пам'яті українців і саме вони й були стимулом до бажання знайти якийсь вихід з мертвущого централізму, що вже сам один роспаношився був на руїнах старожитних вольностей українських. Бажання це пробивається не тільки в таких літературно-громадських фактах, як надзвичайна популярність саме того часу знаменитої "Історії Русовъ" псевдо-Кониського, але навіть всупереч тому процесові збезкровлення українського народу новим "исходом" інтелігентних сил, що відбувся безпосередньо перед цим. Наперекір цьому шкодливому й болючому процесові, на Україні, тісніше – в Києві знов стають у першій половині ХІХ в. на чергу дня справи міжнародніх стосунків та їх справедливого розв'язання. Ці перші спроби поставити і розв'язати національну проблему для нас особливо цікаві, бо вони ж були безпосередніми предотечами і наших Братчиків.

Сто з верхом років тому, а саме 12 березня 1818 р. засновано в Києві масонську ложу "Соединенныхъ Славянъ" ("Les Slaves réunis"), що мала, як видно, спеціальні завдання політичної й громадської натури. Сама бо її назва та знак – хрест із написом "jednošć slowianska" – завдання цієї ставлять виразно. "В ложі, – доводить історик масонських організацій на теориторії бувшої Росії, В. Семевський, – членами було багато поляків, росіян та українців, і сама її назва показує бажання встановити дружні зв'язки між цими трьома частками місцевої людности"¹. Але – треба думати – не тільки про місцеві справи та стосунки йшлося тут: безперечно мусіло бути щось ширше. Адже ідея слов'янської єдності, звичайно, сама вже виходить по-за межі місцевих справ, і вже це одне свідчить, що ложа "Соединенныхъ Славянъ" і ширші мала завдання, цілу Слов'янщину своїми думками обіймаючи, як перший ступінь до федерації народів. У всякому разі цю ложу треба поставити, як одно з перших кілець у тому ланцюзі політичних і федералістичних змаганнів, що вже кілька літ потому виявили себе рішуче й яскраво на київському ж таки ґрунті в таємному, суто вже політичному товаристві, що теж гасло "соединенныхъ славянъ" поставило в своєму заголовкові.

"Общество Соединенныхъ Славянъ" виросло з колишніх масонських елементів р. 1823-го, але поставило собі вже далеко конкретніші й чисто політичні завдання. Насамперед стає воно безоглядно на федералістичний ґрунт і в своїй програмі його особливо підкреслює. Як писав один з найвизначніших членів цього товариства, Горбачевський, вони "за головну мету мали визволення всіх слов'янських племен од самовластя та знищення національної зненависти, що поміж деяких з них зародилась, і поєднання всіх слов'янських земель у федеративній спілці"². Кожна держава з федеративного того зв'язку у себе дома, в середині, мала бути цілком незалежна і тільки спільні справи федерації підлягали б федеративному конгресові. Відповідно до тієї мети бачимо у "слов'ян", як звали себе члени товариства, і деякі одміни в тактиці, якими вони різнили од централістичного "Южнаго Общества", що тоді ж таки заснувалось було на Україні з елементів зайшлих, як частина російських революційних організацій. "Южане" мали на думці єдине счинити військовий бунт на дуже централізованих основах: "слов'яне" ж дбали про широку політичну роботу, до якої затыгали заступників од усіх шарів громадянства, планомірну й організовану пропаганду провадючи. Доля декабристської змови, а разом і повстання на Україні, показала, що власне "слов'яне" в тих змаганнях мали рацію, хоч і мусіли тоді поступитись перед прискореним маршем своїх антагоністів од централізму. Останнє було суцям нещастям для громадського розвитку на Україні, бо переможний тим разом централізм затыг федералістичні елементи на Україні в фантастичну, мало або й зовсім не підготовану гру, що скінчилась не тільки повним таємних товариств розгромом, але й зупинкою в громадському розвиткові. "С сего времени, – як згадував опісля Горбачевський, – славянський союз существовал только в

¹ Семевській В. И. – Политическія и общественныя идеи декабристовъ. СПб. 1909, стор. 303.

² Горбачевській И. И. – Записка декабриста. Москва, 1916, стор. 17–18.

мыслях и сердцах немногих, которые не могли забыть возвышенной и великой, хотя, может быть, по мнению некоторых, мечтательной идеи федеративного союза славянских народов”¹. До цих “немногих”, які разом з ідеєю федерації мали вже й зерно національної української свідомості, належали, oprіч автора допіру цитованих слів, Петро Борисов, Драгоманов, дядько знаменитого українського діяча, Микола Маркевич та інші. “Вы еще найдете у нас живымъ дух Полуботка”² – ці слова останнього добре показують, що федералізм переставав бути вже абстрактною мрією, а прищеплювався на пні, що з конкретного ґрунту українських традицій виріс, і доживавсь лиш слухного часу, щоб широко пустити од себе парости навкруги.

І такі парости ми справді таки й знайдемо на всі боки від основного пня.

З членів згаданої вже масонської ложі, що мали зв’язки потім і з товариством “Соединенных Славян”, особливо цікавий нам дідич з Полтавщини, Василь Лукашевич як своєю особою й зв’язками, так і діяльністю. Через його Київ еднався з Лівобережжям, з Полтавою, з тамтешньою масонською ложею “Любви къ Истинѣ” з такими її членами, як Ів. Котляревський, Кочубей, Тарновський, та з гуртком автономистів, що купчився коло відомого князя Мик. Репніна. Та діяльність Лукашевича сягала ще глибше до ґрунту. Одночасно він заснував був і якесь, ближче нам невідоме, українське таємне товариство, щоб гуртом добувати незалежності України. Це товариство було, здається, досить численне і мало зносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями, ставлячи свого привідцю ніби в центрі тодішніх політичних організацій. Живим мостом у другий бік – між українцями та поляками й росіянами – на Правобережжі був відомий Тимко Падурра, аби-який віршовник, але безперечно цікава з політичного боку постать. Типовий агітатор свого часу, він з одного боку спитувався зв’язати зносини з Котляревським, а з другого – пактує на виразно українському ґрунті з декабристами. В південному відділі декабристів, – як чував од самого Падурри небіжчик К. Михальчук, – на якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падурра й промовляв про Україну, во ім’я справедливости вимагаючи визнати право її на автономію, і це викликало величезну сенсацію і ніби-то спонукало Рилєєва написати свою поему “Войнаровский”³. Що через Падурру йшли зв’язки і в другий бік – до польських конспіративних гуртків, які саме готувалися вже до повстання 1830–31 р. – про це можна й не розводитись, бо це само собою розуміється.

IV

Бачимо, таким способом, цілий клубок впливів – далеких і близьких, осередку і традицій, подій і ідей, – що відбилися кінець-кінцем на ідеології Київського молодого гуртка 40 років. Загальні історичні обставини часу, далекі традиції, що впливали з географічного становища Києва, умови місцевого ґрунту, брацька практика і слав’янофільство наших людей XVII віку, етична наука Сковороди й республіканізм наших автономистів XVIII в., федералізм та романтична ідеологія початку XIX в., інтерес до загальних проблем народности й національні відродження та національний месіанізм, практика російсько-польських конспіративних товариств і автономистичні традиції українського громадянства – все зійшлося й перехрещувалося тут у Києві. В фокусі того перехрестя стало Кирило-Методієвське Брацтво, зібрало в собі ті різнородні впливи й густим снопом ясного світла одбило їх не тільки на сучасність, але й на майбутність. На майбутність навіть більш, ніж на сучасність, бо коли сучасники не завжди можуть правдивий дати осуд подіям, то нам здалека, з історичної, мовляв, перспективи далеко відніші робляться причини, обставини і наслідки події. Бо коли одні з сучасників, як напр. знаменитий критик Белінський, реагували на справу братчиків прикрою лайкою⁴, а другі, як молодий тоді бібліограф Ст. Пономарев, певним недомислом та зніяковілістю⁵ – то вже Пипін характеризує діло Кирило-Методієвців як “глубокое, задушевное,

¹ Там-же, стор. 15.

² “Русская Старина” 1888, кн. XII, стор. 599.

³ Михальчукъ К. П. – Изъ украинского былого. “Украинская жизнь”, 1914, кн. VIII–X, стор. 83.

⁴ П. В. Анненковъ и его друзья. СПб. 1892, стор. 604–606.

⁵ Радченко Л. И. – Матеріали для біографіи С. И. Пономарева – в книзі: Письма... къ бібліографу С. И. Пономареву. Москва, 1915, стор. XXIV–XXV.

исторически-сознательное стремление”, що прийшло на місце самого-но дилетантства й романтизму попередніх часів¹. А в міру того, як ми одходимо далі од події – обрії перед нами все ширшають і діло братчиків тим більшої набирає історичної ваги, що мов лушпиння одпадає все випадкове й лишається саме тільки істотне зерно події. Тепер ми знаємо, що програма братчиків була логічним і неминучим завершенням того розвитку ідей серед українського громадянства, що початками своїми сягає у сиву давнину; що не випадково вони взяли назву брацтва, а переняли її од славної пам’яті українських брацтв минулого; що слов’янофільство їхнє так само на давніх базувалося традиціях і було разом відповіддю й на потреби свого часу; що автономізм був одгуком довгої та впертої боротьби українського народу за незалежність і національну індивідуальність і логічно виростав під потужними впливами “Історії Русовъ”; що федералізм корінився в місцевому ґрунті й мав своїх виразних попередників; що етичність світогляду безпосередньо зв’язана з діяльністю старчика Сковороди; що демократичністю й народоправством, вимаганнями соціальної волі та рівності тісно стикаються братчики з духом свого часу, що вже тоді подав гасла визволення для всіх трудящих. Ми знаємо, що не випадково навіть Україна, а на Україні Київ став колискою цієї грандіозної з історичної перспективи події, бо, як ще, Гільфердинг влучно завважив – “Киев ближе к другим славянам, чем Москва и точно также племя малороссийское ближе кь ним во всех отношениях, чем великорусское”, стоячи, “как бы на середине” поміж їми певного роду “связующим звеном”². Ми нарешті знаємо, що не дурно на чолі молодих ентузіястів стояли і перед вели – історик і поет: перший надав Брацтву глибини й поважності в меті та оглядності в засобах, другий – додав од свого вогню, ентузіязму, безмірної віри й тієї “задушевности”, яка характеризує сторінки “Кобзаря”. Брацтво самим фактом свого заснування й своїми замірами привселюдно промовило –

що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхее, не древле слово
Розтліннее, а слово нове,
Між людьми к р и к о м пронесе,

як згодом писав натхненний вітія братчиків.

І слово їхнє було справді криком. Криком бурі од великих заворушень, що наближалися наслідком великої ж таки й кривди на землі, криком перестороги, першою ознакою того, що далі так, як жили люде – жити не можна. Та даремно для свого часу пролунав цей перестережливий крик: його не вчуто і молоді ентузіязисти роками й десятиліттями тажких мук, знівечених сил, змарнованих талантів заплатили за своє благородне, ідеалами вищої справедливості підбите захоплення. Але в загальній економії людського розвитку пролунав він не даремно: з-по-за довгих десятиліттів ми, нащадки, маємо тепер повну спроможність оцінити потужну силу й величність його й схилити побожно і з пошаною голови перед мучениками нашої молоді волі. І от тепер, мало не в самі роковини того дня, коли жандармська рука діткнулася духового привідці України, вхопила його за горянку й перепинила перестережливий крик – ми найкраще бачимо, що акти насильства гинуть, а змежи їх у тим більшій красі та величі встає й світить на довгі-довгі віки велика ідея волі, добра й соціальної правди³.

¹ Пыпинъ А. и Спасовичъ В. – История славянскихъ литературъ, т. I. СПб., 1879, стор. 379.

² Гильфердингъ – Собрание сочиненій, I, стор. 338–340.

³ Стаття має дату “9/IV – 1922”. – Прим. упор.

Уваги до генези декабриського руху на Україні*

І. Постанова питання про декабриський рух на півночі і на півдні

Зараз виявилася велика різниця між північним і південним товариствами і на цю різницю вперше рішуче звернув увагу авторитетний і талановитий марксист-історик Росії взагалі і історик революційного руху її в XIX і XX ст. М. Н. Покровський¹. Він ясно поставив питання про необхідність виучування справ південних декабристів, які являються лівим крилом декабристів, як з боку політичного, так і з боку соціального, і він сам встановив вже основні тези для оцінки їх діяльності, виступу, республікансько-демократичної, політичної і соціальної ідеології.

Такі погляди М. Н. Покровський висловив в своїх новітніх працях про декабристів – в статті “Декабристы (легенда и действительность) і Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX в.”²

М. Н. Покровський дає в першій розвідці еволюцію поглядів на рух декабристів: почалося з легенд – буржуазної у Пипіна і революційної – у Герцена, що мав відомості з усної традиції учасників (як Орлов) і їх мемуарів. Герцен зробився немов їх резонатором: він оповідає про геройство декабристів на Сенатському плацу, на суді (чого в дійсності не було), про присудження на смерть Олександра І і його сімейства, що пропонував Пестель; для Герцена – декабристи – ідеал революціонерів; повстання уявляється йому серйозною змовою і це – правда: у них була і конспіративна тактика, хоч і елементарна. У Трубецького був план повстання, але він ухилився од його виконання. Він не хотів, щоб пролилася кров – він тільки бажав, щоб демонстрація на Сенатському плацу примусила Миколу І-го дати конституцію. Голова-ж південного товариства Пестель ставив метою знищення самодержавства, царського сімейства і захоплення влади. Кращий з північних декабристів поет Рилєєв, як і Трубецький, покаявся і видав південне товариство і Пестеля. Значить у дійсності було дві змови у двох товариствах – в одному про озброєне криваве повстання, про тимчасовий уряд і демократичну республіку (на півдні), у другому про безкровне, без гармат, повстання і вибір депутатів по станах (на півночі). Настоящими революціонерами були повстанці на півдні, коли частина полка озброєно піднялася проти цілої армії. На допитах керовники виступу на Сенатському плацу вели себе дуже кепсько, виключаючи Якушкина.

Таким чином вже в цій статті М. Н. Покровський проводить велику різницю між південними і північними декабристами. Ще в більшій мірі він розгортає цю антитезу в другій своїй статті. Там М. Н. Покровський, полемізуючи з т. Ольминським, який казав, що декабристи були офіцерами, що обманом вивели своїх солдат на Сенатський плац 14-го грудня, каже, що декабристи не всі були поміщиками, були вони в значній мірі революціонерами, а на лівому крилі – революціонерами демократами, не будучи однаке ні соціалістами, ні революціонерами-пролетаріями, яких тоді при кріпацтві і не могло бути. Найбільш серйозний революційний виступ був не в Петербурзі, а далеко од нього на Україні – території Київської губ.; там була сама ліва організація – товариство об'єднаних слов'ян. Воно складалося з бідних армійських – найбільш – артилерійських офіцерів, а не з поміщиків. Воно ставило своєю метою об'єднати в єдину республіку, в одну державу усі

* Подається за виданням: Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіва. – Харків, 1926. – С. 14–39.

¹ В старих його розвідках ми не бачимо такого підхода: пор. Левин і Покровський. Декабристы (в Истории России XIX в. т. 1-й, 1907 г., стр. 67–137; его же. “Русск. история”, т. III, 1920, стр. 318–368, его же. Рус. История в самом сжатом очерке. 1922, стр. 93–97.

² Зап. Коммунистического Университета имени Свердлова, т. I. Январь 1923 г., стр. 7–20 и очер. по ист. рев. движ. в России. Москва, 1924, стр. 26–44.

слов'янські племена, а для цього їм треба було оволодіти державною владою. Для цього укупі з південним товариством вони і утворили повстання Чернігівського полка. Повстання Чернігівського полка являється єдиним справжнім, озброєним повстанням, де люди йшли на загибель, щоб принести жертву, щоб прокласти стежку майбутнім поколінням борців. Роти йшли з набитими рушницями, щоб стріляти з них, а не лише демонструвати; вони виступили, не сподіваючися на успіх. Де-кілька офіцерів тут же застрілило себе. Це була велика трагедія. Повстання в значній мірі було підготовано пропагандою членів товариства сполучених слов'ян серед солдат, що утворило зв'язок офіцерів з солдатською масою. Товариство сполучених слов'ян мало свою радикальну ідеологію, де ми бачимо і демократизм, і атеїзм; основоположник його Борисов в основу своєї ідеології поклав твори французьких філософів-матеріалістів – Гельвеція, Гольбаха. Тому то треба справити столітній ювілей декабристів і видати матеріали про слов'ян. Найближчим (не лише географічно) до товариства сполучених слов'ян було південне товариство з Пестелем на чолі. Воно організувало повстання Чернігівського полка під проводом його друга С.Мурав'єва-Апостола і з енергійною участю слов'ян. В особі Пестеля південне товариство досягло кульмінаційного пункту своєї політичної і соціальної ідеології.

В “Русской Правде” – в аграрних питаннях Пестель стоїть за націоналізацію землі. Він розумів, що в перевороті треба було зацікавити селянство, а його можна було зацікавити лише звільненням од кріпацтва і земельним наділом. Уся земля мусила утворити державний земельний фонд, який треба було, на його думку, поділити пополам і одну половину його треба було оддати населенню, але не на власність, а лише в користування; цей розподіл мусили зробити волості, так щоб не було-б безземельних. Другою половиною розпоряджувалася держава для здобування додаткового продукта. Це була компромісна націоналізація, але поміщицький клас скасовувався. Цей програм Пестеля М. Н. Покровський називає не дворянським, а дрібно-буржуазним, що нагадує французьких якобинців. Згідно з цим Пестель і в своєму політичному програмі являється радикалом республіканцем, послідовником Детю-де-Тросі, діяча французької революції 1789 р., що стояв за директорію влади; у Пестеля також директорія і народні збори (віче) без ценза. Він був республіканець-демократ. Тактика його була революційно-озброєне повстання з повним знищенням царської фамілії. По сучасній термінології, каже М. Н. Покровський, члени південного товариства – це праві есери, об'єднаних слов'ян – ліві есери. Далі М. Н. Покровський дає протилежну характеристику північного товариства, його проводирів, його тактики, яку ми вже наводили з його попередньої статті, і додає, що буржуазні історики мовчали про південні товариства і висовували північне і тому, каже він, треба святкувати не 14 грудня по старому стилі, значить 27 по новому, а 28 грудня по старому, значить 10 січня по новому стилю – день повстання Чернігівського полка на Україні.

Даючи таку яскраву характеристику декабриського руху в його двох основних течіях – північній і південній, в Росії й на Україні, М. Н. Покровський відкриває нам і основну причину цього першого у нас революційного руху, дворянської боротьби проти необмеженого самодержавства. Такою матеріальною причиною являється, на його погляд, російський хлібний експорт. У зв'язку з промисловим переворотом в Англії, туди став швидко зростати вивіз російського хліба, ціна на який також виростала, й російські поміщицькі господарства почали перетворюватися в хлібні фабрики. А для цього треба було замінити екстенсивну працю кріпаків інтенсивною працею вільних селян. Звідсіля і постулять в програму усіх декабристів про звільнення кріпаків, але з тим, щоб землю залишити за собою, як це проектував декабрист Якушкин¹.

Така ясна чітка схема декабризма у М. Н. Покровського. Її взагалі треба визнати правильною, може, лише за де-якими прибільшеннями. В дійсності такої великої протилежності між бунтом все-ж таки озброєних і стрілявших навіть по царю численних військ, що вийшли на Сенатський плац і стріляли з рушниць², і повстанням озброєних,

¹ На експеримент дек. Якушкина М. Н. Покровський вказував ще в своїй “Истории России”, III, стр. 332–333.

² Див. записки дек. Штейнгеля, самого Миколи I-го, дек. Завалишина і инш. Уривки з них у С. Я. Штрайха “Декабристы” 1925 р., стор. 109–187. На Сенатський плац явилися – колона Московського полка, батальон гренадерів, гвардейський екіпаж, що вистроїлися в каре, яке одбило вогнем атаку гр. Орлова і поранило атакуючих; по свідоцтву

але без гармат де-кількох рот Чернігівського полка не було; у салдат Чернігівського полка правда було незмірно більш довір'я до свого проводиря Мурав'єва-Апостола, ніж на півночі до свого дезертира – кн. Трубецького, але і Мурав'єв-Апостол не стояв на височині, яко стратег, і виступав мляво – це видно з документів і надрукованої у нас статті т. Рябініна¹. Мурав'єв-Апостол не викинув перед своїми салдатами-повстанцями, що вийшли з селянського класа і мусили до нього ж і повернутися – гасла боротьби за землю, а тільки за волю; він читав їм, почавши навіть повстання, свій катехізис, де він висловлювався проти царської влади; перед виступом полка він примусив попа справити молебень, на якому і читався цей катехізис. Він не був атеїстом, а навпаки релігійною людиною, хоч і не в звичайному значінню цього слова; його релігійний ентузіазм був такий: Христос – свобода, а цар самодержець ворог християнства; од салдат він вимагав, щоб вони служили вірно царю небесному – Христу; це було повстання во ім'я Христа². Треба до цього додати, що де-яку печатку наклало на ідеологію “южан” особливо слов'ян – масонство з його містичними формами.

Зараз вже, на мою думку, треба поставити питання про дальшу перевірку висновків М. Н. Покровського на ґрунті нових фактичних даних, які дадуть видання нових матеріалів і досліди над ними про неясне досить походження ідеології об'єднаних слов'ян і південного товариства, бо широкі відомості про це в записках Горбачевського потребують, очевидно, критичного розбору і перевірки іншими джерелами³; одночасно ми маємо надію, що шляхом спеціального дослідження буде виявлена не тільки ідеологія голови південного товариства Пестеля, оскільки вона одбилася в його знаменитій “Русской Правде”, і будуть вивчені її джерела, що почасти вже і зроблено, але й вирішено те неясне явище, що в основі світогляду голови південного товариства Пестеля, що злилося з слов'янами лежала ідея централізованої держави, коли об'єднані слов'яни висловлювали навпаки ідею федерації, яку поклав в основу своєї конституції і Н. Мурав'єв в північному товаристві; це буде вияснено, коли буде поставлено на певний ґрунт питання про зв'язок українських декабристів і їх ідеології з місцевими українськими умовами – з українським і польським суспільством, з таємними товариствами – масонськими й іншими, що існували тоді на Україні і були зв'язані з декабристами – це питання зовсім не порушено М. Н. Покровським, а воно має велике значіння – ми даємо в нашому збірникові де-які матеріали про це (в статті Рябініна) і сподіваємося навести ще невидані про цю справу дані (в статтях про Лукашевича і про таємні польські товариства).

II. Соціально пригнічені класи українського суспільства

Подивімося, який соціально-економічний базис і ідеологічну надбудову мала під собою дворянська революція, організована на Україні південними декабристами, які були характерні її місцеві риси, який соціально-економічний стан на Україні ми бачимо там в 1-й чверті XIX ст. Дві класи – дворянська і селянська – в своїх взаємовідносинах, що виявилися в поміщицько-кріпацькому господарстві тих часів – були основою тодішнього руху: буржуазія не приймала в цьому русі майже ніякої активної участі, хоча М. Н. Покровський надає революції декабристів і буржуазний характер⁴, правда більш в її ідеології, ніж в акції. Звичайно, що організаторами і активними діячами тамених товариств і повстання були і на Україні дворяни-офіцери – представники дворянської класи, що ж до селян, то вони приймали де-яку участь в повстанні Чернігівського полка, як салдатська, цеб-то та ж сама селянська маса; це з одного боку; з другого, вони як вже

Миколи – повстанці палили по ньому самому, кулі просвітіли йому через голову, а робочі Ісакіївського собору із-за баркана почали кидати в нього політтями. Він послав до повстанців Сухозанета об'явити, що коли вони не покладуть зброї, тоді почнеться стрілянина з гармат – “ура” и прежние восклицания были ответом, и вслед за этим залп” (з їх боку), и тогда, не видя другого способа, скомандовал: пли. Первый выстрел ударил высоко в Сенатское здание и мятежники ответили неистовым криком и беглым огнем: второй и третий выстрел от нас – и с другой стороны из орудия у Семеновского полка ударили в самую средину толпы – и мгновенно все рассыпалось”.

¹ Йдеться про статтю О. Рябініна-Скляревського “На спогад Чернігівського полку (до століття декабристів)” (Рух декабристів на Україні. – Харків, 1926. – С. 98–109). – *Прим. упор.*

² Див. Георг. Чулков. Мятежники 1825 г. стр. 100–102.

³ Тоді ми побачимо, чи підходять назви до цих товариств правих і лівих есерів.

⁴ Русская история, III, 336–341.

чиста селянська маса в де-якій мірі співчували цьому повстанню, як це ми бачимо в Правобічній Україні в районі повстання на Київщині, і нарешті вони, взагалі кажучи, були тою соціально-економічною силою, що не маючи прямого впливу на поміщицько-кріпацьке господарство, відогравала в ньому основну роль, якою головна, а часто-густо єдина трудова його підвалина.

Селянство на Україні складалося в 1-й чверті XIX ст. з різних груп. На першому місці по числу стояли поміщицькі селяни-кріпаки, що на Лівобічній Україні недавно (з 1783 р.) позбулися волі. У 1803 р. на Київщині було їх 488.438, на Волині 345.519, на Поділлі 454.408, на Чернігівщині й Полтавщині 616.091, на Харківщині 191.591, на Катеринославщині 117.861, на Херсонщині 96.440; усього 2.310.357. За даними 1837 р. число кріпаків відносно населення рівнялося в цих губернях од 34,31 % всього населення (на Харківщині) до 68 % (на Київщині); взагалі найбільший відсоток був на Правобережжю, найменший на Лівобережжю і особливо в південній степовій Україні, бо вона й заселена була пізніше. Число кріпаків мало тенденцію до зменшення¹. Що до розподілення кріпаків між поміщиками, то панували, так мовити, поміщики-середняки. В 20–30-х роках, навіть на Київщині з її великим панством – поміщиків, що мали до 100 душ кріпаків – було 537, до 500 д. – 518, до 1000 д. – 136, звище 1000 чол. – 75². Більшість маєтностей управлялася самими поміщиками, що в них і проживали і хазяїнували. В Правобічній Україні було чимало майоратів, там була складна адміністрація: управителі й орендарі й посессори; при орендарях і посессорах становище селян було ще гірше³. 1817 р. був скасований пережиток феодального права – викуп родичами проданих маєтків. На Україні в початку XIX ст., кажучи взагалі, була 3-х денна панщина, що пішла від Павла 1797 р. – і замінила собою двох-денну панщину XVIII ст. В південній степовій Україні її, як юридичної установи, не було до 1827 р. Панщина провадилася з господарства – з хати. Окремі поміщики намагалися одначе, щоб поширити своє зернове господарство, збільшення панщини, як С. Кочубей на Полтавщині або поміщики Київщини і навіть Катеринославщини. В широких розмірах поміщики досягли цієї мети, позавадивши так званих *місячників*⁴ – немов дворових селян, що свого господарства не мали, все одержували від пана, але й працювали на нього увесь час з семейством⁵. Панщина була з тягла – були тяглі, півтяглі, піші (без худоби), городники, бобилі (без землі); хто переходив в ці злиденні категорії, того землю одбирав пан для збільшення своєї оранки. Фундуклей⁶ каже, що на Київщині в 1845 р. було тяглих – 40539, півтяглих 12040, піших 95378, бобилів 9698, огородників 14617. Це був процес пролетаризації кріпацького селянства і він йшов особливо на Правобережжю досить помітно. Відсоток оброчних був невеликий. Земельний наділ пересічно рівнявся 6 дес., в великих маєтках він був менший.

Що до інших груп селянства на Україні, то тут була численна група й козаків і державних селян, що конкуровала з кріпаками і по своїй кількості, і по розмірах землеволодіння. Козацтво Гетьманщини, що було скасовано, якою окремих стан, в де-якій мірі було відновлено в нових формах на Полтавщині та Чернігівщині. Воно зберегло свою свободу і землі, бо держава відчувала в ньому потребу в зв'язку з Наполеоновськими війнами. Захисником дрібної буржуазії – козацької верстви, державного а почасти й поміщицького селянства був малоросійський ген.-губ. кн. Репнін, брат декабриста кн. Волконського, жонатий на дочці Разумовського. До козацтва близько підходила ще більш численна група державних селян, що були у відомстві казенних палат. Особливо тяжко було їх становище в Правобережжі... На Слобожанщині ці казенні обивателі утворилися з військових обивателів, а ці – з слободських козаків. Нарешті сюди належали ще й однодворці – великоросіяни. Це все були середні верстви, що стояли з матеріального

¹ Матер. до екон. соц. історії України XIX ст., I, 122.

² Там же, стр. 124.

³ Там же, 126.

⁴ Тут і надалі виділено Д. Багалієм. – Прим. упор.

⁵ Там же, 127–130, 131–133.

⁶ Стат. опис. Киевской губ., ч. II, 1852, стр. 304–308; перші 2 заможні групи давали 52,577, а останні три незаможних 119, 693.

боку вище кріпаків, як удільні селяне¹; нарешті була в південній степовій Україні ще одна група вільних, але безземельних селян-орендарів чи десятичників, що наймали землю у поміщика за натуральні податки. Характерним соціальним явищем на Україні були ще утворені в ці часи Аракчеєвські військові поселенці, що їх Герцен влучно називав військовими кріпаками. Вони звернули на себе особливу увагу декабристів. Таким чином, на Україні утворилися немов 3 кріпацькі угруповання – поміщицькі, державні-казенні й військові селяни. У осередку стояли перші, а на флангах другі і треті. Найвільнішими були козаки, за ними йшли казенні і військові селяни, а за ним[и] поміщицькі. Військові поселення були утворені на Слобожанщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині. Ідея їх полягала в злученні хлібороба з салдатом. Військові поселенці були переобтяжені повинностями, що нагадували панщину. Навіть єп. Порфірій Успенський, ознайомившись з життям новоросійських військових поселенців, що з хазяїв поробилися пролетарями, був остільки обурений цим, що бажав, щоб люд божий зарив своїх гнобителів в піщану кучегуру і притоптав їх своїми чоботами, бо нарід не може бути вічним рабом і холопом².

Таким чином серед тодішнього селянства, включаючи сюди й не кріпацькі групи – казенних селян, військових поселенців, навіть однодворців і козаків, було загальне незадоволення своїм соціально-економічним становищем, розрите у всьому суспільстві; в основі його лежали класові суперечності дворянського режиму між поміщиками і кріпаками, між державними селянами, а також козаками і державою, між військовими поселенцями і військовим урядом, між більш заможними верствами селян і пролетарськими групами їх (бобилі, десятичники, огородники); воно було направлено проти трьох основ тодішнього державного і соціального ладу – поміщиків, що записали не тільки селянську землю, а й їх працю, гражданського уряду, і військового уряду; тут в центрі стояла ненависна фігура фаворита Олександра I – Аракчеєва, але усі добре розуміли, що це робив Аракчеєв з доручення свого благодійця Олександра, що це є кріпацька система держави. На Правобережжю до соціальних протиріч приєднувалися й національні (українських кріпаків проти польських поміщиків), які підтримував і уряд. Селянство на Україні не мирилося зі своєю долею, виступаючи і пасивно і активно. Пасивною, але досить дійсною формою реакції проти панства було самовільне переселення – утеча кріпаків у цю добу, особливо з північної України на південну.

У 1815 р. виникло велике селянське озброєне повстання на Херсонщині. Йшли чутки – немов од вел. кн. Константина, що на Полтавщині та Чернігівщині буде скасовано кріпацтво, а кріпаків повернуто в козаки або дворові селяни³. З'явилися і розбійники, що грабували багатих і отдавали частину пограбованого бідним. Це були поодинокі рухи. Куди виразнішими були бунти в військових українських поселеннях, про які ми маємо чимало і офіційних даних і споминів, і про які нам оповідають, що для нас дуже цікаво, декабристи в своїх записках. На підставі їх можливо встановити причинний зв'язок між рухом декабристів і їх бажанням знищити кріпацьку неволю, яку вони бачили вище військових поселенців, що доводило їх до повстань, що жорстоко усмирялося царськими сателітами, починаючи з проводиря їх гр. Аракчеєва. Такий же причинний зв'язок можна встановити між ідеологією декабристів і їх бажанням знищити кріпацьку неволю, яку вони бачили на власні очі усюди у своїх батьків-поміщиків або і у себе самих. Ми скажемо про це далі, вияснюючи походження ідеології українських декабристів.

III. Поміщицьке господарство і незадоволення поміщиків кріпацькою працею

М. Н. Покровський поставив чітко питання про зв'язок декабриського руху з інтенсифікацією поміщицького господарства для збільшення і вивозу на англійський ринок хлібної продукції, ілюструвавши це проектом члена північного товариства Якушкина про знищення кріпацтва без наділа кріпаків ораною землею. Але треба поставити це питання і відносно України і українських поміщиків.

Основну думку декабристів про знищення кріпацтва М. Н. Покровський, як ми бачили, зв'язує з попитом Англії на російський хліб і надзвичайним зростом на нього цін.

¹ Слабченко, стор. 64–72, 85–89.

² М. Є. Слабченко, 83–91.

³ Там же, стр. 142–145.

Подивімося, – як ця справа стояла на Україні. Вивіз сільсько-господарської хлібної продукції з України в кінці XVIII ст. стояв в тісному зв'язку з колонізацією степової України і з будуванням Чорноморсько-Озовських пристанів. Цими пристанями користувався особливо український поміщик, але і російський капітал, що володів торгівлею на Балтійському мореві, посувався на південь.

Колонізація південної України в кінці XVIII ст. і оволодіння берегами Чорного моря мало величезне значіння для українських поміщиків, як це вияснено мною в моїй монографії “Заселення південної України”. Попит на хліб притягав на ці землі нове населення; землі ці у великому числі роздавалися дворянам і чужоземним колоністам. Велику силу набули французькі торговельні фірми; хліб у зерні бар. Антуаном вислався до Корсики, Прованса, Ніци, Генуї. Барселона, Марсель і новозбудований Херсон – обмінювалися товарами. Хліб вивозився з Одеси, Херсону, Очакова, Миколаїва та Таганрогу. Характер економічного розвитку Східно-Європейських країн особливо сприяв вивозу збіжжя – неурожайні роки, політичні випадки, а особливо зріст мануфактурної й заводської промисловости. Зосібна Англія стала величезним споживачем російсько-українського хліба¹. Вивіз збіжжя відіграє на Чорному морю першу роль в ділянці вивозу взагалі. “Пшениця арнаутка вивозиться з Харківської, Воронізької і Новоросійської губ. на підводах до Таганрогу. Звідтіля вивозили вино, тканину і солону рибу”². Привозили зерно на волах чумаки в Одесу, де були для нього амбари, з яких забирали його кораблі³. Українські поміщики, щоб збільшити вивіз, робили заходи для поліпшення навігації на Дніпрі на південь і про будування водяних каналів в системі Березини в Західню Двіну до Ризької пристані⁴. Однак згодом явилися і перешкоди для розвитку Чорноморської торгівлі – французька революція і участь Росії в континентальній блокаді Англії, наслідку боротьби французького і англійського капіталів за російсько-українську сировину. Завдяки цьому втрачений був англійський ринок. Війна 1812 року майже остаточно припинила Чорноморську торгівлю в другому десятиріччю XIX ст.⁵ Українські поміщики приєдналися до російських в боротьбі проти континентальної системи. Великі втрати понесли поміщицьке велике українське господарство з приводу мобілізації населення в козацьке ополчення на правобічній та лівобічній Україні, куди забирали поміщицьких та казенних селян, обов'язуючи їх виступати в військо з конем та зброєю. Це все утворило кризу поміщицького господарства. Рани поміщицького господарства почали загоюватися з 1816 року, в якому вивіз пшениці (що вивозилась в найбільшій мірі з України) дійшов до 1441335 четв. Проти 639139 четв. – попереднього року, а в 1817 році він досяг 2338462 четв., цеб-то виріс за 1 рік більш ніж на 60%⁶. У 1818 р. у зв'язку з цією сприятливою кон'юктурою була проголошена вільна торгівля збіжжям. Ціни на хліб піднімалися на протязі першого і другого десятиріччя XIX ст. Але далі в 20-х і 30-х роках ціни на збіжжя страшенно упали: у 1821 р. центнер пшениці в Берліні коштував 6,63 марки, а у 1825 – 4,14 марки. У Франції гектолітр пшениці у 1817 р. – 36,16 фр., в 1821 – 17,79 фр., а в 1825 р. – 15,74 фр.⁷; в Англії ціна збіжжя дуже знижалася – з 87,5 шил. за квартал у 1820 р. до 59,3 шил. у 1830 р.⁸ Знижався і вивіз: у 1817 р. вивезено було 2338462 четв. пшениці, у 1820 р. – 1387245, а у 1825 р. (в рік декабриського повстання) лише 937.189 четв.⁹ Таким чином, вивіз поміщицького збіжжя за кордон і ціна на нього постійно не зростали і були періоди підйома і знижки, занепаду і – що цікаво – період зменшення вивозу і знижки падає на початок 20 років XIX ст., цеб-то на часи найбільшого розвитку декабриського на Україні руху: і південне товариство і товариство об'єднаних слов'ян були засновані там в 1822–1823 рр. Виходить, що зв'язку між збільшенням вивоза збіжжя і підйомом декабризма хронологічно установити неможливо,

¹ Лященко. “Очерки аграрної революції Росії” стр. 117.

² Кулишера. “Ист. рус. торговли” стр. 216.

³ Кулишера, стр. 279.

⁴ М. І. Яворський. Україна в епоху капіталізму, I, 137.

⁵ Там же, стор. 142.

⁶ Там же, стор. 185.

⁷ М. Н. Покровський – История, т. IV, стр. 14: знижка цін на хліб була загальним європейським явищем.

⁸ Яворський, 186.

⁹ Там же, 186.

але навіть хронологічно є зв'язок між ним і розповсюдженням таємних товариств в п'ятиліття з 1815 по 1820 рік. На нашу думку – що до України, то наведені нами факти, маючи то підйом, то кризу поміщицького господарства, свідчать *і в тому і в другому випадкові* про те, що й батьки поміщики, і їх діти, що поробилися членами таємних товариств, визнали необхідність *перемін* в кріпацько-поміщицькому господарстві тієї доби. Характерним доказом цього являються селянсько-емансипаторські проекти відомого слободсько-українського поміщика Вас. Наз. Каразіна, на які я і зверну увагу.

В. Н. Каразін являється ініціатором і провідником нового грошового сільського поміщицького господарства на Слобожанщині. В Богодухівському повіті на Харківщині у нього була маєтність с. Кручик з землями і кріпаками. І ось на протязі першої чверти ХІХ ст. він, незадоволений старою традиційною кріпацькою системою свого господарства, вводить у себе нові форми, що мали на меті дати більші прибутки; ці нові форми він пропагандує серед слободсько-українського поміщицького дворянства, виступає зі своїми проектами і перед Олександром І, а потім і Миколою І і їх міністрами. Усім відомо, що він написав Олександрові І в початку його царювання – в 1801 р. довірочного листа, де склав немов програм для його царювання, програм його ліберальних реформ на основі законності і загального добробуту, де-б цінувалися продукційні вироби його підданих, як наслідок їх кривавого пото (під цими підданими треба розуміти поміщиків-дворян). Там між иншим накреслювалося й заселення, очевидно, південних степів не шляхом примусового переселення, а з сусідніх країн, шляхом вільгот, даючи нагороду хазяївам-землеробам, що вводили-б нові способи виробництва і нові доти невідомі рослини. Промисловість, писав він, треба буде підтримати привілеями фабрикам і мануфактурам і звільненням їх од податків. Тоді внутрішня торгівля, збільшившись од успіхів сільського господарства і промисловости, поширить і зовнішню торгівлю на нашу користь і, зменшивши потребу в чужоземних товарах, підніме ціну російських. Олександр, писав Каразін, сам призначить межу свого самодержавства для себе і нащадків, призвавши на раду мудрих людей, що біля нього зараз, і тих, що далеко од нього; і ті, і другі скажуть йому правду, склавши центральну установу¹ (Раду). В другому папері, що також був поданий Олександрові І в 1807 р. – “О причинах постепенного упадка курса в России, о средствах поднять оный”², В. Н. Каразін виступає ще яскравіше, як ідеолог дворянства, і розкриває перед нами свої аграрні плани. Зауваживши, що курс російського карбованця стоїть дуже низько і що держава несе при цьому великі збитки, В. Н. Каразін виступає з своїм проектом збільшення державних коштів, кажучи: є в державі така власність, яку можливо перетворити в гроші; ця власність – державні селяни і належні їм державні землі. Беру на себе сміливість, каже він, довести, що передача в руки приватних осіб усіх казенних маєтностей не принесе казни і престолу ніякісенької шкоди, і навпаки, благодійні наслідки цього поширяться на усі стани завдяки зросту промисловости і торгівлі. Далі В. Н. Каразін показує, що доход з системи управління казенними селянами не розвиває у них працьовитости, не поширює господарства, не збільшує їх оброку, а навпаки веде лише до недоїмок, бо усяке господарство без хазяйського догляду, без розділу праці, без знання занепадає. Юрба простонароддя, коли вона ніким не управляється, ледве здобуває те, що потрібно для неї самої й повинностей, а не для загального добробуту: кустарні вироби і торги ми бачимо лише в поміщицьких селах. Доход з казенних селян занадто малий. А щоб не зробити негарного вражіння на селян, треба-б уже почати цей продаж з колишніх монастирських секуляризованих земель і назвати це не продажем, а передачею в вічну оренду, де взяти на увагу і потреби селян. Щоб притягти до цієї справи вільні капітали – продавати можливо буде і чужоземцям і своєму іменитому купецтву 1-ї гільдії, які охоче вкладуть свої капітали в таке вигідне підприємство. Менш ніж в 5 років усі маєтності будуть розкуплені, коли на підмогу їм прийдуть банки з довгосрочним кредитом. Тоді буде єдине управління селянами – дворянсько-поміщицьке. Чужоземні багатії, що в величезному числі переселяються до нас, перенесуть до нас свої промислові підприємства – свої мануфактури, бо землеробство набуде кращої техніки і збільшиться його продукція, а значить і попит на їх мануфактуру. Вїзд і виїзд з Росії буде вільний. Такий мій великий

¹ Соч., письма и бумаги В. Н. Каразина, собр. и ред. Д. И. Багалеем. Изд. Харьк. университета, стр. 1–16.

² Там же, стр. 23–35.

план, закінчує В. Н. Каразін. Дальший розвиток цих думок ми находимо в листі В. Н. Каразіна 1810 р. до губернатора, присвяченим охороні кріпацького стану у відповідь чужоземцям¹. Його тема – це запитання Вольного економічного товариства – що корисніше для суспільства – щоб селянин мав свою власну землю, чи лише рухоме майно. Мене привабила до себе колись, каже В. Н. Каразін, французська революція, що простерла свій вплив на молоді уми не тільки нашої губернії, але усієї Росії з Сібір'ю. Тепер у мене зовсім інші думки і я стою за монархічне начало, починаючи з бога, держави і кінчаючи поміщицьким селом; не любов до людства, а любов до влади керує нашою діяльністю. Наймані начальники казенних поселенців не можуть замінити поміщиків; поміщики для добробуту селян остільки потрібні, як і монархи, що доручили поміщику пеклування про селян. І я, каже Каразін, розв'язав селянське питання в своєму маєткові так: я одділив владу поміщицьку од влади земельної. Що до землі, то це моя власність, мій капітал, але цей капітал знаходиться постійно в їх руках і за нього вони повинні давати не повинності, а гроші – відсотки. А щоб усталити ці грошові виплати, я переводжу їх в дні землеробської праці. Середня ціна робочого дня определілася в 30 коп., продажна ціна десятини землі в 45 крб., або переводячи на ціну праці – 150 днів такої праці. В такий спосіб определюються ціни на сінокосні землі, на дрова, на хату і т. инш. Кожний з поселенців одержує з такого розрахунку ½ десятини садиби, 7½ пахоти і 1 десятину сінокошу. Кожному такому хуторянину дається цидулка на його землю, де вона означається і додається, що вона дається йому без повернення і з нащадками на означених умовах. А обрахунок податків наведений такий: 6 % на землю, що оцінюється на круг в 1333½ робочих дня, або инакше 400 крб. – 80 днів праці, або 24 крб., за садибу і будинок 20 днів або 6 крб., за дрова 40 днів праці або 12 крб., за ремонт землеробського знаряддя – 10 днів праці або 3 крб.; усього що-річно – 150 днів праці або по оцінці – 45 крб.

Як бачимо, В. Н. Каразін себе тут не скривдив і розміром селянських повинностей, а головним чином він забронював за собою на віки вічні свою землю, хоч і передав її у спадщину селянам. Кріпак у ті часи мусив працювати на пана половину робочих днів, цеб-то пересічно 150, тепер він давав на пана також 150 днів праці, переведеної в гроші. Може, каже В. Н. Каразін, мій прибуток буде й трохи більший, ніж у сусідів, але цей лишок буде моє утримання за моє управління селянами. Згодом селяни матимуть право й продавати свої участки, але з тим, що новий хазяїн повинен жити на своєму участку і виконувати повинності свого попередника. В. Н. Каразін “терпить” і ремесників, одначе, не даючи їм ораної землі, а лише садибу й хату і дрова, хоч все таки бере і з них 150 днів або продукцією його мастерства, або грішми, пояснюючи це тим, що цей лишок в 80 днів праці є немов *штраф* за те, що ремесник ухилився од хліборобства. За собою В. Н. Каразін залишив землю, що обробляв *найманими* людьми, угоди – (луки, млини й шинки) і нарешті гуральню. І я, каже він, не каюсь, що проміняв панщину і гніт селян на цю установу, що в її основі лежить чисте право власности і загальний людський добробут. Але “емансипатору” поміщику не досить було забезпечити себе на віки вічні от такою *капіталізацією* земельної власности, він мріє вже й про те, коли не вистачить у нього землі для дальшого надання своїм селянам, то він звернеться до верховної влади і прохатиме у неї вільних, пустопорожніх земель, щоб вони були йому дадені, а він їх роздаватиме на означених умовах, а може й сам переселиться на ці землі, щоб перетворити пустелі в корисні для держави, а може передасть їх своєму синові, або й чужій людині (значить продасть). І ці вимоги мусить задоволити держава відносно *усіх поміщиків*. І це не була лише теорія: В. Н. Каразін справді завів такі порядки і ще багато інших, їм відповідних, в своєму Кручику (сільську думу й управу, суд, церковне управління) і с. Анашкині Моск. губ.² В цих поглядах українського дворянина В. Н. Каразіна на кріпацтво в Україні для нас цікаво одно: як Каразін, що очевидно був ідеологом українського дворянства в першій чверті ХІХ ст., не був задоволений тим кріпацьким поміщицьким господарством, яке панувало тоді усюди на Україні і базувалося на панщині кріпаків, і він шукав рішучої в цьому зміни, але не в формі

¹ Там же, стр. 62–99.

² Див. про це ст. Лашенка – В. Н. Каразин, как помещик с. Кручика в Харьк. Сбор. вып. I, стр. 53–64, а також “Временный устав с. Анашкина 1818 в.” Соч., письм. и бумагах В. Н. Каразина, стр. 113–117.

знищення кріпацтва, а в формі переведення кріпаків на чиншовиків, постійних орендарів панської землі, що платитимуть чинш поміщикам за обробляему ними землю, яка лишається одначе власністю пана. Тут, як ми бачимо, проект Каразіна нагадує проект декабриста Якушкина в основному, а саме, в тому, що обидва вони залишають за собою власність на землю; ріжниця ж полягала в тому, що Якушкин давав волю своїм кріпакам без землі, а вони, довідавшись про це, сказали своє крилате слово, що наводить в своїх споминах сам Якушкин: “а коли так, так нехай все залишається *по старому – ми будемо ваші, а земля наша*”. Що-ж до Каразіна, то він волі не давав, але давав їм землю не в звичайну оренду, а постійну спадкову, вічну, на чиншовому праві. Ми не знаємо, що казали кріпаки Каразіну, коли він вводив в Кручику свій земельний устав, але гадаємо, що коли-б вони могли одповісти йому по щирій правді, то певне сказали, пам’ятаючи ще про свою недавню волю і землю: *і ми не ваші, і земля наша* – і це-б відповідало недавній дійсності, до часів пожалування Катериною II-ою Кручика батькові Каразіна з селянами.

Вводячі свої аграрні установи в Кручику, що руйнували старий кріпацький лад господарства і мусили підняти працю кріпаків, Каразін одночасно прагнув підняти сільсько-господарську інтенсифікацію не лише в себе, а й усіх українських поміщиків на Лівобережжі шляхом підйому техніки виробництва. Це також являється доказом, що попередні форми поміщицького господарства вже не задовольняли дворян-поміщиків і вимагали й тут великих змін – в процесі рільництва, в розвитку промислів, фабрик і ремесла. В. Н. Каразін виявив величезну енергію й ентузіазм, (хоч укупі з великою непрактичністю), утворюючи своє так зване Філотехнічне товариство. Дбаючи тут про загальне (розумій – дворянське) благо, збудувавши це товариство по типу акціонерного товариства, зробивши свій Кручик осередком своїх меліораційних підприємств і узявши на себе матеріальну відповідальність за прибуток з них, який-би забезпечив виплату % акціонерам, коли вони такого прибутку, очевидно, давати не могли, В. Н. Каразін виходив з потреби цього часу капіталізувати сільське поміщицьке господарство і надати йому індустріального значіння, щоб зробити його більш доходним і щоб цей доход йшов з одного боку од підвищення експлуатації селян (яких він не хотів звати не тільки кріпаками, а тим більш рабами, а навіть крест’янами) і їх праці, а з другого – од інтенсифікації сільського господарства на ґрунті нової наукової сільсько-господарської технології. В “Мыслях об учреждении фило-технического общества” він гостро і з великим знанням діла виступає проти застарілого, примітивного способу сільського господарства – проти наших землеробських знарядь, проти застарілих пережитків в скотарстві, садівництві, бджільництві: ми, каже він, не перероблюємо своєї сировини; ми не маємо фабрик, виключаючи невеличке число гуралень та бурт; наші селяни не звикли використовувати свій вільний час для праці. Поміщики проводять молоді роки в армії, а, повернувшись в маєтності, вже в старості відпочивають. У нас нема великих капіталів, і нема таких злиднів, щоб примусили нас звернути увагу на промисловість. Одначе, очевидно, що прибутків з наших маєтностей не досить для життя. На розвиток промисловости веде нас і знищена нами природа; її багатства і землі потребують більш праці; ліси винищені; являються необхідними змагання розума, щоб припинити знищення природних багатств і підйомом техніки підняти продукційні сили країни. Це вже і роблять окремі персони. Але треба це робити швидко, не гаючи часу, об’єднаними силами і планомірно. Треба спиратись на хемію і фізику в гуральництві і буртах – треба звернути увагу на здобування цукру з буряків, виробу фарб, чого досі у нас немає, угноювання землі. Для усього я й пропоную утворення філотехнічного товариства¹. Для цієї мети воно повинно було заводити зразкові установи по різних галузях “домоводства”, зразкові поля². Все це й було з’осереджено в Кручику, включаючи сюди і технічну лабораторію й метеорологічну станцію, салітряний, гуральний, шкіряний заводи, знаряддя для сушки фруктів. В технічних пробах бере участь славний хемик тих часів проф. Харківського університета Гизе. Такеж науково-технічне землеробство, технічні і промислові виробы Каразін пропонував членам філотехнічного товариства – поміщикам у своїх селах серед селян, на яких ви повинні дивитися, каже він, не яко на рабів, а на вихованців. Він радив їм перенести такі фабрики, заводи і промислові установи з міст в

¹ Соч., письма и бумаги Каразина, стр. 174–178.

² Там же стр. 179.

села і туди прикласти свою енергію замість того, щоб розтринкувати свої капітали на розкішне життя в містах. Оберніть свої капітали, звертається він до поміщиків, на розвиток домоводства в селах і малих містах, щоб притягти до праці вільні руки, дати їм заробіток, а самому здобути великі прибутки, замість чужоземців. Наводячи приклади, він радить поміщикам самим безпосередньо продавати свою пшеницю, а не брати за неї низьких цін від перекупщиків. Південна Україна з Одесою і Таганрогом не мають достатль капіталів, бідують, а ми сировини не переробляємо в фабрики. Од недостачи капіталів бідують і наші селяне, а коли-б вони розбагатіли, піднялася-б промисловість. Треба, щоб українські поміщики через свої папери Філотехнічного товариства одправляли свій хліб із своїх сел просто до Черноморських пристанів, де вже будуть руки, що будуть нагужати цей хліб на кораблі. Теж і у внутрішній торгівлі, що таким чином урегулюється. В складі Філотехнічного товариства в 1814 році було багато поміщиків Слободсько-Української, Курської і Воронізької губ.¹

Таким чином в 1-й чверті XIX в. в Слобідській Україні, що мала вже тоді завдяки головним чином В. Н. Каразину, університет, який був культурним осередком усього “полуденного края”, ми помічаємо великий соціально-економічний рух і його оссю являється незадоволення поміщицьким сільським господарством на основі пануючого кріпацького ладу. Відчувається потреба в поширенню торговельного і промислового капіталу і в заміні кріпацької праці більш продукційною працею хазяїв-чиншевиків. Цей рух захопив старше покоління дворян-батьків, що утворювало легальні об’єднання – як філотехнічне товариство.

Але були об’єднання иншого типа – легальні, напів легальні і нелегальні. Вони вилилися в форму масонських лож і т. ин.

В. Н. Каразіна запідозрили в складанню прокламації до Семенівського полка (1820 р.) і навіть притягли до слідства; це не було доведено, але в листі до Олександра I-го в 1820 р. він хоч і каже, що “русский еще не способен к прямым бунтам”, одначе додає, що він передбачав цей виступ за 7 місяців, бо Гвардейський Семенівський полк оддали тирану – перекресту; його жорстокості були не лише тяжкі, а й огідні, бо виявляли презирство до чоловічої чести, яку повинно зберегати у посліднього салдата, бо куди він буде згоден, коли у нього не буде спочування чести. Полк скаржився не один раз. Це дрібна історія, але характерна, як перший ступінь, який буде для нас дух часу, що знайшов відгомін і в межах держави і за кордоном. Велики *переміни зробилися і щоденно робляться в умах*. Їх викликає багацько причин – “и день ен, яко тать прийдесть”, передбачає нарешті Каразін. І цьому сприяє само правительство (як, наприклад, непотрібний і тяжкий некрутський набір). *Можливо рік, або два, а може й більше це ще протягнеться*. Але для цього я зараз про це й пишу, для цього я й жертвую собою. Моя доля, патетично і реторично вигукує Каразін, або заслання за Байкал, поки ще висилати можливо, або смерть за царя при захисті його, але тоді вже я писати не буду. Для спасіння держави необхідна Державна Дума. В листі до міністра внутрішніх справ гр. Кочубея 1820 р. Каразін звернув його увагу на вірши майбутнього декабриста Кюхельбекера, з приводу заслання Пушкіна, де говориться, що “власть тиранов задрожала”, а Пушкін, відповідаючи Кюхельбекеру, пише, що “святому братству верен я”. В листі до Миколи I-го 1826 р. – цеб то коли вже вибухло повстання декабристів, Каразін признається, що сам він ніколи не належав до жодного таємного товариства, хоч багацько разів його втягували до масонської ложі, обіцяючи дати вищий ступінь².

IV. Незадоволення політичним і соціальним ладом молодої революційної дворянської інтелігенції

Самодержавно-бюрократичне управління і дворянсько-кріпацький лад і основане на кріпацькій праці поміщицьке сільське господарство не задовольняли, як ми бачили, навіть монархіста В. Н. Каразіна і примушували його з одного боку виступати з ідеєю і своєрідною, але все таки “Народосоветія”, а з другого з ідеєю капіталізації і наукового поліпшення техніки цього господарства. Таке-ж незадоволення бюрократично-поміщицьким режимом з політичного боку і кріпацьким ладом з соціального боку у

¹ Акты Филотехн. Общ. в “Соч., письмах и бум. Каразина”, стр. 174–394.

² Соч., письма и бумаги Каразина, стр. 139–141, 143.

молодого покоління – у дітей привело до декабриської ідеології, утворило з них декабристів-змовців і навіть повстанців. Це була лише інша форма, але все ж таки незадоволення політично-соціальною ладом держави. Характерно, що декабризм утворився в дворянському і майже виключно офіцерському осередкові, значить у дітей дворян, що після виховування – шкільного чи домашнього – вступали в військову службу, а вже після цього поверталися до батьківщини. В. І. Семевський пильно розглянув питання, в широкому масштабі усіх трьох декабриських товариств, на підставі записок-визнань їх членів, про причини, що привели їх до революційної ідеології, і довів, що ці причини були, так би мовити, подвійні: з одного боку те зло, що вони наочно бачили у себе дома в сучасній їм дійсності, а з другого те, краще, що вони бачили за кордоном, пробуваючи там з армією, або що вчитували з відповідних книжок. Великий вплив на них робили європейські революції, особливо іспанська і неаполітанська, з їх конституціями, і нарешті грецьке повстання. В закордонному житті вони природно звертали особливу увагу на політичну справу і на ті ідеї “свободи, рівенства і братства”, які висунула ще французька революція, і взагалі на революційний спосіб вирішення проблем життя. У себе дома вони задихалися в тяжких умовах політичного гніту – наслідка реакції другої половини царювання Олександра I-го, але не могли не звязувати умов життя політичного з соціальним складом суспільства, з його кріпацтвом, що безпосередньо торкалися їх самих. Ми наведемо де-кілька визнань членів південних таємних товариств з указівками на те, що привело їх до декабриської ідеології.

Член південного товариства пор. Абрамов одверто каже, що ліберальні погляди він засвоїв з політичних книжок і з вражіння, яке на нього зробила бідність українських селян Поділля: “когда я находился на с’емке в Подольской губ., то имел случай заметить бедность, в которой находится большая часть крестьян. Это меня поразило и возбудило во мне любопытство узнать, каким образом они доведены до такого состояния”. Після цього він і почав читати політичні книжки. Один з основоположників “Союза Спасения”, С. Мурав’єв-Апостол і брат його Матвій – головним злом визнавали кріпацтво і жорстоке поводження з салдатами. Член “Союза Благоденствия” і південного товариства Басаргин заявив, що побачивши стан кріпаків, прийшов до думки про необхідність визволення селянства. Голова Південного товариства Пестель заявив на слідстві, що на розвиток його ідеології завсігда робило велике вражіння рабство селян. Член Південного товариства Н. А. Крюков заявив: “На с’емке в Подольской губ. увидел я, до какой степени простирается угнетение крестьян помещиками”. Інший член того-ж товариства Лорер, розмовляючи зі своїм товаришем і почувши від нього, що поміщики жорстоко пригнічують кріпаків, висловив бажання про необхідність волі для них і надію на те, що це здійсниться, що все піде по новому через 2 роки, натякаючи, очевидно, на своє товариство. Член Південного товариства пор. Усовський визнав, що його вступ в товариство був викликаний співчуттям до тяжкого становища селян: “Они люди, жертвы роскоши и удовольствий своих помещиков, презрены и унижены как нельзя более: доставляя государству и богатство и защиту, они не имеют никакого голоса, никакого участия в политическом существовании. Воля и прихоть помещика – им закон; работают и повинуются – вот их права. Не знаю, как описать состояние людей, которых свобода, дети и собственность, для них чужое, все есть собственность их владельца”. У члена Союза Благоденствия і Південного Товариства В. Ф. Раєвського був знайдений рукопис, що мабуть ним і був складений, де говорилося: “взирая на помещика русского, я всегда воображаю, что он вспоен слезами и кровавым потом своих подданных, что атмосфера, которою он дышет, составлена из вздохов сих несчастных, что элемент его корысть и безчувствие... Дворянство русское, погрязшее в роскоши, в разврате, в бездействии и самовластии, не требует перемен, ибо с ужасом смотрит на необходимость потерять тираническое владычество. Граждане! Тут не слабые меры нужны, но решительность и внезапный удар”. В написаному ним віршу читаємо: “смотри, как знатный вертопрах, бездушный пустослов Ивана à rebours с Семеном гнет на двойку иль бедных поселян, отнявши у отцов, меняет на скворца, на пудель или сойку. И правом знатности везде уважен он”. На допиті він визнавав, що на Поділлю сам бачив, як кріпаки працювали у де-яких поміщиків цілий тиждень, бачив наочно у одного поміщика кріпаків, що одбували панщину в ланцюгах; поміщики продавали кріпаків по одному, утворювали собі гареми з своїх кріпачок – дівчат. Фельдмаршал Каменський завів в своєму маєтку в’язні,

заковуючи людей в заліза і це довело одного з його кріпаків до такого одчаю, що він його вбив. Пригнічення поміщицьких кріпаків попробували ліберальні думки і у інших членів товариства сполучених слов'ян. Основоположник товариства Об'єднаних слов'ян Борисов II-й на допиті заявив, що несправедливості, насильство і гніт поміщиків над селянами довели його до ліберальних ідей і до бажання знищити цю соціальну неправду. Він наводив також характерну надію С. Мурав'єва-Апостола і Бестужева-Рюміна на можливість зробити безкровне повстання завдяки тому, що їх (членів південних товариств) підтримають селяне, пригнічені поміщиками і налогами, салдати, пригнічені командирами, скривджені офіцери і знищені дворяни. Про цей вплив гніта поміщиків над кріпаками оповідали в своїх визнаннях і інші члени товариства сполучених слов'ян – Кирєєв, Драгоманів¹.

Борисів I-й (Ондрій) так пояснював походження своєї ідеології: “Я не знаходжу в собі вільних думок, а лише те, що може дати здорова думка при об'єктивному і вдумливому відношенню до сучасного ладу. Загальний голос незадоволення в народі навів мене не мої міркування і я прийшов до висновку, що це залежить од несправедливих вимог влади. Які-б ви не робили зусилля, щоб дізнатися ще про мою колишню поведінку, для того, щоб суворіше мене наказати, все-ж залишається те, що я сам одверто сказав, а саме, що я виступаю проти самовласного управління, виходячи з палкої любови до рідного краю (ентузіазма). Може я й помиляюсь, але твердо упевнений в тому, що *ваши закони несправедливі, кріпость їх полягає в силі влади, а не розуміння мас*”². Тут, як бачимо, в основі загального незадоволення мас лежало самодержавство. Найбільш наочне і тяжке вражіння на декабристів-офіцерів робило становище салдатської маси і декабристи порівнювали 25-річну салдатську службу з її муштрою і побоями, з каторгою. І про цю каторгу свідчила і салдатська пісня: “я отечеству защита, а спина всегда избита. Я отечеству отрада, в тычках, пинках вся награда. Кто солдата больше бьет – и чины тот достает”. Брати Мурав'єви-Апостоли з іншими офіцерами в своїх частях – в Семенівському полку знищили різки і тим набули собі великої любови салдат. Борисів 2-й був остільки обурений прилюдною езекуцією над салдатами, що вийшов з фронту і запрягнувся, що знищить такі кари, хоч-би це вимагало від нього життя. Жорстокості командирів з салдатами привели його до думки про необхідність змінити такі порядки взагалі. Другий член товариства сполучених слов'ян також обурювався на ці жорстокості. Теж робив і третій член товариства Спиридов, кажучи, що зневажає й самих офіцерів. Декабрист південного товариства Драгоманів³ оповідав, що салдати усі сили та здоровля оддали державі, а самі немочні, хорі, злиденні, не могли вже заробляти, а мандрували без притулку і харчів. Сер. Мурав'єв-Апостол в листі до Миколи I оповідає про зловживання в армії з її провіантом. Незадоволеність салдат доводила їх до бунтів. У 1820 р. вибух бунт гвардейського Семенівського полка, де тоді служили бр. Мурав'єви-Апостоли і де командиром був тиран над салдатами Шварц. Іноді офіцери одверто виступали проти таких командирів-звірів. Декабрист Басаргін оповідає, як офіцери Одеського полка кинули жеребок, кому з них прилюдно на смотру треба буде побити їхнього командира. Це було зроблено і цього штабс-капітана Рубановського заслано на каторгу в Сибір⁴. Величезне незадоволення і одверті бунти виникали в Аракчеєвських військових поселеннях на Україні. З моменту їх утворення (з 1817 р.), там розпочався рух незадоволення і подавалися скарги, робилися демонстрації, повстання, призначалися військово-карні комісії, військовою силою усмиряли ці повстання, засаджували повстанців в тюрми, били їх шпіцрутенами. Повстання бугських козаків в 1817 р. при введенню військових поселень було приборкано військовою силою. В 1819 р. вибухло повстання в Чугуєві й околичних селах. Проти повстанців виставлені були війська з артилерією; покарано було шпіцрутенами 52 чол., з них було забито на смерть 25 і давали

¹ Семевский. Полит. и общ. идеи декабристов, 101, 104, 106, 111, 116, 126, 175. Г. Чулков. Мятежники 1825 года, стр. 190.

² Архив окт. Рев. XXI, 439.

³ Я. Драгоманов був членом Товариства об'єднаних слов'ян. Див., напр., Ильин П. Новое о декабристах. Прощенные, оправданные и необнаруженные следствием участники тайных обществ и военных выступлений 1825–1826 гг. – СПб., 2004. – С. 636. – *Прим. упр.*

⁴ Записки Н. В. Басаргина, 1917 г., стр. 17.

по 12.000, 9.000, 8.000, 7.000 кожному¹. Оттакі звірства влади робили величезне вражіння на південних декабристів. Член південного товариства Лихарев, попавши сам на службу в військове поселення на Україні і побачивши все, що там діялося, був остільки цим обурений, що дійшов до одчаю і написав про це записку до начальства, яка попала до рук Пестеля. В ній він оповідав, що військові поселенці готові були до озброєного повстання. Сам Пестель присвятив палкі сторінки своєї “Русской Правды” військовим поселенням і їх режиму. Його обурювало також, що діти салдат за часи перебування батьків на військовій службі одбиралися від їх семейств і оддавалися в кантоністи, а потім також поступали в військову службу (Семевський).

V. Таємні товариства на Україні

Дух незадоволення всіх класів українського суспільства, свідомого дворянства (офіцерів), неможливість вільно викладати свої думки, плани і проекти необхідних змін державного і соціального ладу – привели до організації таємних товариств, що існували в XVIII ст. в Західній Європі і в Росії і що ними була вкрита в початку XIX ст. Україна ще до зоснування декабриських товариств; і ті і другі мали з собою звязок; члени одних бували й членами других. На першому місці треба поставити *масонські ложі*, що в них входило дворянство, іноді дуже вельможне і багате, офіцерство. Масонство з його штучною організацією, містикою і символікою, політичною і соціальною уміркованістю, а іноді й диферентизмом, що були реакцією проти французької революції, коріння свої на Україні мало в російському і польському масонстві. Головною його метою було духовне відродження окремої людини і філантропія, тому вони з початку не тільки не зустрічали перепон з боку влади, а навпаки; членом Київської ложі на Україні був відомий потім борець з революцією, правитель “3-го отделения” Дубельт; близько стояв до Полтавської ложі Малоросійський ген.-губ., кн. Н. Репнін, да і сам Олександр I-й був близький до масонської ідеології правої її течії, завдяки своєму містицизму і захопленню біблейськими товариствами. Багацько українських декабристів було спочатку масонами, але їх, перейнятих політичним раціоналізмом, не задовольняли вузькі завдання масонства, їх політична реакційність і релігійна містика, і вони утворили такі власні декабриські організації. Членами масонських лож були такі провадирі південного товариства як Пестель, брати Мурав'єви-Апостоли і С. Волконський. Звязок з масонством мали також і ті попередні північні організації, з яких почати виріс і декабризм – Союз Спасіння і Союз Благоденствія. На Україні масонство було досить поширене. У Києві було ще в XVIII ст. дві ложі, а в 1818 р. ми бачимо там ложу сполучених слов'ян в спілці Астрея, куди входили також одночасно поляки. Про неї згадує член Південного товариства С. Волконський, оповідаючи про свою там промову з приводу вибора його в почесні члени її; ця промова була присвячена єднанню в ложі руських з поляками і викликала велике задоволення усіх присутніх. Щоб зрозуміти це, треба лише згадати, що символом ложі була *Jednosc Siowianska*. На Київській Контрактовій ярмарці збиралися на неї великі внески. Число членів її доходило до 81; були дійсні і почесні члени. Основоположником її був Київський губерніяльний маршал (губернский предводитель дворянства) Росцишевський. Членом її був магнат-поляк Г. Олізар. Київський губерніяльний маршал (губ. предв. двор.), прогресист, що одстоював думку про знищення кріпацтва, з заміною панщини оброком; але з ним згодилися лише два повітових маршали; його було притягнуто до слідства над декабристами, обвинувачувано в приналежності до них. Рядовими членами цієї ложі були представники української інтелігенції – учителі, лікарі, професор². В цій ложі ми бачимо прояву польсько-українського слов'янофільського напрямку. На Київському з'їзді, каже М.Є. Слабченко, представники Польщі устами поета Т. Падури одначе голосно промовляли про права всього українського народу, а Падура, що служив живим звязком між малоросійським обществом “і польською іридентою р. 1825”, співав:

“Гей, козак в божий час,

¹ Наведені дані узяті з невиданої ще монографії О. Д. Татарінової-Багалій про військові поселення на Україні.

² В. І. Семевський, стр. 302–305.

Вже доносить в церкві дзвін,
Кому вільність мила з Вас,
За ворогом на вздогін”¹.

Тут козако-фільська мрія, що на її підставі мусила відродитися історична Польща з її органічною, як здавалося полякам, частиною – Україною. З другого боку також козако-фільство виспіває і член північного товариства Рилєєв, що був родинно зв’язаний з Україною–Воронежчиною. Це був романтичний співець відродження старого вільного козацького українського життя, з героями гетьманщини, попередник в цьому напрямкові Т. Шевченка, в його романтичній добі. Він співав про Богдана Хмельницького, про Войнаровського (син рідної сестри Мазепи засланий Петром з сем. в Якутськ).

Про себе він казав:
“Мне смерть отрадою была;
Но жизнь и смерть я презираю –
Мне надо жить: еще во мне
Горит любовь к родной стране;
Еще, быть может, друг народа
Спасет несчастных земляков,
И достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода”.

В уривках з поеми про Мазепу ми читаємо:
“Пусть гремящей, быстрой славой
Разнесет везде молва,
Что мечом в битве кровавой
Приобрел казак права.
Смело, други, в бой свирепый.
Жаждет битвы верный конь.
Смело, дружно, за Мазепой –
На мечи и на огонь”. –

Про Наливайка Рилєєв співав:
Мне ад – Украину зреть в неволе,
Ее свободной видеть рай.
Еще от самой колыбели
К свободе страсть зажглась во мне;
Мне мать и сестры песни пели
О незабвенной старине².

Не дивно, що Рилєєв користувався великою популярністю на Україні. Історик Малоросії – Маркевич висловлював листовно подяку Рилєєву за Войнаровського і Наливайка і додавав, що на Україні ще можливо знайти живий дух Полуботка.

Найбільш яскраву самостійницьку течію ми бачимо в “Малоросійському таємному товаристві”, що його утворював Лукашевич, Бориспольський поміщик. На жаль, однак, ми не маємо про нього певних відомостей і навіть тією архівною справою, що збереглася про нього, це питання остаточно не розв’язується, бо Лукашевич, притягнутий до слідства над декабристами, рішуче зрікався і од “Малоросійського Общества” і од зв’язку з декабристами; але доказів на його ролю в цій справі було наведено чимало: казали, що він склав катехізиса про відродження гетьманщини, і перед нами зараз стоїть завдання на підставі цієї справи і інших джерел дізнатися тут об’єктивної істини. Новіков був організатором Полтавської масонської ложі, він був небіж відомого масона Новікова і раніше входив в члени “Союза Спасения” і “Союза Благоденствия” і масонської Петербурзької ложі. Тоді він мав зносини з гр. Дмитрієвим-Мамоновим і Орловим, що склали проект “Общества русских рыцарей” з обмеженням самодержавства і аристократичним представництвом. Їх ідеологія була пронизана національним шовінізмом що до поляків, євреїв і т. инш. В своїх допитах на слідстві про декабристів гр. Мамонів посилався на Новікова, а Пестель рішуче казав, що цей проект

¹ М. Є. Слабченко, стр. 96.

² Собрание стихотворений декабристов, I, 139–153, 162–163.

республіканської конституції був складений Новіковим і розбуркав у нього першу думку про республіканську конституцію для Росії, але я тоді обстоював обмежену монархічну владу.

В Конституції Новікова – верховна влада належала директорії, де голова мав 2 голоси, а останні члени по одному; ця конституція була схожа з американською. Але В. І. Семевський гадає, що це та сама конституція, що була складена Мамоновим, написана його рукою і захоплена в його паперах¹. Проф. М. Є. Слабченко² навпаки визнає автором конституції Новікова, але наводить її зміст в редакції Мамонівській, де фігурують представники Київського і Херсонського царства і Малої Росії, а од вільних міст представники Київа і Одеси. Справа з авторством не досить ясна. Характерною рисою цієї конституції являється значна участь в представництві міського населення, що складало з себе *палату міщан* – з дворян, духовенства, міщан, купців, майстерових і поселян, які проживали в цих вільних городах; це вже буржуазний прапор. На Україні до Новікова ставилися не дуже-то прихильно, у тому числі і Лукашевич.

Де-які декабристи свідчили, що було таємне товариство і в Харкові під проводом гр. Булгари, але слідча комісія гадала, що це були лише похвалки³. Одначе з однієї справи студента Харківського університету Розальон-Сошальського ми дізнаємося, що ним був написаний вірш “Рылеев в темнице”. В цьому вірші в уста Рилєєва вкладені такі думки про Росію і тирана імператора – я бажав, Росія, бачити тебе вільною, зірвати з тебе тяжкі кайдани, пожертвовать усім, щоб повернути твої права, щоб розірвати злочинну завісу, що закриває гніт і неправду. Не вмру, доки не скажу правди про сучасний лад: вмерла правда в судах, на чолі яких таті, порушення свободи громадян і їх власність. Під маскою пекування про загальний добробут, під впливом лукавого порадики (гр. Аракчеєва) Олександр погрожував сковати державу суворими законами військової дисципліни (натяк на військове поселення). Не вмру, поки не виявлю новому царю (Миколі I), що Росія стогне і знесилюється під тягарем розкошів і розпусти в вищих класах, рабства в нижчих і що він повинен скоритися вликому народові, джерелу і вартівнику влади⁴.

Гніздом таємних товариств була Одеса, як про це ми довідуємося із ст. Рябініна, що вміщена в нашому збірникові, і до цієї статті й одсилаємо читачів. Були таємні товариства в Кишеневі. З Одесою і Кишеневом зв'язано перебування в них Пушкіна і Міцкевича, які стояли досить близько до декабристів. Про членів південного товариства декабристів писав Пушкін в незакінченому розділі Євгенія Онегіна. Одеса і Кишиньов були південними осередками опозиційного і революційного руху і тут окрім масонських лож були таємні гуртки філаретів і філоматів, зв'язані з польським рухом. Нарешті треба додати, що були ще таємні масонські товариства на Волині – в Житомирі, в Дубні, в Вишневецю, на Поділлі – в Кам'янці – Пламеніюча Заря, що залежала від Петербурзької Астреї, була ложа і в селі Буцьківцях, в Катеринославі, куди входили ген. Інзов, губ. маршал Алексєєв (заарештований і притягнений до слідства над декабристами)⁵, директор гімназії Мизко і инш. Вона мала зв'язок з Полтавською, що поділялася на дві частини – одна збиралася в маєтковій Тагамлику, друга в передмісті Полтави на Тернівщині, що належала члену ген. суда Тарновському⁶.

VI. Заснування на Україні таємних товариств Південного та Сполучених слов'ян

Таким чином, як бачимо, в усіх центральних містах України і навіть по де-яких повітових був суспільний рух серед дворянства, офіцерів, а почасти й студентства, усюди були таємні товариства, що виникали на підставі незадоволення тодішнім ладом і

¹ Семевський, ст. 414; порівняй папери Мамонова, видані з збірника Бороздина “Из писем и показаний декабристов”. СПб. 1906, стр. 145–157.

² Мат. до економ. соц. історії України, I, ст. 95–96.

³ Донесение следствен. Комиссии стр. 39; про гр. Булгари ми опублікуємо нов. матеріяли І. Ф. Павловський. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов – стр. 13–19.

⁴ Голос Минувшего 1917., № 7–8, стр. 81–85.

⁵ Детальніше див.: Слабченко Т. До історії “Малороссийского Общества” // Україна. – 1925. – Кн.6 (15). – С. 46–49. – Прим. упор.

⁶ М. Є. Слабченко, стор. 94.

реакційною політикою Олександра I-го і його сателітів¹. Молодь, поміщицькі діти не задовольнялися масонськими ложами, де орудувало старше покоління, і почало виходити з масонських лож і утворювати свої таємні революційні товариства. На півдні, на Україні, такими товариствами були – 1) *Південне*, 2) *Сполучених слов'ян*. Докладну історію цих товариств можливо буде скласти тоді, коли будуть опубліковані нові данні про них в виданнях Центрархіву РСФРР. Зараз же ми поки що маємо розпорошені про них джерела і коротеньку історію, накреслену В. І. Семевським в його капітальній для свого часу праці “*Политические и общественные идеи декабристов*”. СПб. 1909, 694 стр... Тут головне місце одводиться ідеології голови південного товариства Пестеля і його “*Русской Правде*” з “*государственным заветом*”. (Стр. 500–554).

Однак тут нічого нема про історію південного товариства і дуже мало говориться про товариство сполучених слов'ян (стор. 551–554). Дуже важливі матеріяли дає про Пестеля також спеціальна монографія проф. Павлова-Сільванського – “*Декабрист Пестель перед уголовным судом*”, де наводяться покази Пестеля. Але історія утворення південного товариства і навіть його роля в ньому Пестеля – досі не виявлені як слід, і тому треба буде на підставі усіх досить числених виданих матеріялів, як архівних, так і мемуарних (центральне місце серед цих послідніх займають записки члена товариства сполучених слов'ян Горбачевського), а також тих нових, що видаються і будуть видані у зв'язку з ювілеєм декабриського руху на Україні в умовах тодішнього життя України – досить того, що я сказав. Я лише нагадаю де-кілька найголовніших фактів з приводу цього.

В своїх показах перед судом П. І. Пестель дав яскраву історію розвитку своєї ідеології. Перші революційні ідеї, казав він, дали мені політичні науки, якими я захопився; з них я дізнався, що добробут і нещастя народів залежать від урядів. В російській державі, не торкаючись поки що верховної влади, а звернувши увагу на органи влади, я побачив, що вони не відповідають їх вимогам. Швидко я зробився прихильником демократичних ідей. Особливе вражіння на мене зробило тяжке становище селян і навпаки привілеї аристократії; я звернув увагу також на привілеї Польщі і Финляндії, яких не мала Росія, на те, що я почув про військові поселення, тягар військової служби, занепад торгівлі, промисловости і народного багатства, несправедливість суддів, так склалася передо мною картина народного знищення і злиднів, і це породило у мене нарікання на владу. Реставрація Бурбонів після французької революції не скасувала здобутків революції, і у мене зміцніла думка, що революція не тільки не шкідлива, а навпаки корисна, бо там де її не було, не було й утворення нею корисних для народу установ. Спочатку в мене були конституційні думки, а революційні неясні і слабкі, але згодом ці постійні зміцніли. Згадуючи про страховіття французької революції, я прийшов до думки про необхідність утворити зараз після перевороту тимчасове управління. Спочатку, будучи конституціоналістом, я склав і відповідний проект конституції з імператорською владою і народнім представництвом з законодавчою владою, без цензового майна для цього віча. Од конституційного світогляду я перейшов до республіканського на підставі таких головних впливів: трактата Де Тю де Траси, де доводиться, що всяка влада, коли вона спадкова, закінчується деспотизмом; Новіковської конституції, зразка Американських штатів з їх республіканською конституцією, Греції й Великого Новгороду т. инш.; що ж до двох палат, то це лише завіса. Мені здавалося, що основне стремління нашого віку – це боротьба народніх мас проти усякої аристократії, як основаної на багатстві, так і на спадкових титулах. Величезне вражіння на мене зробили сучасні революції – Неаполітанська (1820–1821 р.), Іспанська (1820) і Португальська (1820). Я побачив, що монархи порушували дадені ними конституції, зробився палким республіканцем і бачив в республіці – найвище благо і для Росії. З цим згоджувалося багацько членів таємних товариств. Відповідаючи на запитання Слідчої Комісії – хто почав в Російській державі поширювати революційні думки, Пестель заявив: це робили політичні книжки, що учили хвалити чи ганьбити події уряду. Події 1812–1815 років, як попередніх і дальших часів, усім наочно показали, скільки престолів було знищено, скільки встановлено, скільки царств було знищено, скільки нових утворено, скільки царів вигнано, скільки назад повернулося або призвано,

¹ Про реакційну політику в Харківському університеті мін. Шишкова, Голіцина і попечителів округи містиків Карнеєвих див. у моєму “*Оп. истории Харьк. университета*”, т. 2-й, розділ 1-й.

скільки революцій і переворотів утворено. І усі побачили, оскільки можливо утворювати революції і як це треба робити. З одного кінця Європи до другого, навіть в Америці, по усіх державах ми бачимо теж саме. Цього не могло зробити наше таємне товариство, бо воно було малолюдно, але це зроблено вказаними мною причинами і тим незадоволенням, що існувало в суспільстві і незалежно од нашого товариства¹. Наведений уривок з показів Пестеля треба визнати класичним – правдивим і в стислій формі вичерпуючим ідеологію Пестеля.

Без сумніву, Пестель являється мозком в ідеології усіх декабристів і північних і південних. Він основоположник і душа південного товариства, хоч про його організаційну роль в утворенні цього товариства ми не маємо такого власного його визнання, як про утворення товариства сполучених слов'ян у братів Борисових; нема таких ясних доказів про це і з боку других свідків. В своїх доказах на слідстві Пестель заявив, що південне товариство було лише продовженням “Союза Благоденствия” (але це не зовсім так). В 1820 р. в Тульчині вже існувало південне товариство. У 1822 р. до членів південного товариства в Києві на контрактах приєднався прийнятий С. Мурав'єв-Апостол. В 1823 р. через нього був прийнятий Бестужев-Рюмін. Про початок південного товариства (в Тульчині), що перетворилося з “Союза Благоденствия” – оповідає в своїх доказах сам Пестель².

В 1825 році – по свідоцтву Пестеля – Південна округа розділилася на 3 управи: Тульчинську, ліву Васильківську (її склали С. Мурав'єв-Апостол і Бестужев-Рюмін) і праву Каменську – з Давидовим і Волконським в маєткові Давидова Каменці; ці управи знаходились під Тульчинською Директорією, що складалася з Пестеля та Юшневського. В Директорію був введений в 1824 р. С. Мурав'єв-Апостол. Найбільш діяльною була Васильківська управа, що приєднала до південного товариства членів товариства сполучених слов'ян. Перед повстанням Чернігівського полка в Василькові, утвореним головним чином Васильківською управою з С. Мурав'євим-Апостолом на чолі і слов'янами, обидва товариства об'єдналися, хоч і була велика різниця в їх ідеології і тактиці. З самого початку свого існування південне товариство засвоїло республіканський програм і революційну тактику з усуненням династії і знищенням царської фамілії (доказ Пестеля на суді³).

Наведемо тепер де-кілька фактів про заснування товариства сполучених слов'ян.

Основоположниками товариства сполучених слов'ян були брати Борисови І (Ондрій) і ІІ-й – Петро. Перший в Слідчій Комісії про походження цього товариства подав такі відомості. Вчився він дома, в маєткові батька. До думки про утворення таємного товариства довело його те, що він бачив усюди навкруги гніт і усякі неправди. Маючи палку любов до рідного краю, він вирішив закласти таємне товариство, щоб після його зміцнення мати змогу вимагати од царя законів, яким би він і сам був підвладний (конституцію). До своєї думки він нахилив ще до офіцерського свого чина рідного брата (Петра) і юнкера Волкова. Перше товариство, ним засноване, було товариство “друзей природи” (зосновано було у 1817 р. 13 травня), метою якого було етичне відродження і звільнення віри од забобонів. Членами його було їх троє, а згодом ще пристали юнкери Корсун і Лук'янів. Написані були регули і статут, що потім були знищені. Неправда, казав Ондрій Борисів, зворушила в мені обурення. І тоді я склав товариство (сполучених слов'ян в 1823 р.), яке-б в більшій мірі відповідало нашим завданням, притяг до нього брата (Петра) і поляка – Волинського небагатого шляхтича – Люблинського. Ми *вигадали* для нього далеку мету – об'єднання слов'янських племен в єдину республіку і написали регули або катехізис і присягу (клятвенное обещание). Ми поставили метою набрати досить велике число членів – і тоді вимагати у імператора законів. Більшу частину регул і текст присяги писав я. В першому товаристві присяга виголошувалася на євангелії, але не робила вплива, а тому в слов'янському товаристві заприсягалися на зброї – мечі. Брат мій почав вербувати нових членів, а я цього не робив, щоб зберегти для себе більшої ваги в

¹ Відповідь Пестеля на запитання Слідчого Комітета у Павлова-Сильванського. Декабр. Пестель перед Верх. угол. судом, стр. 27–31.

² Там же, стор. 45–52.

³ Там же, стр. 78–85.

товаристві¹. Першими членами зробилися Горбачевський і Бещастний. У 1824 р. Борисів І-й покинув службу і виїхав на батьківщину, а президентом товариства залишився його брат Петро, що викликав Ондрія брата наприкінці 1825 р. до товариства з дорученням вжити заходів до прилучення до повстання Чернігівського полка інших полків.

Борисів Петро робив інші докази, з яких виходило, що його брат висовував себе ініціатором в утворенні товариства лише для того, щоб виплутати його і узяти на себе його вину. І це досить ймовірно, бо активним діячем в товаристві, що вербував членів і став одразу президентом товариства – був Борисів Петро. Борисови соціально відрізнялися від аристократів південного товариства – їх батько з обіднілих дворян здобував собі хліб своїми архітектурними роботами. Петро Борисів на допиті показував, що читання біографій греків і римлян визвало у нього з дитячих літ любов до волі і народоправства. Відомо, що він читав Гельвеція, Гольбаха, Вольтера і був безбожник. Слов'яне були демократами і покладали надію для здійснення майбутнього перевороту на селянство і міщанство і в першу чергу на саадатську масу; серед них вони вели пропаганду. Обидва брати висловлювали думку, що нарід повинен робити умови з імператором не инакше, як озброєний, й купити собі волю кров'ю і кров'ю-ж її ствердити. У 1824 р. Борисов ІІ-й (Петро) склав, порадившись з старим членом товариства – проект нового статута, що надав йому організаційні форми. Цей статут був затверджений на загальних зборах (в березні 1825 р.) і передбачав президента і секретаря. Текст нового статуту до нас не дійшов². Але багацько цікавих даних про ідеологію і тактику слов'ян ми знаходимо в записках члена його – Горбачевського: з боку національно-політичного вони ставили метою звільнення усіх слов'ян од самодержавія – федеративну слов'янську республіку, з боку соціального – рівність станів, знищення кріпацтва, підйом промисловости, умственнoго і нравственнoго відродження. По словам Киреева – метою товариства було знищення самодержавної влади і введення народоправства; тактика була революційна – меч проти государя.

Бідні армейські прапорщики та підпоручики, а їх не досить розвиненою і трохи туманною ідеологією – що на них звисока дивилися члени Південного товариства, командири полків, гвардійці з Пестелем на чолі, були ближчі до саадатської маси, вели серед неї пропаганду про озброєне повстання і прийняли в ньому енергійну участь, підтримуючи Чернігівський полк і С. Мурав'єв-Апостола, що став на чолі його.

Така була генеза декабриського руху на Україні – цієї першої у нас революції першої чверти ХІХ ст.

Ми ясно бачимо, каже Ленін, три покоління, три класи, що виступали в російській революції: дворяни декабристи з Герценом, народовольці і пролетаріят. Декабристи страшенно далекі від народа, але їх діло не пропало – вони розбуркали Герцена, що поширив революційну агітацію. Її підхопили, поширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і – додамо од себе – Т. Шевченка на Україні, і кінчаючи героями “Народньої Волі”. Ширший став круг борців, ближчий звязок з народом... “Молоді штурмани майбутньої бурі”, казав про них Герцен. Але це ще не була буря. Буря – це рух самих мас єдиного до кінця революційного класа. Перший натиск бурі був в 1905 р. Останній – Жовтнева революція з головним проводирем її Леніним, що так яскраво в наведених словах накреслив головні етапи її розвитку, звязавши грудень 1825 р. з Жовтнем 1917 року.

¹ Архив жовтневої рев. Справа Борисова І, ХХІ. 432.

² Див. про це у Г. Чу л к о в а. Мятєжники 1825 г., 189–219.

Основи декабризма на Україні*

I

Декабризм на Україні – це перший програм нового етапу революційної боротьби на Україні. Попередній етап революційної боротьби в центрі з дворянсько-козацькою революцією XVII ст. був в основі змагання за цю дворянсько-козацьку революцію, з одного боку, а з другого – протестом селянства та дрібної ремісничо-торговельної буржуазії проти складання цієї нової системи класової експлоатації, що її якраз принесла з собою дворянська революція на Україні. Новий етап цієї боротьби, що починається XIX сторіччям, розвивається на загальному фоні суперек, звязаних вже з підготовленням капіталізму та буржуазної революції, що із нутра розвалювали перестарілі вже форми дворянсько-кріпацької системи, а тим самим ставить своєю метою завдання як-раз протилежні історичному програмови дворянської революції, зокрема в програмі експлоатованих низів мріє не про поворот до первісного безкласового стану, як цього прагнув революційний рух масової стихії раніш, а намічає шляхи в майбутнє безкласове суспільство, очевидно, в суб'єктивнім розумінні, бо об'єктивно й тут і там цей рух являється тільки фактором прочищення шляхів для складання тих чи інших класових відносин. І коли в попередньому етапі революційна стихія мас спершу об'єднувалася зі своїм гегемоном-козацтвом, а згодом на власну руку шукала виходу із класового гніту під знаком утопійно-первісного соціалізму, то тепер ця стихія у своїй непосильній боротьбі проти класової експлоатації знова шукає свого гегемона – революції, який допоміг-би їй вирватися із нових класових суперек, що їх принесла з собою нова соціальна система втворена попереднім її гегемоном – козацтвом. Таким гегемоном тепер, як довго не з'явився на історичну арену пролетаріят, могла стати й ставала революційна буржуазія, що виховувалася під крилами дворянсько-кріпацької системи, годувалася буйно соками її основи – торговельного капіталу. Оце шукання й єднання в процесі шукання нового гегемона для революційної стихії й ознаменовує розвиток революційного руху на Україні на протязі всієї першої половини XIX ст., притягаючи на свій бік не тільки ліберальну буржуазію, але й всі ті опозиційні елементи з дворянського сослов'я, що з'являлися, як вислів суперек у нутрі самої дворянсько-кріпацької системи. Український декабризм і був першою спробою такого об'єднання революційної стихії мас з новим її гегемоном, а вкупі з цим і був першим програмом, що змістив у собі не тільки елементи буржуазної революції, але й елементи подекуди утопійного соціалізму, хоч і в найпримітивніших його зразках.

Україна вже наприкінці XVIII ст. являла собою закінчену в будові дворянсько-кріпацьку систему. Торговельний капітал остаточно святкував свою перемогу, втиснувши всю Україну, за виїмком західних її окраїн, в систему російського самодержав'я. Це святкування виявилось, як оволодіння об'єднаним російсько-українським торговельним капіталом берегів Чорного моря та як одкриття для нього так давно вигладаних морських шляхів з їх чорноморськими пристанями, як оце: Одеса, Маріюпіль, Таганрог, Ростов, Херсон, Миколаїв. Тепер не було ніяких меж, ані територіяльних, ані соціальних, для повного ходу торговельного капіталу, й він гордовито й всевладно організував народне господарство України на свій лад. Приманчеві інтереси збіжевого експорту на голодний західно-європейський ринок закликали до життя гарячкову організацію хліборобсько-промислових латифундій на родючих, безмежних, а мало залюднених українських степах, тоді як ріст грошового господарства на руїнах натурального господарства одну за одною

* Подається за виданням: Повстання декабристів на Україні. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія.– Харків, 1926. – С. 5–42.

вирослав українську фабрику, що мала задовольнити ростучі споживчі й виробничі потреби внутрішнього ринку.

Під знаком оцих двох явищ і вступив торговельний капітал на Україні в спілці з російським у XIX сторіччя і, як здавалося, в перших роках того сторіччя справді нестримно йшов по наміченому шляхові далі той процес розвитку української економіки, що саме визначився в кінці XVIII ст. Колонізація чорноморських степів, як і при Катерині, йшла нестримно далі, однією рукою продовжуючи роздавати неоглядні простори двірським фаворитам, а другою подаючи що-раз нові маси колоністів-поселенців на мастки Вяземських, Потьомкіних, Розумовських, Каменських, Браніцьких то-що. Експортова гарячка серед вельми сприятливої від кінця XVIII ст. закордонної кон'юнктури зневолювала власників латифундій шукати всяких можливих заходів щоб кинути робочі руки на чорноморське узбережжя. Сюди переведжено не тільки своїх українських мужичків, але й російських, сюди приманювано виходців з Німеччини, Польщі, Сербії, Болгарії, Чехії, оплачуючи їм витрати переїзду, наділювано ремагентом, звільнювано від податків і некрута. А землі бери до-схочу. В середньому одводилося по 65, а то й 80 дес. на сім'ю. Навіть євреїв переселювано сюди, зневолюючи їх займатися хліборобством. Села й міста виростили на неораних до недавна степах, як під чародійною палочкою. А з другого боку, росло грошове господарство, на очах поширювався внутрішній ринок. Як великий мусив він бути в ті часи, дає нам приклад таблиця міських прибутків з торгівлі за 1802 р. В тому році мали їх: Ніжин – 26526 карб. 70 коп., Полтава – 14767 карб. 26 $\frac{1}{4}$ коп., Кременчук – 28725 карб. – коп. і т. д. З господарським ростом збільшився значно приплив закордонних та російських капіталів на Україну, в першу чергу в так звану Новоросійську область. В Одесі настільки чулося перевагу французького капіталу, що навіть на посаду губернаторів призначувано французів. Цей приплив закордонних капіталів особливо помітився після 1784 р., коли Катерина оповістила всю Європу окремим маніфестом, що купці всіх дружніх народів можуть “свободно, безопасно и безпрепятственно к городам прибывать и оттуда от'езжать по своему произволению”.

Само собою розуміється, що серед таких умов промисловість не тільки збіжева, але й індустріальна находила вельми сприятливий ґрунт на Україні для свого розвитку. Започаткована дрібними підприємствами в XVII–XVIII ст. вона вже в кінці XVIII ст. ставала на тривку основу, виділяючи, з одного боку, що-раз то нові кадри ремісників з хліборобської маси, з другого, організуючи що-раз то нові фабрики й заводи. Тепер цей розмах ринку давав ще кращі умови для цього процесу. Приплив закордонних капіталів та нагромадження власних зневолювало підприємців шукати що-раз то нового приміщення для цих капіталів не тільки в організації збіжевої фабрики, де це приміщення подекуди було обмежене сословними привілеями, але й в фабричній промисловості, для якої від перших днів її існування находилися вільні, не покріпачені робочі руки нащадків бувшого козацтва. Згідно “Статистическим таблицам всерос. империи”, з 1807 року нараховано Оглобліним у Катеринославській губернії 16 фабрик, у Київській – 50, у Подільській – 39, у Полтавській – 50, в Харківській – 33, у Херсонській – 18, у Чернігівській – 47. Серед цих промислових підприємств, до яких не включаємо горільчаних, вже тоді пробує себе визначити важка й гірнича промисловість. Після перших кволіх кроків цієї промисловості з нагоди відкриття 1722 р. покладів кам'яного вугілля в Лісичанському й Грушівському районах, кінець XVIII ст. приніс рішучі спроби цього визначення заснуванням у Луганську 1796 р. першого літейного заводу.

Наполеонівські війни принесли, однак, з собою порушення тієї рівноваги між торговельним і молодим промисловим капіталом. Приєднання Росії Тильжитським договором 1807 р. до блокади Англії, одного з головних, поруч Франції, споживачів українського збіжжя, підірвало де-що українську збіжеву фабрику. Експорт хліба, для якого так гарячково, починаючи з 1780 р., ведено гідротехнічні праці на Дніпрі з метою улегшення навігації, безупинно падав, не зважаючи на контрабандні заходи українських експортерів-магнатів. Розрив з Наполеоном 1810 р. не приніс сподіваних полегшень. Війна 1812–1815 рр. ще більшим лягла тягарем на збіжеву торгівлю. Коли-ж остаточно військова завірюха скінчилася, й здавалося, що аж тепер голодна й винищена Європа кинеться на український хліб, явилися на горизонті нові, непередбачені перешкоди. Перш за все з'явився на європейському ринкові грізний американський конкурент зі своєю

пшеницею, з яким даремно пробувала боротися спеціально заснована в 1820 р. за-для конкуренції з Америкою Одеська Чорноморсько-торговельна Компанія. Надто Англія майже одночасно проголосила свої хлібні закони, що не пускали закордонного збіжжя в край, наколи воно було дешевше від власного. А тут, як навмисне, в західній Європі в двадцятих й тридцятих роках ціни на збіжжя, завдяки врожайності, сильно подешевіли: ще 1821 р. центнер пшениці на берлінській біржі розцінювано на 6,63 марки, жита на 4,15 марки, а вже 1825 р. пшениця коштувала в Берліні 4,17 марок, а жито 2,65 марок. Ще більше, Франція, яка не менш Англії споживала український хліб, якщо не більш, протягом 1819–1830 років одмежована була од цього хліба договірними заборонами. Експорт падав далі, бо коли в 1816 р., згідно Вольському, вивезено з Одеси хліба на 9.708.474 карб., то 1820 р. вже тільки на 3.685.240 карб., а в 1828 р. вивіз впав до 931.190 карб. Наколи-ж ціни ще не дають нам точної картини, то дасть її статистика кількості вивезеного хліба: коли в 1817 р. вивезено було по даних В. Покровського 2,338.462 четверток пшениці, то вже 1820 р. вивіз впав до 1,387.245 четверток, а 1825 р. до 973.189 четверток.

Але й на внутрішньому ринкові стояла справа погано. Низькі ціни за кордоном ще більш понизили й так низькі ціни на місцевих ринках, бо збіжжя викидувано на внутрішні ринки більш, аніж вони могли їх спожити при тодішній квалітаті промислового капіталу та при його тоді підрядній ролі в споживанні українського хліба. Можна ще було поміщикам на старий лад шукать виходу в продукції горілки, яка переробляла-б не проданий хліб. Але й тут йому не щастило. Впровадження із фінансових міркувань для поталання державного скарбу горілкової монополії в 1819 році вбило й цю останню надію поміщика.

Продукція горілки й собі безупину падала. А тут ще зїдали поміщика непокріті борги з часів наполеонівських війн.

Само собою розуміється, що в таких умовах торговельний капітал вельми захитався у своїй основі – поміщицькому господарстві, і, цілком не преборщуючи, можна повторити за одним сучасником з 1830 р., що останне справді найшлося “в самом ничтожном и бедственном состоянии”.

Іншим шляхом зате пішла українська фабрична промисловість, як і взагалі вся сучасна російська промисловість. Вона завоювала собі тривкі позиції якраз тоді, коли йшла загальна криза хліборобського господарства. Блокада Англії, головного поставщика закордонних фабрикатів не тільки в Росію, але й на Україну та наполеонська війна були вельми сприяючим фактором для дальшого росту фабричної промисловости в краю. Вона й виросла надзвичайно швидко в ті часи. Особливо на Україні підприємств збільшилося на 77,8 %, як подає Оглоблін. Багацько спричинився до цього зросту маніфест 1822 р., в якому протекціонізм митної російської політики виразно говорив, що “разрешение привоза всех иностранных мануфактурных изделий с продолжением времени обратится может в стеснение собственной промышленности и к участию мануфактур и фабрик, в значительном количестве уже умножившихся, но требующих еще особенного покровительства”.

Оглоблін подає нам таку цифрову картину цього росту кількості фабричних підприємств:

Губерня	1813 р.	1825 р.	1832 р.
Волинська	102	185	235
Катеринославська	24	38	55
Київська	101	107	81
Подільська	35	53	44
Полтавська	10	29	48
Харківська	12	76	128
Херсонська	8	87	99
Чернігівська	75	74	89
Всього:	365	649	779

Не без почуття гордості писав свого часу з цього приводу Аксаков, що під впливом тарифу 1822 р. не тільки сильно виросли фабрики, а ще й витворчість мануфактур збільшувалася з дня на день з такою неймовірною швидкістю, що кількість виробів краму незабаром почала не відповідати попиту на них; доводилося, як він каже, шукати нових

ринків для збуту товарів, що постійно росли в кількості, треба було творити нові потреби, вишукувати нових покупців, нав'язувати їм крам майже насильно, заманювати й обмотувати їх кредитом. І новонароджена фабрична промисловість вже тоді вперто шукала цих ринків і цього покупця. Що правда, тариф 1822 р. одкрив широко двері на Україну російському капіталові, але й молодий український капітал вже тоді пробував і собі вийти за межі України. В 1828 р. чотири Крюківських лійових заводів вели свою продукцію виключно для заморського експорту. Для закордону працювали й одеські канатні заводи, як це одмічає “Журнал Мануфактуры и Торговли” за 1831 р. Протекційна політика Росії допомагала цим тенденціям: 1817 р. за одеською пристанею проголошено привілей на протязі 30 літ вивозити відтіль без всякого мита місцеві фабрики.

Вкупі з розвитком фабричної промисловости на Україні, і тому якраз на Україні, в системі її народнього господарства завойовував для себе що-раз більше громадського значіння й капіталістичний спосіб виробництва. На Україні в порівнянні з Росією і так феодальний спосіб продукції не мав широкої бази: навіть на Правоберіжжі, де, як здавалося, поміщик майже заволодів на 100 % робочою силою мужика, навіть там росли ці елементи віддавна в системі оренди, що зуміла використовувати цю робочу силу з бухгалтерською точністю на своєму підприємстві, ще більш росли ці елементи в інших районах України, головним чином, на степовій полосі, де ця робоча сила на 50 %, якщо не більше, навіть не була втиснена в систему кріпацької експлоатації й гуляла вільною поза поміщицьким підданством. Процес покріпачення на території бувшої Гетьманщини лишав поза своєю периферією велику частину бувшого реєстрового козацтва, а вспів тільки впрягти в ярмо панщини нереєстрове поспільство селянське. На території Новоросії й бувшого Запоріжжя – він ще менші мав вигляди при умові колонізації тієї території вільними колоністами. В результаті цього на Україні, протилежно до феодальної Росії вже в кінці XVIII ст. й на початку першої половини XIX ст. наємна праця навіть у сільському господарстві грала чималу роль, особливо на півдні, в серці збіжевої фабрики, яка майже виключно жила з сезонної праці заробітчанин, що сунули сюди хмарою в часі косовиці та жнив.

Але відсутність достатньої кількості власних робочих рук, звязаних з підприємцем кріпацькими відносинами, підкреслювала значіння найманої праці не тільки в хліборобстві та в сільсько-господарчих промислах; навпаки, в часі кризи в цій ділянці народнього господарства остання де-що втратила своє значіння; натомість велику вона набрала вагу в ті часи на підприємствах фабричної промисловости. Українська фабрична промисловість не була ніколи типово дворянською, вотчинною, як напр., в Росії, – умови історичні її розвитку були такі, що вона вже в першій чвертині XIX ст. на 60 %, а то й більше, була купецькою фабрикою, якщо не рахувати сюди дворянських фабрик, організованих також на купецький лад. Воно й не могло бути инакше в країні з молодою поміщицькою класою, що ледве сама стала на ноги. Надто протекційна політика Росії закликала вже в кінці XVIII ст. до організації підприємств на Україні всякого, хто бажав віддатися промисловості та мав під рукою відповідний капіталець. Звичайно, таким охочим знова являвся купець, ремісник, менше поміщик, зайнятий й так організацією свого хліборобського підприємства. Колонізаційний похід московського капіталу на Україну кидав разом сюди що-раз нову масу охочих на бариші купецьких підприємств, що мали повні кешені, але не мали робочої сили. Турбуватися про цю робочу силу при повних кешенях не треба було на Україні: вільного люду, охочого на заробітки, було досить і так, а ще була перспектива одержати робітника шляхом найму і від збанкрутованого кризою поміщика, що кидався на всі сторони за грішми для підтримання свого захитаного господарства. Згодом, коли наспіла криза в рільничому господарстві, на промислове підприємство кинувся й поміщик, засвоюючи собі капіталістичні засоби цього підприємства. Тож не дивно, що в таких умовах на Україні росла наче-б з-під землі якраз купецька та ще й капіталістична фабрика. Але й вотчинна фабрика не одмовлялася од найманої праці. Економічна вигода в українській дійсности від найманої праці була остільки очевидна, що й вона переходила на цей шлях, приймаючи на роботу навіть власних підданих по вільному найму, “коим за роботу поденно с весу платится по уговору”, як це було, напр., на сукняній фабриці князя Любомирського на Поділлі в 1828 р. Не даром “Журнал Мануфактуры и Торговли” писав в 1837 р., що “почти везде уничтожена возможность подвергать людей исполнению какого

бы то ни было мануфактурного дела по одному праву владения ими; благодаря бога, владельцы сами оставляют эту систему, обоюдно невыгодную, и постановляют плату более или менее высокую за труды всякого рода”.

Таким чином, українська економіка, й то якраз вона, в першу чергу, коли брати на увагу її, як частину всієї російської економічної системи, – вже в ті часи, при усій своїй квалості, своєю якістю та кількістю виразно ставла на шлях капіталізму й капіталістичного виробництва. Завдяки історичним умовам, сприяючим цьому виробництву, якраз вона більш інших закликала заразом до життя нову суспільну класу – буржуазію – носія цього нового способу виробництва й то буржуазію чистої породи, без феодалної домішки, як це було в феодалній Росії, буржуазію сильну не так своєю кількістю, як якраз своєю якістю в порівнянні з російською.

II

Але в міру розвитку фабричної промисловости, для капіталістичного способу виробництва якраз на Україні ставало затісно в рямках сучасного дворянсько-кріпацького устрою. Коли в Росії для його, обмеженого однією купецькою фабрикою, задоволення в робітничій силі вирішувалося досить легко практикою поміщиків посилати своїх кріпаків на заробітчанські промисли, то на Україні ніяк не можна було сподіватися на заспокоєння робітничого голоду таким шляхом. Покріпачена частина населення на 100 % майже була занята тяглом на хліборобських підприємствах та сільсько-господарських промислах поміщиків, в першу чергу на горільчаних, а вільна від кріпацтва частина населення сквалливо розхоплювалася таки цими поміщицькими підприємствами, головним чином південно-українськими латифундіями. Доводилося всілякими заходами приманювати до себе ще й заробітчан з російських губерній. Недивниця тому, що перші ліберали в селянському питанні – це українські магнати з півдня, як Кочубей, що на протязі 5 літ (1798–1803) агітував за полегші для селян, або як Румянцев, що 1802 р. подав цареві Олександрові записку про “постепенное уничтожение рабства”, яка й стала основою закону “про вільних хліборобів” 1803 р. Питання, якщо не скасування кріпацтва, то хоч його частинного обмеження було в ті часи питанням життя й смерті збіжевої фабрики, яка так інтенсивно взялася була тоді за експорт хліба закордон. Правда, цей селянського ухилу лібералізм, що й в українській літературі знайшов тоді свій вислів, спричиняючися між іншим до демократизації й націоналізації українського письменства, починаючи з видання “Енеїди” Котляревського 1798 р., був надто короткий, бо коли прийшла хліборобська промислова криза, то бувші магнатські ліберали в селянському питанні повернули здебільша знову в право, але все-таки факт був фактом, що капіталістичний спосіб продукції почав протестувати проти кріпацької системи та зробився вже тоді батьком опозиції проти феодалного способу виробництва. Ця опозиція й росла тепер дальше в міру того, як росла купецька фабрика та її вимоги найманого робітника.

Але оскільки тісно ставало в дворянсько-кріпацькій системі молодому капіталізму в процесі його початкової акумуляції, то ще тісніше ставало його носієві – буржуазії. Дворянсько-кріпацька система з її сословними перегородками, вчасти вихована вдома, вчасти занесена в кінці XVIII ст. й на Україну, не зважаючи на деякі концесії для буржуазії, як, напр., право купівлі маєтків з 1801 р., свобода промислів то-що, не зважаючи на цю увагу самодержав'я, якою воно оточувало в ті часи купецькі підприємства на Україні, душила все-таки боляче нову класу її соціальним упослідженням. Прегарну дав нам картину сучасних настроїв буржуазії автор “Плана государственного преобразования” Сперанський, що 1809 р. писав з цього приводу: “Совершенному развитию коммерческого духа и способностей есть преграда, которая пребудет непреодолима, доколе продолжится ее существование. Преграда сия состоит в недостатках, какие скрываются в нашей гражданственности и в самых коммерческих правах. Також наши гражданские законы, что все права, облагораживающие некоторым образом купца, приписанные его капиталу, а не особе гражданина, чему едва ли где есть из благоучрежденных государств пример. Скажут, что личность и собственность каждого мещанина довольно ограждена городovým положением (1785 р.), на это можно отвечать, что о силе и показе государственных узаконений не по тому должно судить, как они написаны, а по тому, как исполняются и какие действия вообще производят. Если

внимательно взглянуть на настоящее положение наших мещан, то они ближе подходят к положению евреев в Германии, коих утесняют и оскорбляют несказанно и презирают как бы по долгу и, между тем, их укоряют, что они не имеют понятия о честолюбии, а все обманщики, мошенники и плуты”.

Якраз оце соціальне упослідження нової суспільної класи й настроювало її вороже до цього устрою, що душив її політичну волю дворянською диктатурою. Вона й перша поставила питання про реорганізацію тієї диктатури в дусі проекту “Плана” Сперанського та на принципах демократизації управління, вона одчасно висунула теорію освіченого абсолютизму в двотомній праці харківського професора Якоба – “Основи поліцейського законодавства та поліцейських установ”, в якій обережний німець рахував більш доцільним все-таки починати зі скасування кріпацтва, аніж з політичних реформ, рахуючи, що вони самі по собі здійсняться при нових класових відносинах. Вона й філософічно намагалася підтримати свої домагання, утворивши в Харкові цілу натур-філософічну школу під керуванням шеллінгянця проф. Шада, що у своїй французькій праці 1819 р. – “Інституції права природи” категорично ставив питання про здійснення природних прав особистої волі кожного громадянина без різниці його стану.

Але сама буржуазія не могла рішитися на більш рішучі виступи за свої права. Надто дрібні й кволі були ще її сили, щоб вона могла сама про себе рішитися на активний виступ проти дворянського самодержав'я, та ще й засильні були звязки її з цим самодержав'ям, особливо на Україні, щоб зразу міняти фронт свого самодержавного мецената. Самодержав'я фінансувало-ж тут народина тієї буржуазії, оточувало її ніжні сили протекційною політикою й виступити одкрито проти нього на лад французького побратима надто було ризиковано. Вона й почала оглядатися за спільником для себе та ще й за таким спільником, що дозволяв-би використати себе, як рухома бойова римська башта для пролому в дворянсько-самодержавній фортеці. Такою баштою й явилися деякі ліберальні кола самого дворянства.

Політичний лібералізм деяких дворянських кол у Росії взагалі, не тільки на Україні, виріс, як висновок внутрішніх суперек самої дворянської диктатури. Дворянська диктатура остаточно оформилася була у своїй зовнішній формі російського самодержав'я ще в попередньому сторіччі; вкупі з довершенням дворянських привілеїв жалувальною грамотою 1785 р., якої силу розтягнуто й на “малороссийское дворянство”, довершився остаточно й процес формування й самодержавного абсолютизму, що для його теоретичну основу підвів наш таки “хахол”, Теофан Прокопович, в “Правде воли монаршей”. Недаром Катерина II вкупі з жалувальною для дворянства грамотою розіслала цю характерну для сучасности працю бувшого мазепинця, як пригадування на властиву природу дворянської диктатури. Але удержавлення організації землевласницької класи в формі абсолютизму принесло вже в кінці XVIII ст. обюрократіння дворянського самодержав'я й його централізацію в таких розмірах, що, замість дворянського режиму, напівбюрократичного, напіввиборного типу, утворився спершу режим фаворитів і фавориток двірських, незабаром режим жахливої поліцейсько-самодержавної диктатури. Порушена цим режимом дворянська диктатура покінчила з автором цього поліцейсько-самодержавного режиму, Павлом, трагедією 11 березня 1801 р., посадивши на царський трон “ліберального” Олександра I, але не покінчила з самим режимом. Жах керуючих дворянських кол перед впливами французької революції повернув знову “лібералізм” Олександра та його молодих друзів на лоно реакції, підготованої аграрною кризою, і при новому самодержавці виріс вже чистої води жахливий поліцейський режим, куди гірший, аніж при Павлі.

Дві основні лінії були в цьому режимі: аракечевщина й голицинівщина. Аракечевщина, що змагала втиснути все громадське життя в бездушну казармську систему при допомозі поліції, вкупі з голицинівщиною душила громадську думку шляхом цензури і вкупі з нею, вже 1807 р., утворила “Тайный комитет общей безопасности” для боротьби з усяким вольнодумством, яка, врешті всю Росію пробувала перемінити в єдиний військовий лагерь військових поселень; оця Аракечевщина, виконувана з питомою жорстокістю й грубістю азіята без усяких тонкощів сучасної західно-європейської реакції, й була причиною, чому серед деяких дворянських кол, головним чином, військових, ізнова виріс ненависть до поліцейського самодержав'я та, взагалі, до суспільного укладу того часу, на якому цей самодержавний “произвол” базувався. Подекуди власна

охорона перед оцим “произволом” и стала змістом тієї дворянської опозиції, вивісивши, однак, прапор з гаслами загальної демократії, засвоєної цими колами хоч-би в часі протинаполеонівських походів на захід. З другого боку, реакція грубо почала втручатися в громадський спосіб думання, перевищуючи своїми репресивними заходами навіть західно-європейську реакцію Метерніха й “Священного Союзу”, що їй харківський професор Надлер написав п'ятитомову апотеозу. Містичні настрої реакції, що замінили недавнє аристократичне вільнодумство, під керуванням Голіцина кинулися боротися з цим “мнимо просвещенним врагом”, взялися перевиховувати всенький народ у релігійно-моральнім напрямку. Влаштування біблійних товариств і шкіл було одним із засобів цього перевиховування. Це ще більш драгувало деякі кола дворянської опозиції, що не пішла слідами тих, що ще недавно так голосно говорили про вроджені права людини, а тепер ставали заклятими ворогами цих прав. Але тоді були часи розквіту поміщицького господарства, яке саме благословило це вільнодумство, ба навіть руками своїх магнатів задушило тирана, що поставив себе на поперек цьому вільнодумству. Тепер настали інші часи, й доводилося спішним порядком рятувати себе перед можливим повторенням французької революції на сході Європи. І бувші ліберали нараз явилися сподвижниками аракчеївщини, що працювала якраз у їх інтересах.

Але частина давніх дворянських вільнодумців найменш заінтересованих у класових інтересах поміщика та найменше ними звязаних, частина, що некрутувалася, головним чином, з небагатих, обанкрочених деколи війною землевласників, що жили тепер здебільшого з офіцерської платні, не могла погодитися з тим, що затикано їй горло аракчеївською палкою та підслухувано її думки поліцейськими шпиками і на заходи реакції відповідала організацією таємних товариств, що мали завдання якраз культивування цього “мнимо просвещеного врага”. Цей процес ідеологічного розколу серед дворянства помічається, головним чином, на Україні, де, поруч обанкроченого поміщика, на шлях опозиції ставав подекуди ще й український магнат, захищаючи свої автономні права, ставав ще й дрібний дворянин, часто-густо безземельний шляхтич, службовець або приватний офіціаліст великого магната, як це було на Правоберіжжі, для якого в умовах поліцейського бюрократизму безповоротно минули часи його шляхетських вольностей, або бувший козацький старшина, що не встиг забезпечити себе достаточною кількістю “душ” і тепер став помелом у руках бувшої козацької знати, тепер землевласницької магнатурії, став зі своєю “малоросійщиною” посміховиськом на витончених на західній манер великопанських дворах, якому подекуди навіть не дозволяли користуватися його дворянським привілеєм, і він даремно бігав по всіх інстанціях з чолобитною про визнання його, як поконвічного дворянина. Один і другий ставав першим ворогом поліцейської диктатури, перший ради захисту касованих своїх феодално-автономних прав, другий через те, що ця диктатура плювала на його “благородство”, висміювала його “батьківські звички” та держала його в сліпому й німому послухові, винагороджуючи його службу невеличкою платнею армійського офіцера або службовця.

В цьому то здебільшого здекласованому поміщикові й дворянинові, запеклому ворогові палкового режиму, що сквапливо засвоював собі всі ці ідеї лібералізму, що їх принесла французька революція, і знайшла буржуазія свого спільника, що мав, звичайно, не тільки зброю в своїх руках, а ще й незабуту гордість у почуваннях, викохану в умовах свого колись соціального першенства, гордість, що підганяла його зненавидіти до живого свою сословну братію за її владу – аракчеївську палку. В армійських офіцерських колах і засів, головним чином, дворянський революційний рух того часу, еднаючися з нерішучим купцем, – в армії й засновував він свою базу, сподіваючись її при допомозі свого авторитету кинути в разі потреби на виступ проти поліцейського самодержавства. Инакше й бути не могло. Армія – це найбільше вівісекційований аракчеївщиною живий суспільний організм того часу, не випадково-ж так часто й грізно відбувалися в ті часи військові заколоти, згадати хоч-би 1818 р. грізний бунт серед бузьких поселення, де 64 салдатів присуджено було на смерть, або ще грізніший бунт 1819 р. в чугуївських поселеннях, де 275 бунтарів було присуджено спершу на смерть, а потім на “тисячну” вулицю шпіцрутнів. Армія в той час – це живий звязок східньо-європейського феодалізму з західньо-європейською революцією, яку доводилося цій армії втихомирювати. Недивниця тому, що армія зробилась не тільки базою для революційного

руху дворянської опозиції, але й школою цього руху. Пестель цілком не перебільшив, коли перед слідчою комісією заявив, що “політичні книжки у всіх на руках, по школах учать політичних наук, вісті політичні всюди поширюються. Всі випадки 1812 й 1815 років, як також попередніші й пізніші, що перевернули стільки престолів, знищили багацько царств, прогнали царів – все це призвичаїло до поняття революцій і можливих користей, що їх вони з собою приносять”. Те саме чуємо також у докладі Каразіна Кочубею з нагоди повстання Семенівського полку 1820 р.

Але ще була одна суспільна група, що готова була йти на виручку буржуазії – це селянство. Дві основні категорії селянства характерні для соціальних умов того часу: це – вільне, не покріпачене селянство, дрібно-власницькі нащадки козацтва й вільні колоністи, з одного боку, та кріпаки й піддані усяких видів з другого боку. Перша група селянства переважала на Лівобережжі та на півдні України, друга на Правобережжі. І коли першій групі жилося ще сяк-так, то другій групі, що творила більшість дрібної хліборобської маси, доводилося вельми скрутно. Це помічалось особливо на Правобережжі, де й земельне забезпечення було менше, аніж у інших районах, і де панщина більш давалася взнаки, аніж де инде. Цілком слушно писав на початку ХІХ ст. Русов у своїх “Волинських записках”, що тут поміщицька економія не лишала ані одинокої хвилини мужицької праці не використаною для себе. Панщизняних норм серед практикованої оренди-посесії не було, була тільки одна практика підприємця, яка й накладала довільно на “хлопа” не тільки “головні”, але й “додаткові” повинності в формі усяких “років”, “пригонів”, “гвалтів”, “шарварків”, “даремщин”, “толок”, “фірманок” тощо. Надто поміщик та посесор-підприємець кинувся тут обезземелювати кріпака. Для поміщика, а ще більш для посесора, було більш вигідним перевести “хлопа” на “місячника”, ц.-г. посадити його біля себе, дати йому постійну натуральну пайку й примусити весь час працювати на себе, аніж згодитися на те, щоб цей “хлоп” зі свого господарства обробляв панщину. Але й на Лівобережжі не багацько краще, якщо не гірше, жилося кріпакам. Ще в кінці ХVІІІ ст., при Павлі, поміщикам було дозволено декретом 1797 р. вимагати від підданих триденної панщини, через що й тут кріпацькі відносини можна формулювати, за словами Милорадовича, як півднівільне сільсько-господарське виробництво, в якому дві третини продукту віддавано поміщикові, а одну третину залишав виробник для себе. І тут само волі поміщика над кріпаком не було краю. В маєтностях бувшого ліберала Кочубея нівечіння кріпаків доходило до того, що в де-кого можна було знайти власну худобину та реманент, але земля лежала необроблена, бо її господарі працювали три четверті року на панському маєткові. Бували іноді випадки, що кріпаки працювали по п'ять день у тиждень на поміщика, як це, напр., було на Чернігівщині на монастирських маєтках.

Покріпачення селянства дійшло, взагалі, того часу свого апогею. В правовім відношенні особа кріпака зробилась цілком безправна. Поміщик зосередив у своїх руках право не тільки розпоряджатися працею своїх кріпаків, що їх міг довільно одривати від землі, переводити в місячників і дворових, віддавати на службу в інші руки, призначати на панщину, переводити на оброк, приписувати до фабрик і заводів, але ще й їх особою, продавати в одиночку й цілими сім'ями, робити своїми наложницями, карати до-схочу різками, батогами, “кнутом и плетью” за найменші провини, а то й за “предерзостное поведение”. Поміщицьке дозвілля у відношенні до кріпаків не має краю, писав навіть Воронцов, новоросійський генерал-губернатор, і немає ніяких засобів його припинити. І справді, не зважаючи на деякі обмеження поміщицьких прав, видані на початку ХІХ ст., в добу аристократичного лібералізму, як, напр., заборона продажі на ярмарках кріпачок з 1808 р., – знущання феодалного пана не припинялися, а нужда без упину росла, кидаючи селянство в безвихідне становище. В подільських маєтках фельдмаршала Каменського дійшло до того, що кріпака в нічому неможна було одрізнити од раба. Але й вільному селянському населенню ставало де-далі що-раз більш скрутно. Рекрутські набори й високі податки бюрократичного управління що-раз більш душили буйше реєстрове козацтво, а голодні роки, дроблення козацьких хліборобств, відсутність реманенту та заборгованість кидали його в економічну підлеглість поміщикам, загрозливо втягуючи його в підданство й кріпацтво. Не випадково якраз в районі буйших козацьких вольностей так поширюється секта духоборів, що була протестом проти неминучого поневолення. Не випадково по Україні на початку ХІХ ст. справа “ищущих козачества” так широкою хвилею розлилася, справа, що була, між іншим, виявленням боротьби

козацтва проти нестримного власного покріпачення. І коли кріпак ненавидів свого поміщика за своє рабство та готовий був піти на все, щоб визволитися від нього, то вільний хлібороб-козак шукав і собі всяких засобів, щоб одсунути од себе загрозливу примару цього рабства. Тож не диво, що випадків одчаю: протесту проти поміщицької диктатури зустрічаємо знова чимало в ті часи. Незабуті традиції козацької й гайдамацької боротьби знові піднімали там і тут селянство на надсильні протести проти грубого надсильства з боку новітніх рабовласників. Трагедія Каменського, вбитого своїми підданими, та ціла низка інших випадків, п'ятирічний організовано впертий опір кочубеївських підданих на Полтавщині, масові втеки селян та, врешті, хвилювання козацтва 1819 р., що скінчилися виселенням на Чорномор'я декількох десятків тисяч незадоволених, недвозначно свідчили про те, що придушена стихія була готова вибухнути пожежою заколотів проти душливої експлоатації. Буржуазія не від того була, щоб скористуватися тією стихією для власної мети, тим більше, що організація козацького ополчення в 1812 р. на Україні проти Наполеона одсвіжила сильно старі традиції козацької волі й зміцнила пригаслі почування власної сили в селянській маси.

Так підготовлявся ґрунт для нового революційного руху не тільки на Україні, але й у всій Росії, що виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазно-демократичної революції, не зважаючи на те, що гегемон революції поки-що на авансцену ще не виступав, як самостійна суспільна сила, а ховався за плечі дворянської опозиції. Але цей, як здавалося, єдиний фронт проти феодалізму, вже в перших своїх виступах якраз на Україні спіткнувся на національній проблемі. Зложилися на це не тільки відомі вже нам специфічні умови української економіки на початку ХІХ ст., але ще й специфічні умови української політики.

Український новітній феодалізм, як відомо, причинився вельми до втворення самодержавної влади на Україні, але якраз він і почав перший трубитися відворот, коли ця влада почала касувати автономні права цього феодалізму. Приборканий сословними й економічними концесіями він погодився був свого часу навіть на скасування гетьманщини, – не дурно Кочубей в листах до Рєпніна¹ протиставляв “общегосударственные интересы – местным национальным во имя общей пользы”, але, коли самодержавний абсолютизм розвинувся в поліцейську диктатуру, почав тиснути й особисту волю українського пана та ще й в додаток 1819 р. скасував право вільного гуральніцтва, замінивши його горільчаною монополією, останній, якщо сам не був виконавцем цієї диктатури, почав згадувати знову добрі старі часи гетьманщини і, чим дужче налягав на нього поліцейський режим, тим більш перемінювався він у автономіста, ба навіть у сепаратиста в політиці та в козакофіла й хлопомана в культурі. Правда, цей сепаратистичний рух серед декого з “малоросійського дворянства” не був все-таки історично оправданим, а більш принагідним, як принагідним був увесь той демократизм, що ним приквітчався автономний рух декого з українського панства того часу, і будувати якісь конкретні плани на ньому на майбутнє було-б досить легковажно, – не дурно Наполеон одмінив свій первісний план походу на Москву через Київ, – але факт лишається фактом, і на Україні революційний рух не міг обминати мовчки цих лозунгів, що їх видвигнув український автономізм, лозунгів, які в історичній суті були не менш буржуазними, аніж феодальними, хоча авторами їх були феодали того часу, що відсували їх ради своїх феодально-автономних прав. Тим більш не можна було його обминути, що ті самі лозунги, хоч може не в такій формі, як у поміщицької опозиції, підхоплювалися й ставилися й справжньою українською демократією, ставилися українським дрібним дворянством, що, як відомо, ніяк не могло знайти для себе місця в сословній диктатурі, ставилися й українським козацтвом та селянством, що серед поліцейсько-поміщицького утиску мріяло повернути назад до козацьких демократичних вільностей. Тому не випадково стільки козакофільства зустрічаємо в ті часи, не тільки в носіїв революційного руху того часу взагалі, навіть московських, не то українських, як, напр., Рилєєв, що захоплювався романтикою козацької бувальщини України до того, що написав низку віршів, присвячених цій бувальщині (“Войнаровский”, “Наливайко”), але навіть у ліберальних московських кругах, як, напр., у Пушкіна в його поемі “Полтава”, написаній 1828 р.

¹ У М. Яворського помилково: Рєпіна. – Прим. упор.

Але революційний рух на Україні того часу не завжди засвоював собі оці лозунги так, як розумів їх український автономіст – поміщик чи дрібний землевласник – козак. Фабрично-промисловий капітал, що був мозком цього руху, не був на Україні настільки національним українським капіталом, щоб взяти ці лозунги цілком за свої. Він, оскільки ходить фабричну промисловість, навпаки, був здебільшого якраз чужаком на Україні, занесеним сюди ще за часів гетьманщини. Вже тоді він настільки сильно давав відчувати на Лівобережжі свій колоніальний характер, що справедливо нарікав один із полковників козацьких, що, мовляв, “москвини незабаром пустять українців у лаптях ходити”. Ще більш він давав себе відчувати на Правобережжі, де його народини в другій половині XVIII ст. цілком мали позначки польського походження. На початку XIX ст. чужинецькі капітали, – польський і московський, ще більш почали натискати на національний український капітал, що почав у загальному процесі й собі ставати на ноги, але вкупі з цим почалися і вперті змагання проміж обома конкурентами за гегемонію на українській колонії, що й дало змогу національному капіталові не тільки зберегти себе від загибелі, ба навіть зміцнити свої позиції поширенням і на Правобережжя.

Ця боротьба на два фронти нерівних із собою економічних сил, що з них одна економічно слабша, але з авторитетом самодержав'я російського, друга, справді, без цього авторитету, але економічно міцніша (польська промисловість куди вище станула московської за останні десятиріччя XVIII ст.), третя, врешті, найбільш квола, але бажаний вельми спілник то одного то другого кандидата на колоніальну гегемонію, ця боротьба, як кажу, й внесла розкол у ідеології революційного руху на Україні, зокрема в національному питанні. Бо коли національний капітал, український капітал, розумів революційний рух, як своє національне визволення з-під гегемонії чужинецького капіталу, то обидва інші навпаки, як тісне об'єднання й втиснення українського капіталу в буржуазну систему “єдиної невідимої”, все одно Польщі чи Росії. Але коли московський капітал, почувавши за собою політичну перевагу, ставив на Україні це питання прямо, то польський, не маючи тієї політичної переваги, з тактичних міркувань, цілком зрозуміло, в першу чергу йшов не тільки по лінії національної федерації, бажаючи за всяку ціну найти собі спілника в дрібному українському капіталові, що не мав виглядів спертися виключно на власні сили, але ще й вдягав на себе ультрадемократичний одяг, кокетував українські маси своїми дрібно-буржуазними закликами.

Все це не могло не втворити на Україні своєрідности в загальному російському революційному рухові та ще й поставити його на складніші, аніж у Росії, шляхи. Якраз національна проблема на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва ускладнила ці шляхи та ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними, і програмою на завтра й тактикою на сьогодні.

Такі були економічні й соціальні передумови декабризму на Україні. Які-ж були його змагання?

III

Вихідною стежкою, а не джерелом, для революційного руху того часу в Росії й на Україні була, як сказано, дворянська опозиція. І тут і там вона була самообороною пануючого стану перед самодержавною самоволею. Але на Україні вона далеко не подібна до російської. Наколи в Росії дворянська опозиція тактично не йшла проти системи самодержав'я, як такої, а тільки змагала координувати чи октрюювати функції самодержавного режиму з власними становими інтересами, то на Україні вона, вихована на західних культурних течіях, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи. Що правда, не вся дворянська опозиція ставила собі цю проблему: частина з неї, бувши й сучасні двірські фаворити, власники велетенських латифундій, одержаних з рук самодержавного патрона, остались вірні цій системі до кінця і, коли почалася боротьба проти неї, вони зробилися найбільш правими реакціонерами, згадати хоч-би одного з молодих друзів Олександра І – Кочубея. Але більшість тієї опозиції, так буржуазної, як і феодальної, що не жила з монаршої ласки, недвозначно виявила не тільки свої симпатії до дворянського демократизму й республіканізму, викоханого на козацько-шляхетських традиціях недалекого минулого, але ще й мріяла подекуди про фактичну реставрацію цих традицій. В її рядах знайшлися не тільки дрібні землевласники-поміщики, але й багаті

магнати, як князь Безбородько, що 1796 р. добився відновлення на Чернігівщині давніх виборних суддів – гродських, земських і підкоморських, або кн. Репнін, лівобічний ген. губернатор, відомий сепаратист і козакофіл, що ставив на початку XIX ст. справу відновлення гетьманату з козаччиною на Україні.

Опозиція ця ніяк не могла погодитися з самодержавним режимом, який-би він не був, і шукала всяких шляхів, щоб поспекатися його. Гр. Капніст не випадково вів 1791 р. в її імені переговори з пруським міністром Герцбергом у справі допомоги на випадок повстання на Україні проти Росії! Коли-ж почалася франко-російська війна, симпатії тієї опозиції зразу повернули в бік Наполеона і Франції, з якою вона була звязана не тільки своїми торговельними операціями, але й надією на самостійність. Про це переконує нас те, що наказ про формування козацьких полків проти Наполеона вельми мляво виконувало українське панство, хоч селянство й перло в козаки, сподіваючися позбутися кріпацтва, ба навіть це панство згідно ухвалювало на повітових зібраннях зменшити кількість некрута з 4 до 1 на 100 голів населення. Організований у Петербурзі “Особый комитет для дел, заключающих измену”, вмістив у своїх матеріялах ще більш яскраві прояви наполеонівських симпатій, що виразно говорили про зраду “отечества”. Так, напр., Костянтиноградський поміщик Мочуловський, як подає проф. Слабченко, прилюдно висловлювався за розчарування¹ Росії Наполеоном, полтавський магнат Лукашевич пив тости за побіду Наполеона, волинський поміщик Чайківський збирав навіть козацьке ополчення на допомогу Наполеонові під командою отамана Пшеничного. Не випадково також Наполеон дав наказу ген. Бертел’є розробити план походу на Україну, а Лезірові написати історію козацтва та возив з собою “Енеїду” Котляревського. Правда, Наполеон все-таки рішив не пробувати долі Карла XII, роздушеної 1709 р. під Полтавою, але непримирення української опозиції з самодержав’ям все-таки остало історичним фактом.

Наполеонівська невдача не припинила сепаратистичних змагань української дворянської опозиції. Поліцейський та ще й централістичний режим аракчеївщини, вкупі з фіскальною політикою, що порушувала інтереси українського поміщика, – досить згадати про незадоволення з приводу заведення 1819 р. монопольного права на горілку або про подвірне оподаткування поміщицьких селян після 1812 р., – підтримував далі дворянську опозицію на Україні й годував її автономницькими й козацькими мріями й замислами. Легальне поширення масонських лож на Україні давало змогу цій опозиції організуватися в цих ложах, подекуди через це так далеких від їх російських посестр, повних містицизму консервативного, а коли ложі 1822 р. позакривано через цю їхню необлагонадійність, опозиція перейшла в запальні таємні товариства. Одним з таких товариств, що виросло з лівого крила масонських лож та об’єднало в собі українську автономницьку дворянську опозицію, й було “Малороссийское Общество”. Засновано його ще 1819 р. Лукашевичом, боришпільським поміщиком; в його склад входили, між іншим, такі магнати, як князь Репнін, С. Кочубей, брат сподвижника Олександра І, Тарновський², Олексійв. Лукашевич, як свідчать матеріяли судового слідства, носився з виразною ідеєю пропаганди української автономности, склав навіть з тією метою особливого катехізису. Що назване товариство мало такі завдання, ц.-т. пропагувати український сепаратизм, і справді вело широко таку пропаганду, про це переконують нас також і зізнання в суді таких декабристів, як, Пестель, Бестужев-Рюмін, Волконський, Давидов, вони підтверджують також факт існування звязку цього товариства з такими-ж автономістами і на Правоберіжжі, що об’єднувалися в київській ложі “Соединенных Славян” та в польському революційному товаристві Темпляріїв на Волині.

Організація тієї автономницької дворянської опозиції на Україні, що браталася з сучасним визвольним рухом у Польщі та ще й годувалася його федеративно-слов’янофільськими лозунгами, що їх видвигав цей визвольний рух у боротьбі польської промисловости з московською колоніяльною політикою на Україні, очевидно не була в своїх змаганнях буржуазною, хоч як радикальні були її гасла, хоч її автономницькі змагання в історичній своїй суті, як сказано, не менш були буржуазні, аніж феодальні, ані не мала сама про себе історичної перспективи буржуазної й навіть її не ставила,

¹ Очевидно, розчленування. – Прим. упор.

² У М. Яворського помилково: Гирновський. – Прим. упор.

оглядаючися тільки назад, у феодальне минуле. Але сам факт існування її будив громадську думку на Україні двигатися вперед, з розвитком української економіки, будив громадську думку й серед інших кол українського суспільства, в першу чергу серед кол, що не були зв'язані з феодальним способом продукції, як це зв'язана була магнатська опозиція з “Малороссийского Общества”. З цих кол, головним чином купецтва та зубожілого дворянства, яке служило офіцерами в армії або службовцями в держави та в приватних маєтках, і бралася та росла друга течія опозиції, справжня буржуазна течія, що захоплювалася справді гаслами дворянської опозиції, але розуміла їх по-своєму й по-своєму планувала завтрішній день. Якраз серед тієї опозиції викохувався справжній радикалізм і буржуазний демократизм, що ріс що-раз з більшою силою, чим дужче розвивалися елементи капіталізму на Україні і чим більш різко протиставлялися феодальній системі. Якраз серед тієї опозиції шукав передусім свого реального самовизначення український національний капітал, якраз серед неї шукав свого бойового штабу й російський і польський капіталізм, один з ідеєю єдиної неділимої Росії, другий з такою самою ідеєю Польщі, але художньо вбраною в привабливу форму федеративного слов'янофільства. Якраз серед цих кол найпевніш і присвоювалися всі лозунги французької революції, що були готовою формулою для програмових декларацій, для всякої революційної думки того часу.

З другого боку, оця друга опозиційна течія, більш демократична й радикальна, не тільки по своїх гаслах, але й по природі, оця справжня буржуазна течія зі свого боку радикалізувала дальше ліве крило дворянської опозиції, з якого вона вийшла. “Енеїда” Котляревського, як і все літературне відродження українське того часу – це був перший вираз цього радикалізуваня ще з XVIII ст.; радикалізуваня якраз української опозиції дворянської, що виховувалася за пазухою загального дворянсько-поміщицького лібералізму того часу. Але ця опозиція одночасно вміла вже тоді виявити себе не тільки впливами на революцію літературного світогляду, – вона починала ставити конкретні вимоги й до соціальних відносин того, часу захоплюючи радикалізмом й демократизмом цих вимог де-кого і з поміщицьких лібералів. Капніст не випадково брав гарячу участь у французькій революції, не випадково також організував сільсько-господарську комуну на своїм маєтку, за що проголошено його придуркуватим. Порядки, заведені французькою революцією, пропагандовані буржуазною опозицією, вельми приманювали до себе де-кого з цих лібералів. В часи війни з Наполеоном 1812 р. мінківський поміщик на Поділлі Марлоцький організував навіть малу республіку в себе на лад французьких порядків і проголосив культ Церери, проклямував права людини й горожанські права мінківської республіки й обґрунтував їх на принципі Руссо про договірне начало суспільства. Скасування права приватної власності на землю ставало також не менш важливим питанням дня в лавах тієї опозиції та її прихильників. Не випадково навіть такий діяч, як В. Каразін, поміщик з Харківщини, і той вів пропаганду за проголошення землі поміщицько-селянською спільнотою на договірних умовах користування. Буржуазні й дрібно-буржуазні течії, прикрашені козацьким романтизмом, що таким чином вже тоді брали верх над феодальним лібералізмом, згодом, після 1812 р., ще сильніше почали проявлятися. В масонській полтавській ложі, що з її лав вийшло “Малороссийское Общество”, фактично було дві організації, як подає Слабченко: аристократична, що про неї ми вже чули, та демократична, зложена з урядовців, як губ. секретар Ющенко, та офіцерів, як підпоручик Салтанов-Ратвянський, видних діячів революційного руху того часу. Але й в аристократичній ложі впливи буржуазних течій остільки були сильні, що навіть її лідер Новіков не міг визволитися від них і при складанні свого проекту конституції федеративного устрою Росії й купецтву і ремісникам о стільки уділив уваги, що його конституція є справжнім проектом буржуазної республіки.

Оця буржуазна опозиція й лягла в основу декабризму на Україні з усіма буржуазними й дрібно-буржуазними його течіями, та вже з початком 1820-х років переходила на шлях досить широкої революційної пропаганди. Треба однак згадати, що ця буржуазна опозиція в порівнянні з українською дворянсько-поміщицькою опозицією, якраз і розійшлася подекуди з нею на національному питанні. На правому крилі тих течій, що були здекларованим речником новонародженого капіталу та новородженої буржуазії, не стало місця для течії українського автономізму. Воно орієнтувалося на єдину неділиму капіталістичну систему, на систему єдиної неділимої Росії. В такій течії,

очевидно, не міг мати місця й не мав автономницький український елемент, хоч, як вже сказано, носії ідеології цієї правої течії на Україні фактично виховувалися на практиці цього українського автономницького елемента дворянсько-поміщицького. Пестель був чейже безпосереднім учеником Новікова в республіканських ідеях і його “Русская Правда” є тільки дальшим розробленням Новіковської конституції, але, як протилежна автономницьким планам українських автономістів його ідея проголошення Росії “единым и нераздельным государством, отвергающим совершенно всякое федеративное образование, устройство и существование!” Воно й не могло бути інакше в рядах тих, що не тільки звязані були головним чином з репрезентантами інтересів російського капіталу на Україні, але й самі вийшли здебільшого з аристократичних російських кол, хоч були і між ними такі, як потомки гетьмана Апостола. Але треба признати, що російська по ідеї націоналістична течія, що об’єдналася біля південної групи “Союза Благоденствия”, була куди більш революційною від автономницької української течії. Вона, як південна група російського “Союза Благоденствия”, зорганізувалася 1822 рока в окреме Товариство після того, як “Союз Благоденствия” розколовся на північну групу з Микитою Муравйовим і південну з Пестелем на чолі. Південна група перейнята революційною буржуазною ідеологією, не могла погодитися з поміщицькими традиціями північної: заглибокі були різниці проміж радикалізмом яacobінців-республіканців та опортунізмом федералістів та конституціоналістів, хоч на Україні, як побачимо, ці яacobінці найшлися на правому крилі революційного руху. Але й заглибокі були різниці проміж ними та українськими автономістами, щоб об’єднатися за одно. Яacobінський республіканізм Південного Товариства, що об’єднало біля себе невеличкі кола здебільша російської військової аристократії 2-ої армії, найшовся також на окремому шляхові і супроти українського автономізму, не тільки через те, що він все-таки не міг вийти по-за межі інтересів московського капіталу на Україні, інтересів торгово-промислового капіталу, що їх він і репрезентував на Україні, але й через те, що заглибокі були різниці проміж програмом і практикою цього яacobінізму та автономницьким лібералізмом українських сепаратистів. Ми й не знайшли до тепер тісних взаємин “Південного Товариства” з “Малороссийским Обществом” Лукашевича.

Хто-ж були ці яacobінці? Чи були це справжні демократи? Вже це одно, що члени цього Товариства вели свою пропаганду виключно серед невеличкої кількості військової аристократії, одмежовуючи себе різко не тільки од мас, але й від нижчих чинів в армії, недвозначно вказує, не зважаючи на крайній радикалізм лідерів Товариства, на аристократично-буржуазний характер цього Товариства. Аргумент М. Покровського, що Пестель був противником “аристократії багатств” фактично торкається суто-буржуазної критики Пестелем цензової Конституції Н. Муравйова з Північного Товариства, а не ворожого його відношення взагалі до нагромадження капіталів. Навпаки, його ідея повної соціальної рівності, повної свободи промислів та ще й частинної націоналізації землі якраз суто-буржуазні засоби для капіталістичного нагромадження, а про його й мріяли якраз декабристи з Південного Товариства, зокрема Пестель, через це й не торкається він нігде основ приватної власності, взагалі, на засоби виробництва, хоч це питання безперечно мусило перед ним стояти, коли розробляв і проєктував скасування приватної власності на землю. Врешті, для нас важно не те, як Пестель, чи хто інший, сам думав про свій проєкт, для нас важно, чим об’єктивно цей проєкт є в історичній перспективі. Правда, деякі елементи майбутнього есерівства, як каже М. Покровський, малися в “Руській Правді”, напр., проєкт переділів рівних наділів усупільненої половини землі проміж горожан, але й це не було основною думкою цього програму, а тільки одним із засобів знищення феодалізму. Врешті, треба з М. Покровським сказати, що “Руська Правда” – це радше літературний твір Пестелівських мрій, аніж реальний програм Товариства. Навпаки, аристократична тактика членів Товариства та хочби й самого Пестеля недвозначно показує, як далеко на ділі вони й сам Пестель були від декларацій “Руської Правди”.

“Руська Правда”, як і сам її автор, були безперечно носіями задушевних мрій російського промислового капіталу й російської та обрусілої буржуазії, що з української дійсності тільки засвоїли собі її радикалізм, радикалізм, що не випускав зі своїх декого і з Північного Товариства, як Рилєєв, що виріс в цій дійсності. На цих мріях, суто-буржуазних, і вирости централістичні ідеї Пестеля та більшости його співчленів, тож і не

дивно, що далекі були їм інтереси не тільки українського автономницького лібералізму, навіть української дрібної буржуазії; остання, як відомо, й собі стояла на автономницьких, будь то федеративних, будь то сепаратистичних принципах і коли-б справді, як впевняє, М. Покровський, хоч де-що було з ідеології тієї дрібної буржуазії в головних членах Південного Товариства – а чейже інтересами російської дрібної буржуазії вони не могли на Україні жити, бо її тут не було – то ми напевно відчули б це й в політичному програмові і в тактиці членів Товариства. Тим часом в одному й другому віє від ідеолога цього Товариства якраз таким самим подихом, яким віяло від російського капіталу на Україні, подихом протилежности до сепаратистичних змагань українських автономницько опозиційних кол. Про безпосередню участь їх в групі Пестеля й бесіди бути не могло, принаймні нам це відомо, і вже ця обставина серед загального автономницького руху на Україні, не тільки одні централістичні міркування Пестеля, ще більш впевняє нас в тому, як тісно Південне Товариство було звязане з інтересами виключно російської буржуазії, викристалізованими в українській дійсності, та що дрібно-буржуазні й буржуазно-поміщицькі ідеї українських революційних кол остільки були йому чужі, остільки чужою була його аристократичним навикам демократична українська буденщина. Відомо чейже, що навіть такий, як Муравйов, до останнього дня не прийняв до Товариства ані одного офіцера Чернігівського полку, де працював, не знав навіть, що в тому же полку вже працює віддавна конспіративна група Товариства “Об’єднаних Слов’ян”. Пестель ніколи не збирався працювати з нижчими чинами та гнобив страшенно саадат. Тізенгаузен був знова того переконання, що вистачить підпоїти саадат, щоб потягти їх до повстання, яке Товариство готувало на весну 1826 р. Про пропаганду між сільським населенням членам Південного Товариства й не снилося, хоч земельне питання стільки уваги знайшло для себе в “Руській Правді” Пестеля.

Але не менше на правому крилі революційного руху на Україні; хоч і ближче до українського автономізму, бодай на зверх, найшлася й польська революційна течія, що групувалася біля Київської групи Варшавського “Польського Патріотичного Товариства”, що його засновано 1821 р. для керування визвольним рухом не тільки в Польщі, але й на Україні. Польський капітал ніяк не міг погодитися з політичним втисненням його в систему російського самодержав’я. Історичне відновлення польської державности в 1815 р. в межах російської імперії не задовольняло польської буржуазії й польських поміщиків, що змагали до повної самостійности та ще й в межах 1772 р. Україна входила в ці межі, тож не дивно, що й тут втворилося сильне політичне ядро буржуазно-революційне, що біля себе групувало не тільки польську буржуазію, але й багатько поміщиків, тісно звязаних спільними інтересами спільного захисту перед непереможною конкуренцією російського капіталізму. Само собою розуміється, що на Україні це ядро не могло опертися виключно на свої сили. З Південним Товариством Пестеля роз’єднували його різнобіжні інтереси, натомість можна було орієнтуватися на допомогу з боку української іриденти, що вже оформлялася в політичні організації, як, напр., “Малороссийское Общество”, та яка недвозначно заявляла, що ніяк не може погодитися на це, щоб Україна була колонією Москви. Досить пригадати про Каразіна, що 1813 р. нарікав на те, що “мы принуждены сбывать произведения наши точно в том виде, как природа наша их дает и, избобилуя всеми веществами для фабрик, почти все свои потребности удовлетворяем подали, платя за извозы внутрь России и обратно, уплачивая бедными деньгами нашими барыши перекупщиков, через руки которых проходят прежде всего сырые наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные”. На оцю то українську іриденту й зернула свою увагу польська пропаганда на своєму зїзді в Києві 1822 р., маскуючи свою ідею відновлення Люблинської унії федералізмом та козакофільством. В Польській літературі зароджувалася навіть окрема “українська школа”, що виспівувала старі добрі козацькі часи та вела масову агітацію серед українських кол за відновлення цих часів в спілці з Польщею. Для прикладу вкажемо хочби на Тимка Падуру, що служив живим звязком проміж польською та українською іридентою. Туди тягнувся дехто з української поміщицько-буржуазної опозиції. Таким чином поруч, ба навіть протилежно до ідеї російського радикалізму на Україні про єдину неділиму Росію, почала тутечки виростати ще одна платформа, приємлива й для українського автономізму, платформа україно-польської федерації, що фактично під цею вельми приманчивою вівіскою, вівіскою демократичного слов’янофільства, за пазухою

крила в собі таку-ж саму ідею “єдиної неділимої”, – що правда не Росії, а Польщі, ідею відродження Польщі в давніх історичних межах “od morza do morza”. Ця федеративна платформа знайшла своє окреме оформлення на Україні вже в заснованні 1818 р. в Києві ложі “Об’єднаних Слов’ян”. Тепер вона ширше пускала коріння серед загального опозиціонізму й революційного хвилювання 1820 р.

IV

Єдиною на Україні справді революційною в українській дійсності організацією, що умістила в собі змагання справжньої демократії, була ліва течія українського декабризму – Товариство Об’єднаних Слов’ян.

На ґрунті справжніх ідей демократичного слов’янофільства з політичним змістом україно-польської федерації, на Україні виросла оця соціально-політична течія, куди сильніша і демократичніша від названих попередніх течій та організацій. Це була течія найбільш революційна з усіх революційних напрямків того часу в російській імперії, бо хоч сама по собі не оставила програму в роді “Руської Правди” Пестеля, але зате своєю багатю революційною практикою переконує нас, що це була справді найбільш радикальна, найбільш національна, найменш націоналістична, найбільш демократична, найбільш масова, справді дрібно-буржуазна течія, як це я писав ще 1922 р. Це була течія, що оформилася, як сказано, в політичній організації “Товариства Об’єднаних Слов’ян”, заснованого 1823 р. на Волині братами Борисовими.

Вже сам особовий склад цього Товариства переконує нас в справжньому демократичному характері Товариства. Погляньмо тільки на нього: ось брати Андреевичі Яків та Гордій, обидва підпоручики 2 арт. бригади, брати Борисови, один одставний підпоручик, другий поручик, Яків Драгоманов, Горбачевський Іван, також поручики тієї-ж арт. бригади, сини вбогих дворян, а вкупі з ними Павло Вигодовський, канцелярист волинського губернатора, мужицький син з Проскурівського повіту, ось Люблинський Юліан, зубожілий дворянин з Волищини, Красницький, відставний поручик з Новгороду Волинського, Ковальський – поручик полтавського піхотного полку, Кирей Іван, прапорщик 8 бригади, а біля них Іванов Ілько, провіанський службовець, ремесницький син з Житомира й т. д. Публіка, як видно, не так то вже “благородна” і по соціальному походженню та соціальному положенню, щоб могла рівнятися з графами, з князями з Північної, та полковниками й іншими високими чинами Південної Спілки. Це були люди, що по словам Горбачевського, від перших днів своєї молодости “терпели нужды, унижение, лишения, голод и холод”, люди куди вище з моральними навиками від своїх друзів з “Северного” і “Южного Союза”, люди з почуттям й бажанням, мріями й сподіваннями низів, працюючої маси, з якої багацько їх вийшло, люди с “маленькими эполетами и без имени”, люди, що, як не самі на собі перенесли, то бодай відчували не тільки все лихоліття самодержавно-поліцейської диктатури, але й класової диктатури, диктатури можновладства, “имущих над неимущими и разоренными”. Не дивниця тому, що цій публіці, куди ближче було до радикального демократизму, аніж опортуністам “Малороссийского Общества” та аристократичним радикалам з Південного Товариства. В записках одного із членів “Товариства Об’єднаних Слов’ян” Горбачевського находимо прегарну непереборщену картину тієї, протилежної подекуди, характеристики однієї й другої групи декабристів. Це була справжня масова організація, справжня демократична течія вже по своїй природі, тож не дивно, що так важко доводилося довершувати об’єднання “Товариства Об’єднаних Слов’ян” з Південною Спілкою, бо навіть після об’єднання, що наступило 1825 р. обидві організації йшли по різних стежках, розділені різними поглядами й на програм революції й на тактику революції. Врешті й сама назва цього Товариства свідчить про те, як протилежні мусили бути ці погляди.

І справді так було. Перше, що відрізняло “слов’ян” від Південної Спілки, це національне питання. “Товариство Об’єднаних Слов’ян” недвозначно протиставляло націоналістично-російській ідеї Південної Спілки свою ідею примітивного інтернаціоналізму, ідею всеслов’янської революції й федерації, що об’єднала б у республіканських автономних формах всі слов’янські нації на рівних правах в одну державу, що її кінець сягав би від Чорного до Балтицького та від Білого до Адриатицького моря. Вже це одно вказує, як далеко впереді, ба навіть на протилежних кінцях, стояли обидві групи революціонерів у своїх змаганнях. Але й сама проблема революції у одних та

других різне знаходила розуміння. Ми вже вказували на це розуміння членами Південної Спілки. Там вона виступала, як проблема революції згори, як аристократична революція під палочну команду над сірою бездушною масою салдат і простолюддя, під покровом навіть релігійного фанатизму. З переговорів С. Муравйова з Горбачевським 15 вер. 1825 р. наочно видно, яке значіння приписували члени Південної Спілки релігійній пропаганді, що, на їх думку, “всегда будет сильным двигателем человеческого сердца”. А “слов’яни”? “Слов’яни” дивилися на революцію не як на революцію згори, під наказ військових командирів, що його сліпо має виконати слухняна сліпа бездумна маса, а як на революцію знизу, революцію мас. “Ні один переворот не може здійснитися без згоди й співділання всенської нації”, читаємо в “Записках” Горбачевського. Хоча військові революції можуть швидко дійти до своєї мети, однак наслідки їхні дуже небезпечні, вони стають не коліскою, а могилою волі, в імені якої їх dokonується. Народ не може раніш зробитися вільним, доки не зробиться освіченим, моральним та промисловим. “Слов’яни й переконані, заявляє Горбачевський, що надії їхні не можуть так швидко здійснитися, як вони цього бажали б, але вони ставлять собі метою вчинити все, що веде хочби ступенево до поставленої мети”. Такою метою уявлявся їм в неясних обрях майбутній соціалізм, а засобом – народня революція й всеслов’янська братська федерація визволених народностей. Релігія, на їх думку, – це засіб пропаганди не за революцію, як це думали члени “Северного Союза” та “Южного”, а проти неї, бо “кто проникнут чувством религии, тот не станет употреблять столь священный предмет орудием для достижения какой-либо посторонней цели”. Ось виїмки з “Правил” “слов’ян”, що їх складено Борисовим для пропаганди революційної ідеї: “Не надійся ні на кого, крім твоїх друзів і твоєї зброї”. “Не бажай мати раба”. “Простота, тверезість і скромність хай бережуть твій спокій. Богиня освіти хай буде твоїм пенатом. Намагайся розвіяти всі пережитки, а зробишся людиною тоді, коли почнеш бачити і в сусіді твоїм людину...”. “Об’єднайся з твоїми братами, що від них відколола тебе несвідомість твоїх предків”. Яка протилежність проміж оцими “Правилами” та “Православним катехізисом” Сергея Муравйова, опертого на завітах Біблії, або “Любопытным разговором” Микити Муравйова, складеного рівнож на релігійних мотивах! Не даром Горбачевський та інші “слов’яни” рішуче одхилялися од їх в пропагандистській тактиці.

Вони, “слов’яни” й спиралися у своїх підготовленнях до революції на масах. “Вони, як каже Горбачевський, в першу чергу вживали всяких можливих заходів підготувати до справи своїх підчинених, стараючися злитися з ними за одно, порівнятися з ними своїми думками й бажаннями”.

“Слов’яни” самотні були “демократами” в повному розумінні цього слова, бо мета їхня – довести пропагандою маси до того, щоб вони боролися навіть не з хвилими ентузіазмом, а завсігди, при всякій нагоді, захищаючи свідомо “отыскиваемые ими права”. Вони й кидалися в маси не тільки салдатські, що від їх сторони змовці з “Південної Спілки”, але й селянські. Підготовлювання нової гайдамачини, що мала вибухнути серед селянства на весну 1826 р., при допомозі окремих пропагандистів, “флігель-ад’ютантів”, безперечно мусило йти під керуванням “слов’ян”, тим більше, що названі селянські заколоти якраз і починалися в районах основної пропаганди “слов’ян”, ц.-т. на Волині, Поділлі, Київщині. А як сильно було селянство розпропагандовано цими “флігель-ад’ютантами” типу рядового Семенова, про якого знаходимо звістку в одній статті “Київської Старини” за 1882 рік, видно з того, що хоч селянське повстання, залишене само собі, після поразки декабристів, не вдалося, не прийняло навіть серйозних розмірів, все таки царська влада вважала необхідним вжити цілої низки заходів з метою заспокоєння селян, між иншим, царським урядом було видано маніфеста до селян з 12 травня 1826 р., якого наказано читати на протязі шости місяців кожної неділі по церквах, торгах і ярмарках та ще й підкріплено його спеціальними військовими надзвичайними судами.

Широкий з природи демократизм, непримиримість з усяким гнітом людини над людиною, боротьба з національною неволею та релігійними пережитками, врешті віра в революційну силу мас – ось чотири основні риси “слов’ян” у їх змаганнях до переустрою суспільства на федеративних началах. Мовляв, гарячі люди, не звязані ані маєтком, ані посадами з пануючою класою, “слов’яни” прикладом були революціонерів того часу, що всю свою увагу клали не на пусті слова та хитрощі маккіявелізму революційної

аристократії з Південної Спілки, а на непримиримому боротьбу, що рвалися до бою справді за всіх пригнічених, не спиняючись ні перед якою перепоною. Проміж ними й “спілчанами” стояла справді непроходима стіна навіть після об’єднання двох організацій. Радикальний демократизм розділяв їх весь час проміж собою, як розділяв Південну Спілку від Північної з тою тільки різницею, що те, що було крайнє лівим для “северян”, явилось опортунізмом для “слов’ян”. “Южане” з острахом дивились на нових спілчаників, що у їх “нет страха, нет преград, в души которых и было одно слово действовать с наступлением каким то бешеным и с отчаянием”, які фактично взяли всю ініціативу в свої руки в підготовці повстання на Україні на свій лад і готувалися на власну руку кинутися та захопити владу, не вижидуючи, доки довершиться переворот в столиці. Не даром Муравйов-Апостол пригрожував застрілити Горбачевського на випадок власного виступу “слов’ян”, мовляв, що треба “этих бешеных собак “славян” держать в руках”.

Це були люди, що й на суді держалися гордо, заявляючи, що вони робили все те, що “здравый разум может внушить при беспристрастном и прилежном рассмотрении вещей”, бо були переконані й зараз же “твердо уверены, что твердость законов в силе и в предрассудках” та, що “отечество забыто и что скрывается тайный какой то отечественный враг, который все несчастья насылает для пагубы соотечественников”. Це були люди, що перед судом не видавали своїх співзаговорників, а твердо заявляли, що “напрасно стараются разыскивать всех тех, кои к сему причастны”. Вони не калялися свого “злочинства”, не просили ласки, сміливо дивилися смерті у вічі, заявляючи на суді, що не вважають проступком “жертвовать собою для того, чтобы жизнью своею и кровью освободить своих соотечественников от угнетений, которыми они мучатся”. “Я с удовольствием передаю себя строгости законов”, заявив Андрієвич, “для меня собственно нет счастья, но в счастья народа был бы и я счастлив. На смерть взираю с большим хладнокровьем, нежели на страданье со человеки. Благоденствующие потомки почтут мою смерть”.

Такі були “слов’яни”. Плани їх розвіялися однак раніш ніж вдалося серйозно підготувати їхнє виконання. Що більше, навіть ці плани, ідеї демократичної, республіканської, слов’янської федерації та звільнення людства від економічної нерівності, не найшли у них хочби такого оформлення, як, напр., “Конституція” Микити Муравйова, не говорю вже про “Руську Правду” Пестеля. Не зважаючи однак на те, зміщення всенької діяльності “слов’ян” не двозначно вказує, що Товариство Об’єднаних Слов’ян стояло в центрі революційного руху того часу, і воно творить оцей перелом в історії революційного руху на Україні, ба навіть у всенької Росії. Тільки воно, в порівнянні з тими декабристськими течіями в Росії, далеко глибше від інших виражало класові суперечки того часу, куди дальше заглядало в майбутнє людського суспільства, аніж хочби названа “Руська Правда”, не кажу вже про монархічно-поміщицьку “Конституцію” Микити Муравйова. Тільки воно було виразником справжньої демократії того часу. Але об’єктивна дійсність, не тільки невдала демонстрація повстання, піднята північними декабристами, розвіяла мрійні надії на здійснення цих демократичних ідей та ще й знівечила ці реальні можливості перевороту, що їх готували південні декабристи, знівечила взагалі й основи декабристської революційної діяльності, що готувалася нанести смертельний удар не тільки самодержавно-поліцейській владі, але й всенькому сучасному дворянсько-кріпацькому укладові.

Таким був декабризм на Україні, взагалі викоханий українською дійсністю. Шибениці Петропавловської кріпости та сибірська каторга, вкупі з жахливою вулицею “шпіцрутенів”, були кривавим фіналом революційного здвигу декабристів в Росії взагалі та на Україні зокрема, здвигу, що об’єктивно був промощуванням для буржуазної революції, назріваючої в серці феодального суспільства, а суб’єктивно, в головах його лівого крила прямував до перетворення у вимріяне демократичне громадянство. Соціалізм для цього руху, навіть для його найлівішого крила, для “слов’ян”, ще не був відомий ані по своєму змістові, ані по своїй назві, але він вже вирисовувався на далекому обрію хоч і в неясних зарисах, хоч і в соціально-політичних, головним чином, а не економічних формах. Він вирисовувався вже тоді, не тільки як протитеза до російського феодалізму, але й як протитеза до щойно народженого капіталізму, вирисовувався, як вислів синтезу суперек старого й нового способу виробництва – феодального й капіталістичного. Україна й породила його, чи радше оповила в ньому

давню свою проблему соціально-економічну, селянську в основі проблему, утворивши одночасно й форму для його в умовах своєї специфічної дійсності та революційної традиції, як основну проблему всенької революційної тактики не тільки на Україні, але і в Росії.

Рух декабристів і українство*

В історії громадських рухів декабристи, безперечно, полишили глибокий слід. На протязі XIX ст. пам'ять про декабристів повивалася пієтетом не тільки в колах лібералів і буржуазних демократів Росії, але і в групах соціалістично настроєних революціонерів.

З новою силою пієтет до декабристів відроджується в XX ст. Революційна боротьба 1905 р. знову притягає увагу на декабристів. В них вбачають і апостолів російського конституціоналізму і предтеч соціалістичної боротьби пізніших часів. Зрештою столітній ювілей декабристських виступів, що припав на час грандіозного революційного тріумфу, знову зосередив на декабристах нашу увагу.

Але характер уваги до декабристів на цей раз був одмінніший від попередніх спроб зрозуміти й витлумачити виступи декабристів.

Саме тепер поставлено соціологічне питання про класову приналежність і класову ідеологію вождів декабристського руху і тих мас, що взяли участь у русі.

Декабристи стали перед судом марксівської критики, оцінка їхньої ідеології стала даватися з погляду сучасних революційних завдань: сучасного революційно-пролетарського відчуження.

Але сучасні нам критики, революційні марксистки, розійшлися в своїй оцінці декабристського руху.

Відомий публіцист Мих. Ольминський поставив справу з декабристами, що називається, руба і занадто різко.

На його думку, декабристів треба трактувати виключно, як поміщиків, що обдурили просту салдатську масу, потягли її за собою 14 грудня на Сенатську площу і потім кинули цю масу, коли царський уряд почав її розгонити силою зброї. В своїй політичній ідеології, – так висловлюється Мих. Ольминський – декабристи мали турботу виключно про інтереси землевласників, і тому столітній ювілей руху декабристів, на думку Ольминського, був-би ювілеєм “обмана поміщиками салдат”¹.

Інакше підійшов до справи соціологічного освітлення декабристського руху М. Покровський. Він категорично не погоджується з різкою оцінкою М. Ольминського. “Декабристи, – відповідає він М. Ольминському, – зовсім не були поміщиками, що потягли за собою салдат на Сенатську площу, обдуривши їх, а в певній своїй частині були... справжніми революціонерами і на одному своєму крилу... революціонерами-демократами. Вони не були тільки... соціалістами й не були революціонерами-пролетарями... Вони дійшли до тої крайньої границі революційності, яка можлива для непролетарських клас, яка можлива для буржуазії великої й дрібної”².

Ще раніше до полеміки з Мих. Ольминським М. Покровський висловлювався що до оцінки декабристів і приходив до висновків, що заговор декабристів позначений в сильній мірі двоїстістю класової лінії, і в цій класовій недотриманості власне, на думку Покровського, і лежить мало не основна причина неудачі декабрського повстання. “В роковом кругу, – читаємо в Покровського, – и задохнулся заговор, недостаточно аристократический для дворцового переворота и слишком дворянский для народной революции”³.

* Подається за виданням: Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25–38.

¹ Статтю М. Ольминського було надруковано в газеті “Рабочая Москва”, 18/XII 1923 р. Цитую її переказ, поданий М. Покровським в “Очерках по истории рев. движ. России”, М., 1924, стор. 26.

² М. Н. Покровский, Очерки, стор. 27.

³ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. III, изд. 3. Издание Т-ва “Мир”, стор. 368.

На внутрішні протиріччя в ідеології декабристів звертає свою увагу в статті про декабристів Рожков¹. Було-б великою помилкою, – цілком вірно висловлюється він, – у виясненні ідеології і психології декабристів зводити все до одної сумарної характеристики. Декабристи не склали якоїсь єдиною компактною групи, навпаки, належачи до дворянства, що ще з часів Катерини II було розрізнено в класовому відношенні, декабристи й сами в своїх політичних концепціях та своїй ідеології відбивали інтереси різних груп російського дворянства.

І Рожков бере на себе задачу вказати, інтереси яких саме груп дворянства відбивали в своїх політичних поглядах різні представники декабристів. Так, на його думку, Трубецької явився “виразником того, наскільки далеко уліво могла зайти російська велико-землевласницька аристократія на той час”. Микита Муравйов був політичним ідеологом середнього дворянства, К. Рилєєв “психологією та ідеологією своєю репрезентував собою проміжну ланку поміж середнім та дрібним дворянством”, нарешті не бракувало посеред декабристів і представників дрібного російського дворянства. Усе “Общество соединенных славян” складалось з дворянської бідноти, і більшість рядових декабристів належали до цієї групи.

В історико-марксістській літературі праці про декабристів названих авторів вносять багато цінного що до соціологічної аналізи громадського руху початку XIX ст., але не можна вважати, що аналіза класових ухилів в політичних концепціях декабристів, так само, як зазначення і констатування політичної неоднородності серед декабристів, – розв'язав-би цілком, так-би мовити, проблему соціальної природи декабристів. Ми можемо констатувати у Рилєєва чи у Пестеля звязаність їхніх політичних стремлінь з інтересами дрібного дворянства, але ми будемо безсильні пояснити, яє ідеологічна різнородність поєднувалась у декабристів в щось одне, і як в однакових умовах військової служби у людей, майже однакового походження і однакової виучки з'являлись думки й погляди, що утворювали різні групи, різні течії й напрямки.

Нам думається, що проблема соціальної природи декабристів зводиться до проблеми непродукційних клас.

Марксова наука про класи дає виразне поняття про клас, як про соціальну групу людей, що займає в процесі громадського виробництва певну позицію. Суспільна ідеологія твориться класом, що має певний ґрунт у виробництві, тому соціальні групи непродукційного характеру проймаються ідеологією класів продукційних. В новій марксістській літературі є праця, що поставила завдання розвинути й перевести дальшу аналізу над поняттям: “суспільний клас”. Це праця проф. С. Солнцева² про суспільні класи. В ній автор, твердо ідучи за Марксовими формулами і твердженнями, спиняється, між іншими, і над соціальною проблемою “непродукційного”, невиробничого (“непромислового”) населення. До цієї категорії він відносить: 1) людей розумової праці, тоб-то, так звану, інтелігенцію, 2) державних службовців, в тому числі й військових, 3) службовців приватних і т. д. На питання: “яке ж класове відношення в суспільстві всіх груп непромислового населення?” автор названої праці дає таку відповідь: “розуміються, всі ці верстви можуть мати певне тяжіння до того чи іншого класового полюсу. Це тяжіння залежить у більшості від тих життєвих ниток, що ними оті верстви життям звязані з верствами виробничого населення. Лікар, що обслуговує робітників... натурально проймається й інтересами цього кола... Модний лікар аристократичної частини міста, що біля його квартири тисняться екіпажі його багатих клієнтів, по своєму класовому ухилу буде тяжіти до класових інтересів і до полюсу своїх багатих і вельможних клієнтів”³.

Оце соціологічне спостереження й мусить допомогти нам зрозуміти соціальну природу декабристів. Нема чого й говорити, що в політичних концепціях декабристів мусіли відбитися класові інтереси поступового дворянства і прагнення молоді ще російської буржуазії, що народжуючись давала ґрунт для формовання ліберальної думки й політичної супроти царського уряду опозиції; зрештою буржуазний лібералізм декабристи могли відбити ідеологічно, передчуваючи його появлення в Росії, і маючи наочний

¹ “Русское Прошлое”, 1923, кн. I.

² С. Солцев, Общественные классы, Петроград, 1923, изд. 2-е.

³ С. Солцев, Общественные классы, стор. 212.

приклад буржуазних революцій, що колотили світом на переломі XVIII та XIX ст. ст. у Франції і в інших країнах на початку XIX ст. Але було-б дуже трудно трактувати декабристів, як дворянсько-поміщицьку групу, як інтелігенцію класи землевласників. Соціологічно правильно буде, як ми декабристів будемо трактувати, як інтелігенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтелігенція, одірвавшись в значній мірі від організації сільсько-господарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою, що її суспільна ідеологія означається не так класовим власним становищем, як тяжінням в бік найближчої продукційної класи. Учасники декабристського руху – майже всі, за рідкими винятками, офіціри, службовці на державних посадах, при чому велика частина з них не мають навіть прибутку іншого, крім офіцірської платні, більше того, не мають навіть маєтків, земель. Розуміється, що в цих освічених колах, безпосередньо незв'язаних з господарюванням, буржуазно-ліберальні ідеї XIX в. могли знаходити вдячний собі ґрунт для прищеплення й буйного розвитку.

Військові походи початку XIX ст. ще сильніше відривали військову офіцірську молодь від російсько-дворянського консерватизму і безкритичної відданості ідеї монархізму. І інтереси тих класів в Росії, що мусіли прагнути корективів до політичної будови Російської імперії, легше і скоріше усвідомлювались молодими здекласованими і пройнятими ідеями західно-європейського буржуазного лібералізму інтелігентами – офіцірами з дворян. Класи нової буржуазної і аграрно-капіталістичної Росії використовували ідеологічну енергію здекласованої, освіченої офіцірської молоді. Ця молодь, що про неї влучно писав Нест. Котляревський, кажучи, що та молодь “зуміла поєднати в собі військову виправку з дисципліною ума й серця”¹, ставла за зняття для цих нових клас, але одночасно з тим це зняття своєю активністю служило революційним бродилом в патріархальній тиші класових відносин в Росії.

Степінь і форми здекласованості офіцірської молоді впливали на те, що у різних декабристів бачимо ми то менший, то більший радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства. Цим і пояснюється власне те, на що звертали увагу цитовані нами історики-марксисты, а саме, що у декабристів зустрічаємо ми відбиток різних класових інтересів, від велико-землевласницьких починаючи, далеких від активного лібералізму, а тим паче від революційної опозиційності.

Таке розуміння декабристів, як певної соціальної формації і як ідеологія дає нам змогу і право поставити питання і про те, наскільки та частина учасників руху 1825 року, що була зв'язана походженням та іноді й місцевими симпатіями з Україною, відбила в собі ідеологічні відтінки, що мали намічатись і формуватись в українській спеціально обставині.

Коли на декабристів такий великий вплив мали закордонні походи, безпосереднє знайомство з новими формами буржуазного життя, що складались в Західній Європі, то реальна обстановка української економіки і класових поміщицько-селянських відносин так само впливала на офіцірську молодь, що стояла на Україні військовим постом. У свідченнях самих декабристів знайдемо ми силу вказівок на те, що саме українські смутні й невеселі, мовляв поет, картини соціальних відносин будили в молоді почуття революційної опозиційності.

Член Південного Товариства Крюков на допиті своєму свідчив, що “на с'ємке в Подольской губ. увидел я, до какой степени простирается угнетение крестьян помещиками”².

Декабрист поручик Аврамов так само свідчив, що український соціальний “пейзаж” пробудив в ньому політичний лібералізм. “Когда я находился на с'ємке в Подольской губернии, – оповідав він, – то имел случай... заметить бедность, в которой находится большая часть крестьян. Это меня поразило и возбудило во мне любопытство узнать”, яким способом дійшли вони до такого сумного становища, і Аврамов в результаті починає читати політичні твори, що формують його ліберальні переконання³.

¹ Н. Котляревский, Декабристы – кн. Одоевский и А. А. Бестужев, Спб., 1907 стор. 114.

² Семевский, Политические и общественные идеи декабристов. Спб., 1909, стор. 108.

³ ibidem, стор. 101.

Інший декабрист Раєвський оповідав теж, що на Поділлі бачив він страшну надлюдську роботу панських селян – вони працювали часом увесь тиждень що-дня на пана; бачив Раєвський, як селяни робили панщину в кайданах. Кругом люди продавалися по одинці, само панство заводило розпуство з кріпосними дівчатами, в маєтку фельдмаршала Каменського були заведені остроги, тюрми, кайдани і т. д., і в наслідок цих кар кріпак, не стерпівши, убив свого пана¹. Молодий декабрист Яків Драгоманов, що був родом з Полтавщини, говорив нарівні з іншими, що в ньому з'явилися ліберальні ідеї, як наслідок спостережень над “гнетением” та “жалким состоянием” кріпаків².

Залізна дисципліна, утиски й звірства у військових поселеннях на Україні так само викликали у чулої молоді дух протесту. Відомий бунт 1817–19 рр. в Чугуївських військових поселеннях викликав, як це свідчив Олександр Муравйов, брат Микити Муравйова, глибоке обурення проти гнобителів-урядовців та війська. “Ужасные сцены, – пише в своїй записці Олександр Муравйов, – произошли в Чугуеве в 1819 г., где священники благословляли своих духовных детей, решившихся бесстрашно выдержать мучительные наказания и проклинавших тех, кто при виде их выказывал слабость... Дивизионы пехоты были приведены, чтобы исполнить обязанности палачей”³. Факти з життя військових поселень на Україні приводив і декабрист Завалішин, коли оповідав другому декабристу Арбузову про те, як одна “малороссиянка” у військових поселеннях сама вбила свою дитину, промовляючи, що коли її від неї забирають, то краще хай її зовсім не буде на світі⁴.

Цих прикладів досить, щоб можна було говорити про вплив українського оточення на декабристів. Ми маємо, на жаль, дуже мало матеріалів про те, як само формувалися опозиційність та революційні настрої у декабристів-українців, але можемо, маючи на увазі наведені свідчення, говорити про залежність громадської свідомості української офіцерської молоді і від українських обставин, від відносин тогочасного українського життя.

Але елементи українського життя позначаються на декабристах не тільки в формі безпосереднього впливу фактів соціального гніту на свідомість молоді, ми бачимо ці елементи і у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів.

Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII в. почувається у декабристів.

Українська козацьчина, старшинський землевласницький ліберальний автономізм на Україні береться багатьома декабристами, як реальний зразок і прототип тої політичної боротьби, що її хочуть вести радикали з військової молоді.

Сучасник декабристів Ф. Глінка в своєму історичному оповіданні: “Зиновий Богдан Хмельницький или освобожденная Малороссия” робить вождя української козацької революції речником ліберальних конституційних ідей: “Тут раскрыл Зиновий Аглаиму, – читаємо в оповіданні, – все тайны счастья народного. Он советовал собрать “старейшин” из всех племен для составления законов, свойственных духу народа и времени, а посему, твердых, ненарушимых... свобода, разумеется, законная, благоразумная, есть одно из главнейших составных частей счастья народного. Она столь же необходима для государства, как свет для целого мироздания и воздух для земли нашей. Коснется ли мыслей и чувств – они пробуждаются с невероятной быстротой, изливаются с удивительною истиной. Вот слабое изображение блаженства народного при полном развитии свободы, спасительной для целого государства, благодетельной для каждого гражданина, законного участника в общем благе своего отечества”⁵.

В талановитій поетичній формі визначний декабрист – “не поэт, а гражданин” – Рилєєв повторює ті самі мотиви, роблячи з Богдана Хмельницького борця за ідеї визволення батьківщини з-під гніту тиранії і за здійснення ідеалів “свободы”. “Заря свободы засияет от блеска мстительных мечей!” – клянеться Хмельницький у Рилєєва, піднімаючи бунт. А потім, коли з блискучою перемогою стала до бою

¹ ibidem, стор. 110.

² ibidem, ст. 110.

³ ibidem, стор. 172.

⁴ ibidem, стор. 177.

⁵ Цит. В. Маслов “Рилєєв”, стор. 150–151.

“С тиранством бодрая свобода,
Кипя отвагою младой” –

після тої перемоги:

“... воцарилася свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастьем народа
Цвеств радость в селах и градах”.

У Рилєєва не тільки Хмельниччина оспівується, як незабутня епоха змагання за “свободу”, але все українське минуле оповивається оцією єдиною ідеєю благородного і героїчного лібералізму. Рилєєвський Наливайко підноситься до класичного героя-мученика за волю і жертви за народне щастя, за визволення від тиранства рідного краю.

“Еще от самой колыбели –

говорить Наливайко у Рилєєва

К свободе страсть зажглась во мне”,

і ця “страсть к свободе” була нав'язана Наливайкові старою свободолюбною українською традицією, що плинула з часів давньої “незабвенной старины”, про яку Наливайкові співали пісні мати його та сестри. Наливайко мріє про те, щоб побачити Україну вільною.

“Мне ад – Украину зреть в неволе,
Ее свободной видеть – рай!”...

і для цього збирається він повстати “на утеснителей народа”.

Особливо цінно, що традицію старо-українського лібералізму й визвольного патріотизму доводить Рилєєв до часів Мазепи. “Войнаровский” Рилєєва, безперечно, є надзвичайно інтересне з погляду ідеологічного з'явище. В той час, коли і в прозі і в віршах всіляко намагалися зганьбити ім'я Мазепи, коли звичайна Мазепина характеристика в російській літературі була приблизно така, як дав її р. 1825 кн. Шихматов:

“От рода в род и род до века
Ты будешь срамом естества”,¹

в цей самий час Рилєєв виступає з своєю поемою, де Мазепу змальовано як діяча, що продовжує ті традиції визвольної боротьби, що їх у Рилєєва провадили раніше Наливайко і Хмельницький. Мазепа стає на чолі “борьбы свободы с самовластьем”, тої боротьби, що була суттю “священной старины”. Найвища похвала Мазепина, сказана Войнаровському, полягає в тому, що Мазепа визнає Войнаровського сином України.

“Я зрю в тебе Украины сына! –

говорить Мазепа, –

Давно прямого гражданина
Я в Войнаровском угадал”.

І вірний вихованець Мазепи – Войнаровський з жалем признається,

¹ В. Маслов “Рилєєв”, стор. 300.

“Что мы с Мазепой погребали
Свободу родины своей”.

Мазепа – носитель тої ідеї свободи, але Рилєєв устами свого Войнаровського підкреслює:

“Его (Мазепу) сразил бы первый я,
Когда-б он стал врагом свободы”,

бо – в другому місці вертається він до цієї теми –

“Чтить Брута с детства я привык”.

І Рилєєв разом з своїм героєм і з вдохновителем його Мазепою проповідує, що

“... достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода!”...

Так у декабристів воскресала українська старовина в романтично-ліберальному освітленні, де діячі української історії XVI–XVIII ст. вставали ніби благородні республіканці давнього Рима, або непримиримі “громадяни” французької революції.

Варт звернути увагу на один момент в цій поетично-романтичній ідеалізації української старовини. Українські герої Рилєєва власне позбавлені реальних рис національного змалювання... Ще Пушкін цілком вірно передав своє вражіння від поезій Рилєєва, що вони “слабы изобретением и изложением... национального русского нет в них ничего, кроме имен”. Це вражіння, безперечно, вірне. Історичні герої Рилєєва прекрасно декламують на громадські теми, виявляють все ліберальне благородство своїх поглядів та своїх позицій, але цим героям бракує історичної реальності, вони – герої патріотичних та ліберально-опозиційних легенд, а не живі учасники дійсних історичних подій нашої минувшини.

Епоха Рилєєва й декабристів на Україні, на жаль, не дала жадного серйозного в національні та ліберальні форми прибраного громадського руху на Україні.

Поема Рилєєва “Войнаровский” зробила ніби то фурор на Україні. Нею захоплювались українські читачі. З приводу посвяти до поеми, де Рилєєв сам казав з приводу свого твору:

“Ты не увидишь в них (у віршах) искусства,
Зато найдешь живые чувства –
Я не поэт, а гражданин”.

Харківський “Украинский Журнал” писав: “Читавшие “Войнаровского” первый из приведенных стихов отнесут к одной скромности, столь привлекательной в молодом поэте, со вторым охотно согласятся: он наилучшим образом оправдан в продолжение всей поэмы, а при третьем почувствуют особенное уважение к сочинителю, который старается соединить в себе оба сии священныя названия – поэт и гражданин”¹.

Ще з більшим захопленням дає характеристику “Войнаровському” один з тодішніх активних на полі української культури інтелігентів М. Маркевич. В листі до Рилєєва він пише: “Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать “Войнаровского” и “Наливайку”? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много. Вы возвышаете

¹ Цит. – В. Маслов, “Рылеев”, стор. 316–317.

цельй народ, – горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением. Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. “Исповедь Наливайка” “врезана в сердца наших и моем также”¹.

Ми не знаємо, щоби Маркевич або його знайомі, що він про них писав, словом, що б та інтелігенція, що заходжувалась біля літературного українського відродження початку ХІХ ст., виявили себе десь на політичному полі, як “истинные граждане своего любезного отечества”. “Добрые малороссияне” типа Маркевича свій патріотизм і лібералізм ховали в глибинах своєї романтичної душі і в політичному відношенні часто й густо виявляли себе зовсім не лібералами, а навіть консерваторами і монархістами. Згадаємо для прикладу хоч-би визначного представника харківського гуртка діячів літературного відродження – Гулака-Артемівського з його російсько-монархічною політичною ідеологією.

“Дух Полуботка”, тоб-то дворянська на Україні ліберально-автономістична опозиційність ХVІІІ ст., на часи Рилєєва давно згас в нащадках української козацької старшини, а коли й почувався він, то тільки в безсило-романтичній формі на зразок класичного у Котляревського в попередні десятиліття: “Так славной пам’яти бувало у нас в Гетьманщині колись”...

В політичну акцію цей “дух Полуботка” у “добрых малороссиян” не переходив; він оставався в числі аксесуарів романтичних настроїв українського поміщицтва і української інтелігенції першої половини ХІХ ст.

Як відомо, своєрідне, так-би сказати, українофільство Рилєєва мало своїм безпосереднім стимулом пробування Рилєєва в маєтку своєї дружини на території бувших Слобідсько-українських полків – єднання з слобідськими поміщиками в їхніх затишних спокійних куточках. Ми маємо барвисту характеристику цього поміщицтва початку ХІХ в., зроблену Де-Пуле. Згадуючи про харківський університет цієї доби, Де-Пуле пише: “Из университета выходили люди замечательно образованные, нередко, ученые, которые в большинстве, прослужив урочное время на службе, спешили в свои хутора, где под сенью черешен и белых акаций наслаждались малороссийским far niente², т. е. созерцанием и беззаботной ленью”³.

Оце власне поміщицтво і на Слобожанщині і на колишній Гетьманщині під білими акаціями своїх хуторів мріяло іноді про романтичну українську старовину, але ці мрії не сполучались із політичною активністю, і тіні предків з їхньою боротьбою не викликали вже ліберального ентузіазму. Чужинець на Україні Рилєєв зумів поєднати свій революційний лібералізм із споминами про українське минуле, але навіть у нього це минуле вималювалося, як гола ліберальна схема, позначена українськими історичними іменами, але позбавлена рис української історичної дійсності.

Так само, як на Рилєєва, впливали традиції української політичної боротьби попередніх століть на ті групи польської по культурі шляхетської інтелігенції, що мали дуже близьке відношення до таємних організацій офіцерів російської армії, розташованої на Правобережній Україні. Історики літератури звертали вже увагу на те, що на Рилєєва впливали не тільки обставини слобожанського життя, спиняючи його увагу на українських сюжетах, не тільки особисте знайомство з людьми, причетними до українського, переважно, літературно-громадського руху, а це й зносили з польськими націоналістами, що мріяли про повстання в демократичних формах і вели пертрактації з організаціями декабристів на Україні. В першу чергу тут згадувалось ім’я одного з глибоко оригінальних діячів шляхетсько-польського романтизму, прибраного в українські форми – про Тимка Падуру.

Творчість Падури, що своїми українсько-політичними тенденціями, попереджує Рилєєва, вся базується на українських мотивах, надаючи їм характер глибокої поетичної і політичної романтики. Як пізніше Рилєєв, Падура вбачає в українській казаччині і в таких провідниках української політики, як Мазепа, – ідеї боротьби за волю, за рівність за політичне визволення козака –

¹ “Русская Старина”, 1888, декабрь, стор. 599.

² нічого не робити (італ.) – Прим. упор.

³ М. Де-Пуле, Харьковский университет и Каченовский, “Вестник Европы”, 1874, I, стор. 78–79.

“З віка вільні і свавільні
Не пускали шабель з руки...”

і від імени польської шляхти Падуро кликав український люд –

“Вольних внуки, злучім руки,
А сила все зможе!
І верне власть і славу дасть
Вільне Запороже!”

Але всі Падурині заклики, так само як і вся діяльність Падуро і польсько-шляхетської, так званої української літературної школи мали в своїй основі отой нежиттєвий романтизм, що, як пізніше і в Рилєєва це виходило, брав українську минувшість, позбавляв її реальних рис і втіляв в минуле свій ідеал політичного устрою. І тут на ґрунті польської культури в Правобережній Україні традиції політичної боротьби попередніх віків бралися, як романтичні згадки, мало придатні для творчої громадської роботи в національних формах.

Правда, Рилєєвське “українофільство” було ще дальше від будь-якої форми його реалізації, аніж “українофільство” Падурине та його однодумців, бо Рилєєв занадто вже далеко стояв від самого українського життя, тоді як Падуро пробував і робив спроби стати до громадської роботи в гущі українського життя. Тому в Падуро ми й надібуємо не вповні ще виявлені спроби установити якусь українську “орієнтацію”, особливо в часі переговорів з російськими декабристами. Покійний К. Михальчук, що знав особисто самого Падуро, переказав у своїх споминах про те, що Падуро гаряче агітував за визнання автономії України підчас політичних переговорів з декабристами на Україні¹. С. Єфремов на підставі усної традиції, що її передавав той самий Михальчук і інші, подає надзвичайно інтересний епізод, трохи анекдотичного змісту, але цілком правдоподібний для тодішніх умовин. Падуро – переказує С. Єфремов – “пишався тим, що перший прилюдно заявив про права української нації: було це на “слов’янським зїзді”, улаштованому південними декабристами у Василькові перед 1825 роком. Падуро був на цьому зїзді, як представник від Поляків. Декабристи хотіли, щоб на зборах було як-найбільше представників од ріжних слов’янських народів і закликали Поляків, закликали якогось чеха винокура, щоб репрезентував чеську націю, розшукали десь серба чи хорвата, – а за інших слов’ян вони і сами гаразд не знали. І от, коли хтось з головних провідарів декабристів... одкриваючи збори, сказав, що тут зійшлися усі слов’яне, Падуро попрохав собі слова. “А знаєте, панове, – обернувся він до присутніх, – ми забули про один великий слов’янський народ!” Усі переглянулись між собою і задумались, який-же то справді народ? “Та про господаря цієї хати, де ми зібралися, забули... про український народ”, і от усі згодилися з Падурою, і він заявив себе представником українського народу”².

Якщо це оповідання відповідає дійсності, то Падуро значить ближче підходив, аніж його російські спільники, до того, щоби українську політичну традицію звязати з реальним сучасним йому українським життям. Але ми добре знаємо, що навіть спроби однодумців Падуриних підчас польських повстань романтично-козацькими гаслами підняти й повести за собою українську селянську масу кінчилися фатальною, часто трагічною невдачею. Вимріяна романтика на соціальній польсько-шляхетській базі не могла бути поєднаною з інтересами українського селянства. Отже навіть в фактичних спробах української традиції політичної боротьби в епоху декабристів були достоянням політичного мріяння в романтичній формі, і до того це мріяння було в колах не-українських. Тодішне так зване українське громадянство, тоб-то діячі українського літературного відродження, не бралися навіть до мріяння на політичні теми, обмежуючися самими романтичними зітханнями про минуле. Отже цілком природньо виникає питання, чи можна говорити про участь в русі декабристів української інтелігенції, як такої, чи навпаки – українці з походження поміж декабристами були

¹ “Украинская Жизнь”, 1914. VIII–IX, стор. 83.

² “Наше Минувле”, 1918 г., 3. С. Єфремов “Масонство на Україні”, стор. 13.

настільки одірвані від українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого загального характера про ліберально-опозиційний рух.

Коли ми будемо переглядати персональний склад учасників організацій декабристів, ми раз-у-раз будемо натрапляти на українські імена. Самого українського імени ще, розуміється, мало. Нам треба відшукати звязаність того чи іншого декабриста-українця з українським життям, щоб говорити про українство його. Декабристи-українці, як і взагалі всі декабристи, діляться на дві основні групи – в першу чергу, це ті, що були виходцями з кол великих землевласників, належали до дворянської аристократії, по-друге – це діти низового дворянства, в яких ступінь їхньої декласованости був без порівняння вищим, аніж у їхніх аристократичних спільників, і через це в них спостерігається більше соціального й політичного максималізму.

Що торкається першої групи, то справді трудно говорити про їх українство. Інтереси великого землеволодіння на Україні давним-давно докраю постирали сліди місцевих традицій у дворянства, і це дворянство в культурно-національному відношенні давно було одірвано від українства, зате міцно звязувалось з державною культурою російського дворянства.

В іншому світлі малюються перед нами постаті декабристів, що належали до другої групи. З бідних дворянських родин українського походження багато було декабристів в “Обществе соединенных славян”, багато їх служило в Чернігівському полку і взяло участь у відомому повстанню.

Цю українську частину декабристів на Україні майже ніхто не пробував розглянути, як тогочасну українську інтелігенцію. Згори вирішали питання так, що українських декабристів не було, був єдиний тільки рух в загально-російській формі, і в історії українських громадських рухів повстанню декабристів немає місця. Такий погляд, безперечно, хибний і глибоко помилковий. Чому, на якій підставі треба вважати українською інтелігенцією першої половини XIX ст. тільки діячів літературного національного відродження? Можна говорити, що українська інтелігенція цієї доби не дооцінювала національного моменту, проймалась впливами російської культури, але цілком невірно було б одмовляти молодому поколінню та ще з революційними настроями в приналежності до української інтелігенції тільки через те, що їхня національна свідомість була невиразною, або невисокою. Спинимось на де-яких представниках українських декабристів. Візьмемо трьох найбільш типових декабристів, учасників повстання на Київщині – юнкера Якова Драгоманова¹ та офіцерів Сушинова та Горбачевського. Всамперед розглянемо їх генеалогію. Випадкова постать Якова Драгоманова набрала для нас спеціально українського значіння через те, що з родини Драгоманових вийшов племінник декабриста – Михайло Петрович, що з його іменем звязався початок соціалістичного думання української інтелігенції. Михайло Драгоманов пізніше підкреслював у своїй автобіографії саме, що його дядько був членом “Общества соединенных славян”, і одночасно давав цікаву характеристику своєму батькові, яка, мабуть, у великій мірі могла бути однесеною і на Петрового брата, Якова Драгоманова. Ось ця цікава характеристика: “Мій батько – згадує Михайло Драгоманов – повернувшись (з Петербургу) під кінець 30-х років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом, – не знайшов собі притулку в шляхетсько-канцелярському укладі повітового життя Миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, якщо не клопотався по процесах всякої дрібноти – селян (з колишніх козаків), котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшості панства”².

Ця характеристика дозволяє нам ближче підійти до опозиційности й лібералізму українського дрібного дворянства, якими дихав і декабрист Яків Драгоманов і пізніше український соціаліст Михайло Драгоманов, і, розуміється, що оцю соціальну верству з її ідеологічними та політичними ухилами, з її громадськими настроями треба оцінювати, як

¹ Насправді Я. Драгоманов не брав участі у повстанні – Прим. упор.

² М. Драгоманов. Автобіографія. В-во “Криниця”, К., 1917, стор. 3.

українську, бо, коли не ця верства формувала інтелігенцію на Україні, то, значить, не довелось-б взагалі вести мову про громадський рух на Україні.

Перейдемо до другого декабриста, героїчного учасника повстання Чернігівського полку, людини, відомої своїми пригодами втікача після розбиття повстанців, нарешті відомого своєю героїчною і трагічною смертю – Ів. Ів. Сухинова. Сухинов був родом з Олександрійського повіту на Херсонщині, де народився в родині небагатого землевласника р. 1797, і потім мусів з трудом доводити своє дворянське походження.

Попередня генеалогія Сухинова мало встановлена, ніхто нею не займався, але автору цієї статті, що займався українською гайдамаччиною, мимоволі приходить в голову гіпотетична думка розглядати Сухинова, як нащадка одного з козацько-гайдамацьких ватажків епохи Коліївщини.

Підстави для цього здогаду такі: 1768 р. в Єлизаветградській провінції, тоб-то на території, звідкіля був родом батько декабриста Сухинова, був поселений російським урядом виходець з Польщі, козацький отаман Клим Сухина на чолі 62 чоловік козаків, “кои, убегая от согласования с польскими конфедератами”, перейшли на російський бік. Сухина з козаками так і остався на російській території, і цілком правдоподібно, що цей гайдамацький ватажок і був предком (можливо прадідом або дідовим братом) нашого декабриста, бо територія і прізвище їх сходяться, а декабрист Сухинов мусів з великим трудом допоминатися дворянства, що було цілком натуральним для нащадка “козацького отамана”.

Нарешті декабрист Горбачевський, син збіднілого урядовця, по матері нащадок відомого роду Кониських на Чернігівщині, може також вважатися типовим і яскравим представником української інтелігенції серед декабристів.

Нащадки козацької старшини, гайдамацького ватажка – українська інтелігенція серед декабристів була справді українською інтелігенцією, хоч її українство, як складова частина їх політичного світогляду, і не виявлялось виразно, хоч звістки про цю сторону переконань українських декабристів дійшли до нас такими неповними і блідими.

Крім здогадів про національні настрої українських декабристів, маємо ми і надзвичайно цінний документ, що трактує цей самий момент; документ цей – спомини й листування одного з названих декабристів – Горбачевського. В його записках маємо глибоко характерні признання щодо відношення цього розумного й активного декабриста до українства. “Мать моя – згадує Горбачевський – из фамилии Конисских и была когда то помещицей, была чистая малороссиянка, т. е. ничего не понимала и не знала кроме монахов и Киевской Лавры, куда отдавала последнюю копейку; зато была набожна и хозяйка, т. е. много было сала и моченых яблок”¹. В листі до свого приятеля, відомого декабриста кн. Є. Оболенського, Горбачевський так доповнював свої спомини й свої погляди, пишучи з приводу відомих польських подій (повстання) 60 рр.: “Ты спрашиваешь моего мнения насчет несчастной этой Польши, говоришь, что это у вас там вопрос жизненный. Я бы сказал тебе мое мнение, но боюсь быть пристрастным. Ты знаешь, что я малоросс; мой отец-покойник рассказывал мне, что он бывши большим уже мальчиком помнит, когда наши церкви были на откупу у жидов; говаривал, что он бывал заграницею в молодых летах, т. е. за Днепром и был свидетелем, когда иногда католические студенты били православных священников и их всячески оскорбляли. При имени ляха он дрожал и эту дрожь передал нам, своим детям, рассказывая о бедствиях своей любезной Малороссии. Я хотя и теперь дрожу при имени ляха, но у меня в голове уже не то, что у наших было, и помню слезы моей матери, когда она нам рассказывала, что хотя церкви и были свободны от опекунов, но все же по какому-то влиянию жида они ему платили и льстили, чтоб он с ляхом не ворчали; рассказывала (и при этом всегда плакала), как они прятались, чтобы тихонько от ляха и жида учиться русской или славянской грамоте и читать на славянском языке молитвы. Но – сохрани боже – об этом узнает лях, или ксендз, или жид, – беда, разорение целому дому. Я мог бы томы написать подобных рассказов моих стариков, но время ли теперь такое, чтобы русским мстить за старое; в том ли теперь вопрос? Жаль мне крепко, что не имею времени все написать

¹ Горбачевский, Записки, стор. 253.

рассказы наших стариков; передать их дрожь от имени ляха, их ненависть к ним и описать наше поколение и их взгляды на вещи”¹.

Національна свідомість українських декабристів у зв'язку з їх політичною ідеологією дає в цих цінних признаннях змогу зрозуміти їх форми. Всамперед цікаво звернути увагу на те, що поняття “настоящая малороссиянка” у Горбачевського дістає коментаря такого, що цим іменем треба звати людей, які на зразок його любої матери “ничего не понимали и не знали, кроме монахов и Киевской Лавры”, зате прекрасно могли консервувати сало і знали рецепти для виготовлення мочених яблук. Українство – або “настоящее малороссиянство”, мовляв наш автор, – для нього милий анахронізм, прекрасний в споминах остаток непотрібної вже старовини, патріархальна, пережита вже заскорузлість та й годі. І наївними словами та неглибоким аналізом характеризує він світогляд своїх батьків, ставлячись до нього з прихильністю людини, що стоїть вище давніх пережитків. Як милий спомин дитячих років, згадує він те своє українство, не виявляючи будь-якого розуміння політичних і соціальних форм і тенденцій українського руху. І оце приймання національної на Україні проблеми дуже характерно для українського декабриста. Всі оці Драгоманови, Сухинови, Горбачевські та інші ставали під впливом внутрішньої соціальної еволюції та під впливом ідей буржуазного Заходу на ґрунт ліберального думання та революційної опозиційності, але в них, у декласованих у великій мірі інтелігентів, що повиходили з рядів дрібного дворянства – не було ще виразного прищипування до якогось певного суспільного виробничого класу. Одійшовши від інтересів суто-поміщицьких, живучи передчуваннями близькості народження буржуазного суспільства і не маючи об'єктивних передпошилок, щоби в центр своєї політичної ідеології поставити класові інтереси селянства, українські декабристи не мали потреби користуватись українством, як політичною чи соціальною ідеєю.

Українство тимчасом монополізувалося романтичним, політично-безсилим та анемічним українським інтелігентним поміщицтвом, що здебільшого далеко було від лібералізму і значно ближче стояло до консервативних угруповань та правих політичних течій. Не дурно, в пізніші десятиліття, в слідуєчий етап розвитку громадської думки на Україні епігони діячів літературного, аполітично-романтичного українського відродження тяжіють до російських і до правого ухилу слов'янофілів (згадаємо, напр. Осипа Бодяньського).

Рух літературного дворянсько-хуторянського і слабо фарбованого в політичний колір, фактично байдужого до пекучих громадських справ – був одним потоком, яким ішов розвиток громадської думки й громадської свідомості на Україні.

Рух, слабо окрашений в національний колір, але активно політичний, ліберально-опозиційний і навіть героїчно-революційний, одним словом, той рух, що призвів до повстання Чернігівців на Київщині, захопивши багато елементів української інтелігенції, – це був другий потік, по якому формувалась політична свідомість української інтелігенції, це була та дорога, ідучи якою декласована українська інтелігенція знаходила поволі класи і виробничі групи, з якими зв'язувала вона свою долю. Політична й національна свідомість українських декабристів, офіцерської молоді, що в XIX ст. стала до розв'язування соціальних та політичних проблем новими способами, аніж ті, що ними орудували ще не так давно їх предки – козацькі та гайдамацькі привідці, – ця свідомість становить виразний етап в розвитку громадського руху на Україні.

Так і тільки так треба ставити й розв'язувати питання про декабристів на Україні, українців серед декабристів і українство серед декабристів. Тільки при такому погляді і при такому розумінні вловимо ми генетичний зв'язок між політико-ідеологічними спробами української інтелігенції в окремих десятиліттях XIX віку.

Згадаємо для прикладу оце місце з мемуарів вже цитованого нами Горбачевського про “Общество соединенных славян”: “Общество имело главною целью освобождение всех славянских племен от самовластия и уничтожения существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгрес для управления делами союза и для изменения в случае надобности общих коренных

¹ ibidem, стр. 271–272.

законов, предоставляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений”¹.

В цій політичній програмі “соединенных славян” хіба ми не пізнаємо мови Кирило-Методійців?

Через два десятки років після ліквідації декабристів на Україні нове покоління молоді інтелігенції зуміло поєднати політичний лібералізм, виявлений в революційних поривах, з твердим і глибоко продуманим українством. Правда, і ця нова ідеологія української інтелігенції ще не вповні знайшла собі класовий ґрунт, ще хитається непевно, зазнаючи впливів не дуже диференційованого українського суспільства, але, безперечно, ідеологія Кирило-Методійців становить великий крок вперед, особливо по лінії поєднання двох потоків українського громадського руху – активно-політичного без національного оформлення і літературно-національного без політичної активності. Своїм корінням сягають кирило-методіївці до українських декабристів і до діячів українського літературного відродження, виводячи на одну, ще дуже все-ж-таки неясну, дорогу ті рухи, що досі йшли нарізно й розбіжно.

А через тридцять років після Кирило-Методійців молодий професор Михайло Драгоманов, що всмоктав в себе з родинного оточення ідеали декабристів, стане остаточно на нову путь будування соціалістичного, поки-що в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті.

¹ Записки декабриста И. И. Горбачевского, “Задруга”, 1916, стор. 18.

1825-й рік на Україні*

1825-й рік на Україні пройшов під ознакою не просто лише відгуків того, що скоїлось на півночі, коли власне почалась сумна “Миколаївська доба”. Треба нам рішуче відмовитися від тверджень старої історіографії і уявити собі революційний рух 1825 р. на Україні не лише як сторінку історії “підготовки повстання в Петербурзі”.

Ми знаємо, що “південна Росія” того часу жила своїм особливим життям, яке мало свій своєрідний вплив на майбутнє царської Росії.

Прилучивши Новоросію й Крим, Росія вступила в нову економічну фазу: для неї відкрилися нові, дуже привабливі можливості через придбання “чорноморської скважини”. Значіння цієї “скважини” добре усвідомили раніш, ніж інші катерининські вельможі “із южан”, як, наприклад, кн. М. В. Репнін та Безбородько.

Разом із завоюванням і заселенням чорноморського степу торговельний капітал рушив на південь, пильнуючи розвиток торгівлі. Історія новоросійської колонізації, швидкого відбудування нових міст – Херсона, Миколаїва, Катеринослава, Одеси – це історія невинного зростання нових економічних факторів, що характеризують нову добу в історії царизму і являють собою внутрішні протиріччя.

Майже одночасно з досягненням “чорноморської скважини” було, як відомо, скасовано внутрішні митниці, і це сприяло швидкому розвитку торгівлі. На південь, до Чорного моря, почали возити різний крам, “богатства девственной страны”, за виразом Сперанського цеб-то сировину: хліб (зерно), льон, худобу, шкіри, щетину, насіння. Кожен більш-менш заможний поміщик, або просто колоніст бере жваву участь у постачанні цих продуктів для заморських кораблів. Торгівля й збут зростають надзвичайно швидко, настільки, що чужоземці навіть висловлюють думку, що нові міста в недалекому майбутньому розвинуться в найважливіші центри всесвітньої торгівлі.

Торговельний капітал набирає з початку XIX ст. надзвичайної сили й ваги на півдні Росії і починає торговельну експлоатацію народньої праці: він стає за справжнього організатора життя. У всіх галузях народньої економіки ми відчуваємо його ролю: зростає збут продуктів до моря, притягаючи численні армії продавців, посередників, крамарів, портових робітників; за впливом цього збуту зростає поміщицьке господарство, і не лише зростає, але прагне до поліпшення техніки; за тим-же впливом зростає місцевий ринок, втягаючи сільське ремесництво до грошового обігу.

За відомостями Семьонова¹, вивіз краму з чорноморських портів за двадцять років від р. 1768 до 1780-го зростає на 129 %, в той час, коли вивіз з балтицьких портів зростає тільки на 44 %.

Особливо швидким темпом пішов розвиток торговельного капіталу в період 1780–1804 р., коли ріжнманітні зовнішні обставини цьому сприяли: в країнах Заходу відчувається велика потреба в східній сировині – найбільше в збіжжі, – як наслідок періодичних “голодних полос”, а також у звязку з індустріальною революцією в Англії, а потім і на Континенті. Збут збіжжя набуває такої великої ваги, що захоплює все більш і більш широку територію: в збуті беруть участь вже (1802–1803 рр.) досить далекі від моря країни, як Харківська й Воронізька губернії, звідки вивозять пшеницю-“арнаутку”.

Швидкий зріст торгівлі, що припадає на роки 1780–1804, відзначив в історії Росії епоху, що її вже Сперанський називав “золотим веком”.

* Подається за виданням: Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 5–24.

¹ А. Семьонов, Изучение исторических сведений о российской торговле и промышленности т. III, стор. 47.

Економіка цієї “золотої епохи” заховала в собі й причини тих соціально-політичних змін, що визначили початок XIX століття в історії Росії, і тих катаклізмів, що їхній загальний нарис ми й розпочинаємо зараз.

Ті-ж самі зовнішні причини, що сприяли швидкому зростанню торгівлі на півдні Росії, незабаром і спричинилися до занепаду цієї торгівлі. Вже з перших років нового століття починається криза в загально-європейській політиці.

Боротьба молоді французької республіки з європейською реакцією, а потім велетенська боротьба між Англією й Францією відбилися на торгівлі всіх європейських держав так, як і на торгівлі Росії. Значіння цих змін було особливо гостре для Росії, де своєрідна економічна політика уряду сприяла тому, що не індустрія давала рух торгівлі, але, навпаки, зовнішня торгівля обумовила характер і розмір промисловості. 1802–1807 рр. головним споживачем російського краму була Англія. Але від 1804 р. Росія вступає до спілки з Австрією й Прусією проти Франції, а це привело до капітуляції перед останньою і до приєднання, з вимог переможця, до континентальної блокади.

Не-що давно року 1911–1912-го, коли праці М. М. Покровського були новиною, існували ще сумніви – чи була для Росії корисна континентальна блокада? Але тепер для історика це питання не є проблема: ми гаразд знаємо, що корисність або шкідливість блокади залежали від ступеня промислового розвитку країни і що через це саме блокада мусіла на якийсь час бути могилою для торговельного капіталу Росії.

Справді, ми знаємо, що вже року 1808 загальна сума торговельного обороту зменшилась супроти 1806 р. від 120 мільйонів карбованців до 83 мільйонів.

Але дуже скоро виявилось, що і в Росії континентальна блокада мала ворогів і прихильників. Проти неї висловились представники великої аграрної буржуазії – між ними Кочубей і Новосильцев, що були великими українськими поміщиками. Але середня буржуазія, що існувала не стільки від вивозу, скільки від унутрішнього ринку і від торговельного посередництва, блокаді співчувала, бо вона давала їй несподівані прибутки.

Цьому сприяв ще й той факт, що чорноморська торгівля в деякій мірі¹ продовжувала своє існування підчас блокади, зважаючи на контрабанду, що набувала на півдні – в приморському районі, а також на південному заході – по старих континентальних шляхах за ці роки великої ваги. Тут треба підкреслити, що і в цій контрабандній торгівлі жваву участь бере як раз середня буржуазія: попереду йшли фахівці торгівлі – посередники й фактори із євреїв, міщан, німецьких та чеських (на Волині) колоністів, за ними тягнулося середнє й дрібне українське панство – оці всі класичні Лукашевичі, Іваненки, Терещенки, Остроградські, Лизогуби. Вони як раз і становлять ту, за виразом Сперанського, “грозную черноземную силу”, що провадила свою власну тверду лінію в економічній політиці, інколи дуже мало зважаючи на політику уряду, а інколи заявляючи протест і опір цій політиці.

На жаль, ми ще дуже мало маємо певних джерел, що дали-б нам можливість правдиво змалювати змагання середньої української буржуазії в зв'язку з континентальною блокадою. Наші твердження в цій питанні інколи набувають, правда, великої наявності², але обґрунтування їх документами – справа дуже нелегка.

В кожному разі безперечний факт, що на Україні були широкі й численні групи населення, які мали значну користь від того, що уряд оголосив боротьбу з англійським крамом. Від того, що цей крам зник, виграв свій крам, виграла своя, хоча-б іще дрібна й непомітна, хоча-б лише кустарницька промисловість. Замість англійських фабрикантів з'являються свої “отечественні” і серед них не аби-які “отечественні” сукна мають оборот не гірше, як славнозвісні “агліцькі”. Де-які розсипані й коротенькі, ще не систематизовані

¹ Тут і надалі виділено І. Рибаківим. – Прим. упор.

² Як от, напр. М. І. Яворський на стор. 140 І випуску “Україна в епоху капіталізму”, каже: “Проти цієї англійської монополії й виступила в Росії “французька партія” українських поміщиків і російських промисловців і торговців: перші, щоб зрівноважити чорноморську торгівлю з балтицькою, другі, щоб збільшити російське виробництво, що душилося за напливом англійських фабрикантів на російський ринок”.

відомості¹, свідчать про безперечне піднесення внутрішньої торгівлі й виробництва на Україні за роки блокади.

До того є багато причин. Ми знаємо, що в Одесі, з легкої руки французьких капіталістів, що прибули сюди на кінці 90-х років, з'являються невеличкі, але дуже плодючі підприємства купців з євреїв та міщан, які заводять маленькі, але добре устатковані “мануфактури”. В Ромнах і Кременчуці на Полтавщині, в Ніжині на Чернігівщині з'являються артілі й підприємства що до обробки вовни, в Сумах на Харківщині і в Миргороді на Полтавщині, обробляють шкіру і, як писав молодий Капніст, так тонко, що вона виглядає не гірше, ніж “гамбурзький товар”. В Решетилівці обробляють смушки, в Золотоноші – топлять сало.

Від р. 1802–1803-го ми вже маємо відомості про “заводи” на Україні. На першому місці що до кількості й розмірів стоять гуральні. Вони були, за словами Кошелєва, “жемчужиною помещичьего бюджета”, і майже кожен поміщик “курив” або вироблював “горячее вино”: на одній Чернігівщині з відомостів р. 1802-го² було 41 “великих” завода (не рахуючи невеличких “винокурень”, що їх мали для власного споживання). На другому місці були заводи салотопні – миловарні й свічні. Від Аксакова³ знаємо, що одеське мило в Петербурзі і Москві заміняло “агліцьке”, а “ніжинські свічки” фігурують майже в кожному рахункові таких гранненьорів, як Юсупови, Репніни, Кочубеї, Строганови. Багато було селітряних заводів, – на одній Полтавщині 26. Були на початку століття вже й фабрики й заводи важкої індустрії, і не лише державні, але й приватні: на Чернігівщині р. 1802-го було 2 сукняних, 2 парусових, 1 полотняна фабрика, 14 вапняних заводів (з них лише 1 державний), 12 шкляних (6 державних), 3 мідноливарні, 3 залізоливарні. З відомостів, що збиралися по Україні р. 1804-го для “візитатора” Харківської шкільної округи І. Ф. Тимковського, видно, що в Миргородському повіті на Полтавщині було 55 гуралень і 10 броварів, були й кінські заводи і найбільший з них належав батькові декабристів Ів. Матв. Муравйову-Апостолау.

Поруч із цим широко розвивалося кустарництво по містах, по селах, навіть по хуторах. В ті-ж роки, – оповідає Аксаков, – по де-яких містечках і селах закладають торговельні артілі з міщан і селян, що провадять своєрідну й дуже типову “торговлю” на обмін усякої “ерунды” – голками, вошиною, нитками, пір'ям, усякими мідними й бляшаними “бездѣлушками”.

Знаємо також, що поширенню торгівлі щастили заходи уряду й самого населення до поалагодження добрих шляхів. Допомогали тут і старовинні суто-українські засоби: крам возили суходолами, вишукуючи все нові й нові шляхи; закладалися нові чумацькі гурти. Євреї закладали регулярні “оказії” на “балагулах” і “форшпанках” аж до Кам'янця, Минську, та від Одеси аж до Саратова; навіть звичайні “дядьки” ходили по три-чотири вози враз “у Крим і в Одес”. Допомогали й водяні шляхи: користувалися вже Березинською системою й Огінським каналом, сплавляючи крам аж до Риги. Користувалися й головною артерією – Дніпром; р. 1807-го відкрито навігацію навколо неприступної до того часу перешкоди – Ненаситецького порогу. Відкрився якийсь ажіотаж в справі поалагодження водяних шляхів: навіть дрібні поміщики робили проекти, як от Руновський під Полтавою мріяв, – чи можна пристосувати до навігації Ворсклу і Бистрик, – а в Кременчуці купець Поддеречін робив “прожекти” до використання “стремлинъ мѣлкихъ рѣчекъ”.

Від того-ж часу ми маємо де-які (хоча й не завжди докладні, але дуже характерні) відомості про “французькі симпатії” українського панства й міщанства; здебільшого свідки говорять про ту “повагу”, якою користувався ватажок французької буржуазії серед поміщиків і купців. Так, дочка поета В. В. Капінста, миргородського поміщика – С. В. Скалон в своїх спогадах⁴ каже, що дорослі – її батько й дядьки любили балакати про французів і Наполеона, при чому инколи висловлювались про останнього, як про “умнаго

¹ З виявлених фамільних архівів, наприклад, Репніних, і спогадів, – як, напр., спогади родини Капністів, з нових листів Каразіна та инш.

² Див. “Труды Полтавской Учен. Архивной Комиссии”, вып. XIII, стор. 108–110.

³ Аксаков, “Изслѣдованіе объ украинскихъ ярмаркахъ”.

⁴ “Историч. Вестникъ”, 1891 г., май, іюнь, іюль.

человѣка”. Знаємо ми також, що на обідах і вечірках инколи проголошували тости за Наполеона, – навіть тоді, коли в цьому була небезпека¹. Розуміється, симпатії до Наполеона виходили не від шляхетської романтики, а виростали на ґрунті жорстокої правди життя. “Творили легенди” про французьке військо, яке чемно поводитися по селах Волині і яке всім несло “прибыль и свободу” не фантастика і не романтичні оповідання, а найбуденніша прозаїчна дійсність. Усякі “коммерческія вождельнія”, “упованіе прибылей” – ось де був добрий ґрунт цих “легенд”.

Цілком зрозуміло, що на всякі зміни урядової політики молода, що тільки народилась українська, “південна” буржуазія – оце “малоросійское дворянство”, “малоросійское купечество” починало реагувати, – инколи досить гучно, й тим викликало тривогу в урядових колах.

В маєтках Полтавщини й Київщини, в “особнякахъ” і готелях Одеси теж розмовляють про “несовмѣстность коммерціи и рабства”, як і в Петербурзі.

Сперанський, заховуючись за “благонамѣренными” и “вѣрноподданнѣйшими” фразами писав: “Какое, впрочемъ, противорѣчіе: желать наукъ, коммерціи и промышленности и не допускать самыхъ естественныхъ ихъ послѣдствій; желать, чтобы разумъ былъ свободенъ, а воля в цѣпяхъ”...

А в Хомутці, на Миргородщині, в “гостиной, за круглымъ столомъ” майбутній декабрист Матвій Муравйов-Апостол, прочитавши родині й гостям сантиментальну книжку, починав розмову про ту-ж “коммерцію” й ту-ж “свободу”.

Брати Капністи розмовляли “жарко” про те-ж саме в Кибинцях (під Миргородом), в гостині у катеринославського вельможі Д. П. Трощинського; і слухали їх молоді Капністи, слухав їхній приятель і одноліток – майбутній декабрист майор Микола Лорер.

“Домъ Трощинскаго, – пише в своїх записках ген. Михайловський-Данилевський, – служивъ в Малороссіи средоточіемъ для либераловъ; тамъ находились безотлучно одинъ изъ Муравьевыхъ-Апостоловъ, сосланный в послѣдствіи на каторгу, и Бестужевъ-Рюминъ, кончившій жизнь на висѣлицѣ”².

Такі розмови, точнісінько за таких умов, провадилися в Каменці, у Давидова...

Перед “нашествіемъ дванадцяти языкъ” закінчився процес класової диференціації на Україні, визначивши ту історичну й неминучу ролю, яка чекала українське шляхетство. Українське шляхетство так, як і північне, звязане й обмежене в своїх змаганнях відомою дворянською напів-бюрократичною організацією за законом 1775-го р., хворіло на лібералізм.

Цей лібералізм мав під собою дуже певний і “законный” ґрунт; його природою були противенства всього дворянсько-бюрократичного режиму епохи – вимогам економіки. Дворянству робилося душно й тісно в умовах цього режиму. На Україні, як і на півночі, дворянський лібералізм перш за все виходив з самооборони проти терору бюрократії.

Перша історична форма цього лібералізму – змагання до поліпшення стану селянства.

Року 1783-го вищезгаданий В. В. Капніст, як відомо, написав з приводу наказу цариці про закріплення селян оду: “На рабство”, що, як розповідають сучасники, “ходила по руках” “переписувалась в мініятюрні зшитки”: її знала майже кожна письменна людина, її “твердили юноши” й тоді, коли прийшло “дней Александровыхъ прекрасное начало”, і її остаточний вислов-надія – “прорвется в тѣхъ краяхъ стенанье и съ счастьемъ вольность процвѣтетъ”, лунав як програмовий заклик ліберального панства.

На жаль, нам невідомо, чи багато сучасників знало, що цей-же самий Василь Капніст р. 1791-го, підчас подорожування по Європі, мав розмову з пруським міністром, відомим Герцбергом про те, що земляки його бажають виступити проти “тиранії російського правительства і князя Потемкина”, і сподіваються допомоги від Пруссії³.

¹ Так відомого В. Л. Лукашевича, миргородського поміщика, за якого ще скажемо далі, обвинувачували в тім, що він проголосив р. 1807-го тоста “за здоровля Бонапарте” (Про це в “Кіевск. Стар”. 1903, декабрь, стор. 137).

² “Русская Старина”, 1900, Октябрь.

³ М. С. Грушевський, Ілюстрована історія України, стор. 482.

Лібералізм українського панства найбільш яскраво визначився як раз в роки, що безпосередньо йшли за роками блокади і війни з Францією. Блокада, війна, загальна руїна були доброю школою, що виховала й зміцнила цей лібералізм. Тоді цей лібералізм набирає й націоналістичного кольору: за ці роки розквітається грізна сила проти русифікаційної політики царизму – українська література, в якій гучно, гордо й радісно лунала жива народня українська мова. З цим одночасно виступає українське панство на захист своїх шляхетських прав.

Безперечно, головна роля в цьому рухові належить полтавському дворянству, що найгостріше реагувало на замаху уряду встановити “єдинообразіє”. Не забуваймо, що тоді Полтава, маленька, непомітна, закинута в степу, несподівано робилася центром відродження націоналістичних і політичних змагань. В Полтаві народився, в Полтаві жив і служив “попечителемъ богоугоднаго заведенія” той небагатий шляхтич, що його устами заговорила народня мова в літературі – батько українського письменства Іван Котляревський. Він-же був і “церемоніймейстеромъ” на дворянських виборах, був дуже близький до дворянських проводирів, що мали “силу” і “вплив” не тільки в межах Полтавщини.

В Полтаві навколо нового (3-го) “малоросійскаго генераль-губернатора”, князя Миколи Григ. Репніна-Волконського (рідний брат відомого декабриста) зорганізувалося ядро українського лібералізму. За Репніна служили: “правителемъ канцлярїи” – М. М. Новиков, відомий масон, “чиновникомъ особыхъ порученій” – Д. М. Бантиш-Каменський – автор “Історїи Малоросїи” та А. І. Чапа. Цей останній склав, за дорученням Репніна, записку про шляхетські права українського дворянства. В цій записці провадилася думка, що останніх не слід нехтувати й ставити нижче від російських; характерно, що ця записка являє собою справжню й ретельно зроблену наукову компіляцію з книги Хведора Любія “Картина Россїи” (1807 р.) і з ріжноманітних документів, що, на думку автора, стосуються до історії “Южной Россїи”.

Тоді-ж в Полтаві відомі були: кн. Сем. Мих. Кочубей – миргородський маршалок, Пл. Як. Лукашевич – багатий поміщик, невтомний збирач стародруків і рукописів, другий Лукашевич Вас. Лук. – переяславський маршалок, той самий, що його на слідстві декабристи називали, як і Новикова одним із фундаторів “Малоросійскаго общества”. Підчас виборів і нарад приїздили Капністи, Ів. Матв. Муравйов-Апостол, батько декабристів, син якого Матвій служив за ад’ютанта при тому-ж кн. Репніну. Капністи, Муравйов, Троцинський, Лукашевич, Кочубей і Г. А. Полетика, син відомого депутата в Комісії 1767-го р. становили на всіх нарадах “ліву” – ліберальну групу. Лібералізм їхній був дуже “черноземным”: всі вони були поміщики, що жили на ренту з земель, всі їхні “прожекти” найчастіш виходили з міркувань про вигоди й невигоди, які має полтавська та миргородська пшениця, запродана через Євреїв, або через “ловкихъ Грековъ” до Херсону або Одеси.

Потреби реформ що до полегшення кріпацтва вимагали економічні інтереси: що більше зростала роля чорноморського експорту в економіці країни, то більше переконувала вона поміщиків що до переваги вільної праці над кріпацькою. Та ще й інші були докази того, – там біля моря, в тій чарівній Новоросії вільно перебувало багато втікачів з півночі, – вже Новоросію назвали “невінчаною губернією”, що приваблювала до себе хомутецьких або кибинських “подданныхъ” перспективою вільного й доброго заробітку.

Вже й на Україні повстала примара того явища, що вносило руїну в поміщицькому господарстві південних російських губерній; почався “неземледельческий отход” селян, разом з цим скорочується площа ріллі і з’являються зайві робочі руки.

“Отверстие” для товаров и капиталов, – каже з цього приводу проф. М. М. Фирсов, стало делаться “отверстием” и для обездоленного рабочего люда, раньше со зла-горя шедшего на Дон и Волгу – при закрытии же окрепшим государством старых путей к лучшей жизни двинувшегося к Черному морю, в Новороссию добывать себе “деньги” и не кистенем, как добывались им встарину “зипуны”, а трудом, потребовавшему его рабочей руки капитала”.

Війна 1812–1815 р. надала де-якої руйнації в стані поміщицького господарства: зменшився збут зерна за кордон, повстали перешкоди в експорті, дворянство втрачало на робочих руках. Влітку р. 1812-го всі поміщики на Україні мусіли брати участь в

організації “малоросійського ополчення”. Поміщики мусіли ставити своїх “подданных” на свій кошт до “ополчення”: на Правобережжі вербували кінноту, на Лівобережжі – мішані полки. По-за цим українське дворянство не позбавлялось обов’язку давати своїх кріпаків до москалів, до загального війська, – теж на власні кошти. На жаль, матеріали до організації цього “ополчення”, що переховуються в архіві Міністерства внутрішн. справ в Ленінграді, ще не знайшли дослідувача, і тому ми ще дуже мало знаємо про вплив цієї величезної й довготривалої мобілізації на загальний темп життя. Але знаємо, що вона спричинилася до руйнації господарства й промисловості і що дуже довго країна позбавлена була можливості перейти до мирного стану, – бо багато людей було озброєно ще в 1815 та 1816 рр.

Поруч з цими труднощами скоро сталося нове лихо: починає падати попит на зерно в Європі. Причиною того, як відомо, були добрі врожаї на Заході і загальне поліпшення умов після війни 1812–1815 рр. Європа вже робила спроби жити і без східного збіжжя. З початку 20-х років починається різкий занепад хлібного експорту – ціни на збіжжя раптово знижуються. Найбільш скорочує споживання східного збіжжя Англія, де, як знаємо, уряд оголошує ще так звані “хлібні закони”, – що ними встановлюють охоронне мито на привозне збіжжя.

За наведеними в праці Покровського¹ відомостями знаємо, що року 1825-го експорт збіжжя проти року 1817-го знизився більше як на 55 %: року 1817-го вивезено 2 338 462 чвертки пшениці, 1825 – лише 973 189 чверток. За той-же час ціни на пшеницю дійшли до 60 %. Одночасно падає експорт іншої сировини.

До тих втрат треба додати ще й всякі, так-би мовити, космічні злидні – жорстока пошесть серед худоби, поширення шкідників, часті нальоти саранчі, страшні морози, а влітку – посуха.

В доповіді міністра державного майна за 1825-й рік ми читаємо: “Въ 1825 году въ Новороссіи едва имовѣрная зима истребляла скоть до того, что жители и полиція с трудомъ успѣвали зарывать скотскіе трупы: число павшихъ головъ рогатаго скота достигло 220 тысячъ, овецъ – 610 тысячъ; падежъ в предшествующіе и послѣдующіе годы опредѣлялся въ 25–30 тысячъ для рогатаго скота и отъ 2 до 11 тысячъ для овецъ”.

Як наслідок цього – низькі врожаї. Зі слів тої-ж доповіді виходить, що “совершенно избыльныхъ урожаевъ у насъ никогда не бывало. Съ 1803 по 1825 г. недостатокъ хлѣба ощущался непрерывно въ разныхъ мѣстахъ”. Найкращий з передреформенних статистиків Арсеньев подає відомості про “сженіе лѣсовъ подъ луга и пашню, дробленіе пахотной земли на слишком мелкіе участки и распространеніе пашни за счетъ луговъ, отчего землѣделіе наше находится в изнемогающемъ состояніи”. На його думку, хліборобство скрізь іде до катастрофи: “благотворное плодотвореніе – четырехполье, травосѣяніе, введеніе корнеплодовъ и другія новшества встрѣчали препятствія въ недостаткѣ капиталовъ и въ зависимости помѣщичьего хозяйства отъ разореннаго крестьянскаго; молотильныя снасти и сѣялки представляли только ненужный расход при избыткѣ рабочихъ рукъ”. Становище селян, робітників і дрібних міщан було важким.

Селянство на Україні на початку ХІХ століття переживало добу найвищої експлоатації своєї праці з боку поміщиків, а козаки були під тягарем важкої фіскальної системи уряду. Поміщикам належало не лише право розпорядження долею кріпаків, але й дуже широке право юрисдикції; дуже широко й сміливо користувались поміщики правом місячини, руйнуючи до-щенту селянське господарство і роблячи с селянина довічного батрака. Поруч із цим поширюється торгівля кріпаками: на відомі ярмарки “людей” в Росії найбільше приводять “краму” з українських губерній. Панщина майже скрізь в “послефранцузские годы” відбирала три й чотири дні на тиждень. Особливо важким було становище селянства на Правобережжі, де існувало ще дуже суворе польське звичайове право. Сучасники малюють сумну картину зруйнованого й пограбованого селянського господарства. У того-ж Арсеньева читаємо про те, як-що року збільшується “бродяжничество и нищенство”; сам цар Олександр підчас подорожування р. 1823-го

¹ В. Покровскій, Историко-статистическія свѣдѣнія о русской торговлѣ.

звернув увагу на те, що “поля плохо засѣяны отъ оскуднѣнія зерна ... На станціяхъ великое количество нищихъ”. Від р. 1815-го маємо дуже цікаве свідчення про становище селянства – “донесеніє” посланої для екзакуції в маєток Кочубея Кочубівку на Херсонщині комісії, що складалася з херсонських урядовців. “Никакая экзакуція, – читаємо в “донесеніі”¹, – не можетъ произвестъ толико сильнаго состраданія о человечествѣ, какъ теперешнее состояніе крестьянъ. Дома у нихъ пусты, безъ крышъ, безъ оконъ и даже безъ дверей. Хлѣбопашествомъ въ семь году не занимались ни для помѣщика, ни для себя; хлѣба вовсе не имѣютъ; во дворахъ нѣтъ ни скота, ни птицы. Малолѣтнія дѣти изнурены нуждою и пищею; незадолго передъ симъ крестьяне болѣли повально”.

Селянські бунти після війн 1812–1815 рр. були звичайним явищем.

Цілком зрозумілий тому ліберальний рух, що визначився за ці роки спочатку серед дворянства й купецтва, а потім і серед інших шарів суспільства.

За українським дворянством ще на кінці XVIII ст. встановилася репутація “вольнодумства”, що в Петербурзі дуже часто звязували з “мазепинством” – цілком влучно, бо ми вже бачили, що в цю саме епоху зростає національна свідомість.

Полтавське дворянство зокрема мало в Петербурзі славу “людей не довольных” і “новаторов”. Воно саме, середнє полтавське дворянство, а не далекі від нього російські гран-сеньори, як Кочубей (Виктор Павлович) та Воронцов являли собою кадри цього “мазепинства”². Вперше виявили вони свою опозиційність і організованість підчас формування “міліції”, що упереджувала на Україні вищезгадане “ополченіє” р. 1806-го. Вони зуміли взяти командуючі пости поміж “опальних” урядовців: недаремне-ж міліція викликала таку небезпеку в Ростопчина, який подав про це записку цареві (р. 1806). Матвій Муравйов-Апостол згадує, як жваво всі його родичі й сусіди розпочали закладати міліції і як батько його “опальный” вельможа, їздив, яко “окружной начальникъ милиціи” до відомого М. І. Кутузова до Київа. Кутузов те-ж був “в опале”, те-ж “фрондировал” і служив у міліції.

Підчас дворянських зборів в Полтаві згадана вище група “лівих” мала неофіційні зустрічі й наради; в ті роки в Полтаві перебували відомі потім учасники декабристського руху – приїздили ген. М. Ф. Орлов, поручик Вегелін, Пестель, Лорер, Бестужев-Рюмін.

Репутацією “либерала” користувався і “малоросійській генераль-губернаторъ” кн. М. Г. Репнін. Цей великий пан-сибарит, невдалий, недбайливий адміністратор, був зовсім поганим господарем; він не менше Муравйових і Капністів відчував на собі всі прикrostі нової економіки: його маєтки давали надто мало грошей, що в них він мав завжди велику потребу – врешті, як відомо, мусів “позичати” із державної скрині. В його паперах³ знаходимо гіркий для людей його верстви висновок, що вийти із тяжкого стану можливо лише за умов “за закономъ содѣяннаго измѣненія крепостнаго сословія”. Року 1818-го Репнін виступив перед полтавським і чернігівським дворянством з промовою про потребу де-якого обмеження дворянських прав на селян, – хоча-б до тих розмірів, що їх було здійснено р. 1804-го в Остзейському краю. Тон цієї промови був надто мирний і лагідний, але, проте, вона зробила тривогу в Петербурзі: “Духъ Журналовъ” було “прихлопнуто” тому саме, що в ньому було надруковано промову Репніна. І не дивно, бо пануючі кола гаразд розуміли, що генерал-губернаторські міркування були відгуком змагань чорноземної фронди!

В ті роки цей чорноземний лібералізм вже шукав і знаходив собі більш глибокий ґрунт: вже в Харкові, в молодому університеті з’явився перший шеленгянський гурток, а харківські й ніжинські студенти розвозили на вакаціях по поміщицьких гуртках цілі товстенні зшитки заборонених “віршів” і статтів. Майже по всіх більш-менш значних центрах України народжуються масонські ложі й гуртки.

Акад. С. О. Єфремов⁴ зазначає, що на Україні масонство мало добрий ґрунт “досить вже прочищений попередньою історією” і вважає, що масони на Україні мали всі

¹ Архив Мин. Юстици, дело 1815 г., № 3280.

² М. І. Яворський помилково вважає, що Кочубей і Воронцов були виразниками “народнього лібералізму українського дворянства” (Україна в епоху капіталізма, в. I, стор. 195).

³ Архив Репніних знаходиться в полтавському історичному архіві.

⁴ Масонство на Україні. “Наше Минувле” 1918 р. ч. 3.

можливості “справжнього впливу та широкого громадського значіння: цей попередній ґрунт становили українські брацтва. Але ми знаємо, що масонство на Україні з’явилося пізніше, ніж в інших краях, і раніше було скасоване заходами російського уряду. Першу ложу засновано було в Києві ще р. 1784-го (ложу “Бессмертия”); у Києві-ж існувала ложа “Трех Колон”, в Кременчуці – “Минервы”, в Житомирі – “Рассеянного Мрака” і “Wschodu Zytomirskiego”, в Дубні – “Совершенной Тайны”. Всі ці ложі належали до “Великого Польського Сходу” і безпосереднього зв’язку з ложами російськими не мали. Р. 1817-го відомі ще ложі: “Евксинського Понта” і “Трех Царств Природи” в Одесі, “Минервы” в Буцієвцях на Поділлі, “Соединенных Славян” в Києві, “Любовь к Истине” в Полтаві, “Озириса і к Пламенеющей Звезде” в Кам’янці.

С.О. Єфремов у згаданій статті висловив думку, що масонські ложі на Україні виявляли тенденцію “перетворитись на українське (курсив Єфремова) масонство і служити завданням українського громадського руху”¹.

Довести й навіть добре аргументувати цю думку Єфремову не вдалося, бо для цього історик, безперечно, не має солідних матеріалів. Але вірно те, що і на Україні, як і в Росії, з масонських організацій вийшли фундатори революційних гуртків і товариств. В цьому розумінні найбільшої уваги заслуговують ложі: полтавська й київська – “Соединенных Славян”.

Ложу “Любовь к Истине” було засновано в Полтаві р. 1818-го. Її фундатором й керуючим майстром був згаданий вже Новиков, “намісним майстром” був те-ж згаданий кн. С. М. Кочубей, першим доглядачем був урядовець Тарновський, віткою був І. П. Котляревський, а серед членів ми знаходимо відомих вже Лукашевича, Капніста та ще двох братів (обидва дворянські “маршалки”) Олексієвих. Ложу ця звернула на себе пильну увагу уряду, – очевидно, тому, що до її складу увіходили як раз представники “лівої” полтавського дворянства. Про діяльність ложі ми знаємо мало і не можемо зробити висновок, що в цій діяльності були якісь політичні змагання. “Метою ложі було, як з’ясовано підчас слідства над декабристами, затягати “дворянство малоросійское” до політичної роботи, а спеціально – готувати членів до “Союза Благоденствія”, – читаємо в згаданій статті С. Єфремова², але ми не маємо в матеріялах слідства над декабристами солідних і об’єктивних доказів цього, – бо, як далі побачимо, абсолютно не можна брати на віру того, що говорив слідчим переляканий і фактично далекий від декабристів Матвій Муравйов-Апостол. Але полтавську ложу було скоро закрито, – вже 12 березня р. 1819-го, при чому кн. Репнін мусів виступати зі своїми “поясненнями”, в яких виправдовуючи адміністрацію, запевняв, що, поки він буде “управлять Малороссією, въ ней не откроется ни одной ложы”.

Той-же Лукашевич був майстром і київської ложі “Соединенных Славян”, що її було засновано теж р. 1818-го і яка мала своїм знаком хрест з написом “Jednošc Slowianska”. До складу цієї ложі увіходили також майбутні декабристи – кн. С. Г. Волконський, кн. П. Трубецької і поляк гр. Густав Олізар, а також багато місцевої ліберальної шляхти.

Певних відомостей про те, що завдання цієї ложі виходили не по за межі звичайного статусу масонських лож, ми не маємо, і той факт, що ця ложа також викликала небезпеку уряду, очевидно, треба також віднести до її складу.

В. А. Лукашевича вважали і вважають також за керівника “Українського товариства”, правління якого містилось в містечку Боришполі на Полтавщині (під Переяславом). Про це товариство говорили підчас слідства Матвій Муравйов-Апостол, кн. С. Г. Волконський, Бестужев-Рюмін. Всі вони говорили, що чули про це товариство від інших людей; Волконському говорив про нього підполковник Хотяїнцев, що навів всі подробиці, – про особливий катехізис і про обстановку зборів товариства. Бестужев-Рюмін показав, що чув ніби то товариство Лукашевича має на думці “соединить Малороссію съ Польшею”.

Інші декабристи – Пестель та Давидов, Сергій Муравйов-Апостол і Лорер висловились про чутки що до товариства дуже стримано. Слідча комісія, як відомо, визнала, що заснування Лукашевичем українського товариства лишається під сумнівом.

¹ “Наше Минуте” 1918 р. ч. 3 стор. 9.

² Ibid стор. 9.

С. Єфремов вважав, що товариство все-ж існувало, “сусідуючи, з одного боку, з “масонськими ложами, а з другого, з таємними політичними організаціями того часу” і що “посвідченням Лукашевича¹ й інших можна йняти віри тільки в тому, що товариство не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути своєї діяльності”².

Отже всі матеріали про декабристів, якими ми тепер, беручи до уваги розшуки Центрархіву РСФСР, збагатились, не дають нам права визнати правдивість міркувань С. Єфремова. Слідча комісія не помилялась, коли виправдала Лукашевича. Ніякого фактичного матеріалу для доказу існування Українського товариства вона не знайшла, та, мабуть, не мали його й ті, кого допитувала комісія. Ніяких серйозних підстав для твердження про те, що таке товариство існувало, ми й тепер не маємо. Цілком можливо, що більшість тих, що говорили про нього, змішували з ним полтавську масонську ложу; можливо також, що після її загибелі члени її де-який час заховали свій гурток; цілком можливо, що серед них і були плани заснування якогось нового товариства, але здійснити ці плани вони не спромоглись. І, мабуть, не грішив відомий в справі декабристів діловод слідчої комісії Боровков – людина поважна, розумна й прихильна до декабристів, коли записував: “Малороссійское общество намѣривались образовать изъ масонскихъ ложъ въ Полтавѣ бывшій правитель канцелярії военнаго губернатора Новиковъ и въ Полтавской губерніи маршал Лукашевичъ и предположили цѣлю независимость Малороссіи, но остались при попыткахъ и общество не осуществилось”³. В такій-же мірі не можна не йняти віри й зізнанням на слідстві самого Лукашевича, що просто й ясно розповів про себе, про участь свою в масонстві, але рішуче й гаряче заперечував твердження про існування товариства. А ми тепер гаразд знаємо, в яких не лише сумних, а просто таки страшних умовах допитували декабристів і як легко за цих умов дуже поважні й, здавалося-б, мужні люди, втрачували й мужність, і поміркованість і наговорювали на товаришів...

Усі гадки й домислювання про це товариство Лукашевича, звичайно, свідчать про те, що тоді національна свідомість українського дворянства зростала не днями. Про українську старовину, про старі “вольні усті” й права знали і говорили скрізь. Відомий ген. Михайловський-Данилевський, що перебував тоді зі своєю бригадою в Кременчуці, говорить: “Я не находилъ в Малороссіи ни одного человѣка, съ которымъ мнѣ удалось говорить, выгодно къ Россіи расположеннымъ: во всѣхъ господствоваль явный духъ оппозиціи”. А далі, – це надзвичайно цікаво, – він каже: “Такая ненависть происходила отъ нарушения правъ Малороссіи, отъ упадка кредита и промышленности, отъ возвышенія налоговъ, которые въ Малороссіи произвели повсемѣстную бѣдность, и отъ дурного устройства судебныхъ мѣстъ, гдѣ совѣсть была продажная”⁴.

Про піднесення національної свідомості свідчать численні факти. За цей час вийшли такі твори Рилєєва, як “Исповѣдь Наливайки” та “Войнаровскій”, що за них Н. А. Маркевич писав (в вересні 1825 р.) до Рилєєва: “Могу ли я хладнокровно читать “Войнаровского” и “Наливайку”. Примите мою и всѣхъ знакомыхъ мнѣ соотечественниковъ благодарность... Вы еще найдете живымъ у насъ духъ Полуботка”.

Академик Нестір Котляревський, аналізуючи твори Рилєєва в історичному освітленні, прийшов до висновку, що українська визвольна ідея тоді мала величезне поширення серед різних шарів суспільства. В спогадах П. І. Капніста⁵ ми знаходимо відомості про дуже характерну розмову Пестеля з Іваном Капністом (сином вищезгаданого поета), що була в Обухівці, на Полтавщині, в маєтку Капністів, куди приїхав гостювати Пестель. Капніст ніби, то заперечував широким планам федеративного устрою, які розвивав Пестель. З посвідчень Поляків, притягнутих до слідства, ми знаємо, що розмову про національні змагання українців мали Лукашевич і

¹ Цитована стаття, стор. 12.

² Він рішуче відкидав всі обвинувачення.

³ Записки Боровкова. “Русск. Стар.” 1898. ноябрь, стор. 345.

⁴ Изъ воспоминаній Михайловскаго-Данилевскаго, “Рус. Стар.”, 1900, октябрь, стор. 212.

⁵ Сочиненія гр. П. И. Капніста, т. I, стор. 32–33.

Сергій Муравйов-Апостол, при чому Муравйов висловився, що “тамъ, гдѣ дѣло идетъ о счастья народномъ, всѣ должны быть одного племени”, на що Лукашевич йому одповів: “счастье народное есть слово пространнаго и сложнаго значенія, о коемъ положительно излагаться есть нѣсколько самонадѣянно”.

Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революціоному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значіння? На це питання мусімо рішуче відповісти: ні! Всі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі “козацької романтики”.

І тому ми не можемо говорити про “українських декабристів”, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні.

І те, що ми знаємо про декабристів-українців, – що на Україні народилися й на Україні виступили року 1825-го, не дає нам права говорити про їхні національні змагання. Всі вони мало відбили на собі відгуки “козацької романтики” – Муравйови-Апостоли, Драгоманов, Капніст, Лорер, Горбачевський, Шимков, Мозгалевський, Сухінов в своїх революційних виступах були насамперед представниками російської революційної молоді того часу. З усіх тих людей, що перейшли через слідчу комісію, лише один Лукашевич справді виявив національні змагання, але він був притягнений штучно до справи декабристів, і ніякої участі в житті таємних революційних гуртків, з яких вийшло озброєне повстання в кінці грудня р. 1825 не приймав.

Всі умови, за яких вибухло це повстання, що його М. М. Покровський справедливо вважає за єдиний справжній революційний виступ декабристів¹, є доказом того, що справа повстання на Україні була в не меншій мірі, ніж в Петербурзі, справою загально-російської буржуазної революції. Але революційна справа на Україні вигідно відрізнялася тим, що обсяг праці таємних товариств “на півдні” був значно ширший, ніж на півночі, і що революційна робота провадилася більш жваво й рішуче. Ця одміна декабристського руху на Україні – всіма визнаний, безперечний факт, який свідчить про те, що рух на Україні мав свій особливий сприятливий ґрунт, якого не було на півночі.

Коротко – цей ґрунт визначався тим, що зважаючи на швидкий розвиток капіталістичних форм на Україні, населення її більше підготоване було до здійснення того буржуазно-реформістського ладу, ради якого й повстала революційна військова молодь в грудні 1825-го р.

В наші дні з успіхами наукової думки, твердження, що декабристи були виразниками молоді буржуазії, вже не потребує доказів і розвиненого аргументування. Отже, мусімо визначити, що суто-класовий характер намірів і тактики декабристів на Україні був більш виразнішим, ніж на півночі.

На жаль, до останнього часу ми ще не тільки не маємо історії таємних організацій на Україні перед 1825 р., але не маємо навіть повної збірки матеріалів про них.

Головним тут джерелом були спогади Горбачевського, записки С. Г. Волконського, Лорера, та той досить обмежений матеріал слідства в справі декабристів, що його вперше подав Семевський у відомих працях. Цей матеріал збагатився допіру 1925-го р. через видання Центрархівом РСФСР та “Всесоюзним О-вом политкаторжан” нових, раніш невідомих документів.

Як відомо, після війни 1812–1815-го р. на Україні було розташовано більшість російської армії. Найгустіша її маса мала квартири на Київщині, Волині та Чернігівщині – район так званих 1-ої й 2-ої армій. В військових частинах було багато офіцерів і салдатів, що брали участь в європейських походах. Окрім того, після колотнечі в Семенівському полку (1820-го р.) на південь було переведено багато салдатів, що брали участь в заколоті; їх було розташовано по різних полках так, як скомпрометованих офіцерів, а серед них було перекинуто на Україну й підполковника Сергія Муравйова-Апостола, що потім став на чолі повстання Чернігівського полку.

Більшість молодого офіцёрства брала участь в різних таємних організаціях, намагаючись провадити на Україні пропаганду в формах, які були дозволені начальством. Так, відомий декабрист ген. М. Ф. Орлов, перебуваючи в Києві, Кишиньові й

¹ М. Покровский, Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв., стор. 29.

на Поділлі заснував саадатські школи взаємного “ланкастерського” навчання. Ці школи через Орлова – його енергію, та його звязки в “сферах” існували й тоді, коли в Петербурзі їх було вже заборонено і через них було взято під підозріння навіть відомого реакційного літератора М. І. Греча. В цих школах, як тепер стало відомо, провадилася справжня пропаганда ліберальних думок, в цій першій пропагандистській роботі на Україні брали жваву участь молоді офіцери – Охотніков та Володимир Раєвський, – якого П. Є. Щеголів назвав “першим декабристом”¹.

Р. 1818-го з’являються на Україні в армії таємні гуртки. “Союзъ Благоденствія”, що заснований був цього року, і центром своєї діяльності мав район 2-ої армії, цеб то Правобережжя – Київщину, Волинь, Поділля та Бесарабію. Серед членів “Союзу” знаходимо, опріч згаданих Охотнікова й Раєвського, – Пестеля та братів Муравйових-Апостолів. Про діяльність цього “Союзу” знаємо де-що з зізнань Пестеля на допиті; иншого джерела не маємо, бо документів “Союзу” не було вже й підчас допиту. Він показував, що “Южный округ Союза Благоденствія” мав свою “Главную Управу или Директорію” в Тульчині, на чолі якої він сам стояв, що завдання “Союзу” полягало в тім, щоб зробити “переміну державного ладу в Росії”, і, в першу чергу, досягнути “скасування кріпацтва і заведення виборного управління”. Крім того, Пестель свідчив, що в “Союзі” скоро стався розкол, почалися суперечки з приводу тактики; визначались дві течії: культурницька, що відкидала революційні методи і революційна, що визнавала лише єдиний засіб “деланія” – політичну боротьбу з існуючим режимом.

На жаль, ми не маємо відомостів, оскільки діяльність “Союзу” була популярна серед офіцерської молоді українського походження, – бо й верхи, і актив “Союзу” були росіяни й належали до гвардійського офіцёрства.

Розкол спричинився до переформування “Союзу” в нову організацію на зїзді членів його р. 1821-го в Москві: замість “Союзу” почали своє існування два товариства – “північне” з центром в Петербурзі і “південне” з центром в Тульчині. Делегати зїзду, повернувшись із Москви, утворили в Тульчині нараду, де вирішено було закласти свою, цілком незалежну від північної, організацію, якій дано було назву “Южнаго Общества”.

Про уклад і про діяльність цього нового товариства ми знаємо з матеріалів слідства, а також і з спогадів його учасників. Відомо, що управління товариством розподілилося поміж 3-ма “управами” – Тульчинською на чолі з Пестелем, Каменською – з Давидовим та Волконським і Васильківською – з С. Муравйовим-Апостолом та Бестужевим-Рюмінім.

Із цих управ найбільш активною була остання; вона була й найбільш лівою що до тактики: члени її вважали, що їм лишається єдиний засіб до здійснення своєї мети – озброєне повстання, до якого вони й готувалися, переводячи, оскільки це було можливо, пропаганду серед офіцёрства і саадатів.

Треба зауважити, що питання пропаганди й підготовки до повстання мали дуже характерну для членів товариства трактовку. Верхи товариства являли собою колишніх гвардійських офіцёрів, – представників військової аристократії. Всі вони мали вищі командні й штабні посади й трималися осторонь від нижчого офіцёрства. Для них пропаганда була “проповіддю”, – як влучно висловився М. Муравйов-Апостол. Більшість з них була переконана, що втягувати до змови треба головне офіцёрів, бо саадати підуть за начальством скрізь, вважаючи на дисципліну. Зі слів Горбачевського, ми знаємо, що Сергій Муравйов-Апостол користувався великою популярністю серед саадатів, і що, коли не сам він, то його товариші вважали, що ця популярність його, як “душевного начальника” в потрібний час буде мати рішуче значіння. Бестужев-Рюмін казав про Муравйова: “Солдаты онъ не приготавлиаь. Онъ заранѣ былъ увѣренъ въ ихъ преданности”.

П. Є. Щеголів говорить: “Очень немногіе изъ декабристовъ сближались съ народомъ, входили въ его жизнь, старались проникнуть въ область тѣхъ внутреннихъ процессовъ,

¹ П. Е. Щеголевъ, Владиміръ Раевскій (первый декабристъ), въ сборникъ “Историческіе этюды”. Раевського було заарештовано ще в 1822 році і в 1827 засуджено в Сибір, “на поселение”, де він і вмер р. 1872-го.

которми мотивировалось внѣшнее поведеіе. Къ числу этихъ немногихъ принадлежалъ и Сергій Муравьевъ”¹.

15 вересня 1825-го р., в таборі під Лещиним, між Муравйовим і Горбачевським була дуже цікава розмова що до засобів “приготовлення салдатів”. Горбачевський, представник “Общества Соединенныхъ Славянъ”, які існувало самостійно від “Южного” і лише тими днями з’єдналося з останнім, висловився за широку агітацію серед салдатів. Муравйов рішуче цьому заперечував і ніби-то висловився так: “Вы дѣлаете много чести нашимъ солдатамъ. Простой народъ добръ, онъ никогда не разсуждаетъ, и потому онъ долженъ быть орудіемъ для достиженія цѣли”². “Повѣрьте мнѣ, – казав він далі, – что религія всегда будетъ сильнымъ двигателемъ человѣческаго сердца; она укажетъ путь къ добродѣтели, поведетъ къ великимъ подвигамъ русскаго, по вашим словам, равнодушнаго къ религіи, и доставитъ ему мученической вѣнецъ”.

Не спиняючись з нагоди цієї розмови на думці Щеголіва, що Муравйов був “религіозенъ въ высшемъ значеніи этого слова”, – бо природа цієї релігійности уявляється з усіх вчинків його цілком характерною для людини його класи й виховання, мусімо тепер, коли є можливість критично підійти до записок Горбачевського, зазначити, що не завжди можна довіряти словам, а ще більше висновкам, Горбачевського. Отже, в кожному разі, є дуже характерна риса в поглядах Муравйова на пропаганду, як її переказує Горбачевський. Муравйов, безперечно, був проти агітації серед салдатів, але визнавав дуже своєрідну, специфічну пропаганду. Тільки форми її впливали не із релігійности його, а з тих літературних традицій, з тієї своєрідної, характерної дворянської романтики епохи, на якій його, як і всіх його товаришів, було виховано.

Корисність “проповіді” салдатам він визнав, але джерелом і готовим підручником в цій справі була для нього західня політична література. Його “Катехизис”, з приводу якого так багато писалось про “народолюбіє” Муравйова, як відомо, був написаний за живим впливом революційного катехизиса, що його склали еспанські манахи р. 1809-го³ і який був добре відомий молоді того часу, бо тоді кожен, хто читав часописи, знав про еспанську революцію; крім того, проф. Д. К. Петров довів, що з еспанського катехизиса було надруковано ще 1812-го р. в І-й книзі “Сына Отечества” Греча.

Та ще Матвій Муравйов свідчив, що за місяць перед повстанням Бестужев-Рюмін випадково прочитав підчас вартування на варті в Бердичеві французького романа Де Сальванді “Don Alfonso, ou l’Espagne”, що вийшов в Парижі 1824-го р. і сцени з цього справили величезне вражіння на нього і на Сергія Муравйова.

Отже, треба погодитися, що визнання корисности “проповіді” для Сергія Муравйова були наслідком його начитанности в європейській літературі, його закоханости образами революційної романтики, як і взагалі, – цьому сумніві нема, його лібералізм був вичитаним і виписаним.

Зовсім не так ставилися до питання впливу на салдатські й народні маси члени товариства “Объединенныхъ Славянъ”. Та мусімо взагалі визначити велику різницю в тактиці і в орієнтації поміж безпосередніми товаришами Муравйова й “славянами”.

“Слов’яни були не романтики, але практики, – або, як каже Щеголів – “позитивисти”. Вони були прихильниками рішучих засобів боротьби не лише з царизмом, але з усім існуючим режимом, висловлювались проти всіх пережитків феодальної старовини-кріпацтва, нерівности, сословного ладу, релігійного дурману.

Вони цілком свідомо шукали всяких влучних випадків до агітації не лише серед салдатів, але й серед селянства, міщанства і, знаходивши, використовували їх, – як це видно з посвідчень Горбачевського, Борисових, Сухінова, – до кінця. Та це цілком природня риса “слов’ян”, бо ми знаємо, що вони майже всі без винятку належали до

¹ П. Е. Щеголевъ, Катехизисъ Сергія Муравьева-Апостола (Изъ исторіи агітаціонной литературы декабристовъ). Сб. “Историческіе этюды”.

² Записки декабриста И. И. Горбачевского, Москва, 1916, стор. 47.

³ В рапорті команд. І армією ген. Сакена нач. штаба Дібичу від 4/III 1828-го р. сказано, що Муравйов і Бестужев-Рюмін вночі 30–31 грудня 1825-го р. диктували писареві текст Катехизиса “съ бумаги, писанной на иностранномъ діалектѣ”.

іншої суспільної верстви. Вони вийшли із лав небагатого, або й зовсім бідного, безземельного дворянства, з середнього й дрібного урядництва; на службі вони були “маленькі”, непомітні, стояли ближче до салдатської маси, були далекі від кастових забобонів і кар’єри не робили. Не випадковий є факт, що саме вони, а не ліберали з командирів, так гаряче зацікавились бунтами в військових поселеннях, що вибухали періодично від р. 1818-го то під Вознесенськом, то під Чугуївим.

Та ми ще не знаємо докладно про діяльність “слов’ян”, бо до цього часу не вони були центром уваги історії декабристів, але “южане” та “с’веряне”, так само, як і історики мало цікавились і рухом серед салдатів.

Звичайно, не вони являли собою штаб військової революції 1825-го р., не їм належала керуюча й ідеологічна роля: але саме їм, оцим неродовитим, непомітним офіцірам та юнкерам належала витворча сила революційних вибухів.

І коли ми читаємо “Записки” Горбачевського та матеріали слідства про повстання Чернігівського полку, ми ясно уявляємо собі справжній революційний темперамент того-ж Горбачевського, сина скромного провінціального урядовця, що із прикрістю згадував, як батько його “дрожаль и эту дрожь передалъ намъ своимъ дѣтямъ, рассказывая о бѣдствіяхъ своей любезной Малороссіи”¹; юнкера Якова Драгоманова, що народився в с. Манастирських Будищах під Гадячем², батько якого був бідний “колежский ассесор”; Івана Сухінова, сина небагатого, многосімейного дворянина з-під Олександрії на Херсонщині, офіціра, що вислужився з салдатів і брав участь у походах “по вербунку”, що і на каторзі, в Читі, після довгих страждань і лиха, годен був знову зробити озброєний заколот проти влади³.

Салдатство було те-ж свідоме в питаннях про новий лад, що його треба було досягти, піднявши заколот проти царя й проти генералів. Із записок Горбачевського ми знаємо, що влітку р. 1825-го в таборі під Лещеним “слов’яни” жваво та з успіхом провадили агітацію серед салдатів й околиць мешканців. Ця агітація, очевидно, мала успіх: їй допомагали колишні “семенівці” – салдати розташованого після заколоту Семенівського полку, яких багато було в полках 1-ої й 2-ої армій.

Серед салдатів, що брали участь в поході Муравйова, були справжні революціонери; серед інших особливо звертають на себе увагу фельдфебель Шутов і унтер-офіцір Ракуза. А з відомих останнього часу матеріалів, уявляли собі салдатів-повстанців, як “несчастливыхъ людей, обманутыхъ Муравьевымъ”.

Пропаганда й агітація провадилася “слов’янами” скрізь по всіх військових частинах, де були члени товариства і в найбільш значних адміністративних центрах. Для агітації вони використовували київські “контракти”-ярмарки, на які завжди з’їжджалося багато людей майже з усієї України. З матеріалів секретних агентів уряду й військових поліцаїв, що об’їздили район, де було повстання, знаємо, що скрізь були люди, які співчували й допомагали де в чому повстанцям. Звичайно, посвідчення цих агентів “стилізовані” і їм лише де в чому можна вірити. Отже багато фактів, наведених в агентських рапортах, мають підтвердження в спогадах сучасників. Проф. Іконников подав цікавий архівний матеріал про відгуки подій в Чернігівському полку серед селянства Київщини, з якого видно, що в селах Київщини протягом 1826-го р. людність чекала повторення подій грудня 1825-го р.⁴

В де-яких селах колотнеча була остільки грізною, що влада чекала селянського бунту. Характерно при цьому, що в населенні розповсюдились чутки, що з’явився син Гонти, який несе волю селянству і знищення панам. В Уманському повіті з’явився навіть самозванець, який їздив по селах з якоюсь грамотою, де сказано було, що цар звелів “забирати скрізь панів”. Але колотнеча охопила не одну Київщину, але всю Україну; навіть

¹ Записки Горбачевскаго, стор. 237.

² Брат Якова Драгоманова Петро і був батько Мих. Петр. Драгоманова, що згадував про “Дядька-офіціра”, який брав участь в таємному товаристві “Соєдиненныхъ Славянъ”.

³ Про сумну долю Сухінова розповів Горбачевський. Тепер ми маємо дуже цікаву розвідку Ю. Г. Оксмана в збірникові Всесоюзного О-ва Політкаторжан “Декабристы. Неизданные материалы и статьи”. Москва, 1925, стор. 53–75.

⁴ В. С. Иконниковъ, Крестьянское движение в Киев. губ. 1826–27 гг. въ связи съ событиями того времени (по архивнымъ матеріалам) сборникъ статей, посвященныхъ В. И. Ламанскому, ч. II, СПб., 1908, стор. 657–742.

“въ степныхъ губерніяхъ”, де майже ніхто докладно нічого не знав про рух декабристів, селянство хвилювалось і вірило чуткам про волю й кінець панству.

Через це уряд мусів “заспокоювати” селянство й випустив маніфеста від 12 травня 1826-го р., де говорилося про “крестьянъ, обманутыхъ ложными слухами и злонамѣренными разглашеніями”.

Тепер наші відомості про те, як реагувало населення на події і якою широкою була пропаганда членів таємних товариств збагатились новими матеріалами¹, які свідчать, що реагували на події не лише селяни, але різні “партикулярные люди”, міщани, ремесники, дрібні урядовці і найбільше (тут визначалась, звичайно, “орієнтація” агентів, які писали про це) “жиды”. Агенти повідомляли, що подекуди з’являлися “грамоты мятежниковъ”, цеб-то прокламації, але ніхто з них не бачив тих прокламацій, бо їх, певна річ, і не було: окрім муравйовського “Катехізиса”, що його робили спробу розповсюдити навіть у Києві, та відозви до війська те-ж Муравйова і Бестужева-Рюміна, ніяких інших прокламацій ніхто з повстанців не випускав.

Крім того, відомо, що “слов’яни” додержували тісного звязку з польськими революційними організаціями.

Про переговори “Южан” з Поляками ми знаємо з матеріалів слідства, – головне з зізнань Пестеля, а від Горбачевського знаємо, що найближче до Поляків були слов’яни. Київ в ті роки був центром, де зустрічались представники польських і українських революційних організацій.

Переходячи до характеристики подій грудня 1825-го р. на півдні, мусімо зазначити, що за останній час наші відомості про це не тільки збагатилися, але радикально змінилися. До цього часу про підготовку до повстання ми знали з показань Пестеля, що їх було переказано в статтях Павлова-Сільванського². Про повстання Чернігівського полку ми знали з публікацій Шугурова в “Русскомъ Архивѣ”³, та із записок Горбачевського. Деякий матеріал маємо також в спогадах М. І. Греча⁴, полк. Вадковського⁵, та з переказу показань самого С. Муравйова-Апостола, що його надруковано в ч. 4 “Современника” за 1913 р. Крім того, в чч. 6–7 “Nasca Przysyłośc” за 1908 р. уміщено статтю Рубіковського: “Rokosz pulku czernihowskiego. Wyatek ze wspomnien”. Фактичний матеріал був добре оброблений М. В. Довнар-Запольським в статті “Декабрьская революція 1825 г. на Югѣ” в “Голосе Минувшего”, 1917, №№ 7–8, стор. 49–75.

Тепер лєнінградськими та московськими архівістами виявлено дуже цінний матеріал, що дає нам правдиву картину виступу С. Муравйова-Апостола з 6-ма ротами Чернігівського полку 30 грудня 1825-го р. – 3-го січня 1826-го р. на Васильків та на Білу Церкву, або т. зв. повстання в Чернігівськїм полку.

Тепер ми знаємо, що цей похід був слабо підготовано і переведено без належного, обміркованого плану. Уряд був переляканий, що повстанці могли-б вийти переможцями і до них, безперечно, приєдналися-б інші військові частини сусідніх кватир. Але як раз підчас походу найбільш яскраво виявилось, що С. Муравйов, як і його товариші, що виступали в Петербурзі, був ентузіястом-романтиком, а не революціонером, бо всі революційні організації на півдні готувалися до виступу лише весною 1826 р.: бо було рішено скористуватися загально-військовим парадом, на який мав прибути до Києва цар. Отже, коли було одержано звістку про смерть Олександра І, “Южане”, а ще більше “Слов’яне” схилилися до висновку, що цим треба скористуватися. Вони не зовсім свідомо (так само як і “сѣверяне”) йшли на цей крок: на слідстві С. Муравйов і Горбачевський так і казали, що смерть Олександра “вселила въ членахъ смутную мысль къ дѣйствованію”.

¹ Згаданий збірник “Всесоюзн. Общества Политкаторжан”.

² “Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судомъ” – “Былое”, 1906, № 2 і слід., те-ж саме в “Русской Исторической Библиотекѣ” (Ростовъ на Дону, 1907) і в “Очеркахъ по русской исторіи XVIII–XX в.” (СПБ., 1910). В 1921 р. вийшло в українському перекладі – Держвидав, Київ “Історично-революційна бібліотека”.

³ “Русскій Архивъ”, 1871, кн. І, стор. 257–288; 1922, кн. ІІ, стор. 268–302.

⁴ “Русскій Вѣстникъ”, 1868, іюнь, стор. 371–421.

⁵ “Записки Декабристов”, Бѣлая Церковь. Отпечатано въ вольной русской типографіи 136х138 “Caledonian Road”. London, 1863, стор. 165–288.

Присягу Костянтинові в багатьох місцях було переведено під ознакою “ропота”, як повідомляють командири військових частин. В Чернігівському полку одночасно з присягою полковий командир Гебель перевів ексекуюцію над салдатами, яких було обвинувачено в крадіжці, і це викликало велике обурення всіх салдатів і офіцерів, а С. Муравйов навіть зомлів і зробився непритомний перед фронтом. Ще більше непорозуміння викликало нове розпорядження присягати Миколі. 23 грудня було відомо в м. Василькові на Київщині, де стояв Чернігівський полк, про події 14 грудня в Петербурзі. С. Муравйов поїхав в цей день з братом своїм колишнім підполковником в Житомир – офіційно, в службових справах до корпусного командира ген. Рота. В Житомері він довідався докладно про події в Петербурзі і переконався, що уряд відкрив таємні організації й що справа революціонерів майже програна. В той-же самий день, 25 грудня, до Василькова приїхали жандарми з царським наказом заарештувати Муравйових, але не знайшли їх і виїхали з підп. Гебелем до Житомира. Бестужев-Рюмін попередив жандарів і знайшов Муравйових в м. Любарі, куди вони приїхали до родича Артамона Муравйова, командира Ахтирського гусарського полку. Тут лише, як видно з усіх матеріалів, С. Муравйов вирішив не віддаватися ворогам і підняти повстання. Спроба притягти до нього Арт. Муравйова успіху не мала і тому всі троє – обидва Муравйови й Бестужев-Рюмін поїхали до Василькова. Зробивши зупинку в селі Трилісах, вони були захоплені Гебелем з жандармом і заарештовані, але скоро сюди прибули офіцери Чернігівського полку, які заарештовали жандарма й Гебеля, при чому останнього було тяжко побито. Після цього С. Муравйов послав двох офіцерів до Василькова з метою підняти там полк, а сам з ротою свого батальйону, що мала приміщення в Трилісах, прибув до села Ковалівки, де стояла друга рота чернігівців. 30 грудня він прибув до Василькова, де дуже легко захопив владу, бо не тільки всі військові, окрім кількох офіцерів, але навіть і мешканці мали до нього великі симпатії. Захопивши Васильків, Муравйов мусів проробити організаційну роботу, без якої справа його не мала ніяких шансів на успіх.

Річ в тім, що про його кроки вже було відомо начальству, і воно того-ж дня, 30-го грудня, починає збирати всі сили для ліквідації повстання. З матеріалів, що їх ми тепер знаємо, видно, що якби Муравйову пощастило звязатися з сусідніми військовими частинами і, побільшивши своє військо, в той-же день рушити до Києва або до Житомира, він, безперечно, зустрів-би скрізь численну й свідому допомогу, і повстанці легко могли-би захопити найважливіші стратегічні центри – Київ, Житомир, Бердичів. Але Муравйов прогаяв у Василькові даремно час, нічого не зробивши для притягнення інших частин: ще в Ковалівці він даремно посилав салдата до офіцерів 17-го егерського полку, викликаючи їх до себе на нараду, замість того, щоб прямо надіслати їм наказа озброїтись і рушити до Василькова, або, – як справедливо відзначив Горбачевський в Записках, до м. Любару, бо Любар був в центрі військових кватир, в яких було багато активних членів таємних товариств. Він мусів-би вже це зробити ще в Трилісах, як тільки його було звільнено з-під арешту. Проте, треба зазначити, що в цьому вина не одного Муравйова, але всіх його товаришів: ще в Любарі Артамон Муравйов рішуче відмовився підняти свій полк, хоча він міг-би з успіхом це зробити і тоді можна було-б із самого Любару подати сигнала до всіх найближчих частин.

Тим більше такий крок мав гарантію успіху, що одночасно розпочався підготовчий рух до повстання серед “слов’ян”, – головне по артилерійських: ще 20-го грудня в головному штабі “слов’ян” – в м. Баранові на нараді було вирішено готуватися до близького повстання, при чому Борисов 2-й склав навіть план повстання і доручив Андреевичу 2-му, що приїхав до Баранова з де-якими звітками від Бестужева-Рюміна, переказати той план “южанам”, – цеб-то головне С. Муравйову і Бестужеву. Андреевич негайно виїхав до Житомиру, щоб там звязатися з іншими членами організації, а потім, прибув до Києва, де також встиг де-що зробити – принаймні поширити серед товаришів план Борисова. Треба сказати, що артилеристи добре обміркували становище і план Борисова, безперечно, був серйозним і реальним, і що, на жаль, у С. Муравйова і Бестужева в цей час ніякого плану не було.

Можливо, що планом Борисова С. Муравйов міг-би щасливо скористуватися, якби одержав його в Василькові, але, коли Андреевич із Києва прибув до Василькова (це було 27 грудня), він довідався, що підп. Гебель і жандарми поїхали шукати Муравйова. Товариші Муравйова прохали Андреевича виїхати на розшуки Муравйова і зробити все,

щоб він міг підняти повстання під самим Житоїром за допомогою будь-якої частини, обіцяючи одночасно повстати в Василькові. Андреевич негайно поїхав в напрямку до Житоїра, але, на жаль, успіху не мав.

До чести "слов'ян" треба зазначити, що вони вживали всяких заходів, щоб допомогти С. Муравйову.

Крім Андреевича одночасно ще один з них – Андрій Борисов їздив по частинах, щоб підняти їх на поміч чернігівцям і збирався навіть їхати з такою-ж метою до Харківщини. В Житоїрі він зібрав нараду, де було ухвалено додержувати плану артилеристів і як найскорше звязатися не тільки з гусарськими й піхотними полками, але і з Поляками. Поляки обіцяли допомогу, і не лише військові польські частини, що стояли на Волині, але й шляхтичі в Овручі, Заславі і Новгороді-Волинському дали згоду допомагати повстанцям. При цьому по всіх частинах було вирішено збиратися в Любарі, а звідти рушити на Київ або Бердичів, що мали кріпості і тому їх треба було насамперед захопити.

Із цього ми бачимо, що "слов'яни" цілком свідомо готувалися до повстання і що вони могли-б провести свій план з успіхом, якби С. Муравйов міг з ними своєчасно звязатися. На жаль, як було вже сказано, він цього не зробив і мусів виступити самостійно підводячи всі свої кроки під вплив стихійних обставин.

Із Василькова, де як відомо, робив парад військові з молебном і читанням вищезгаданого Катехізиса, він рушив 31 грудня на с. Мотовилівку, маючи напрямом, – про це ми можемо лише гадати, очевидно, на Житоїр. В його розпорядженні було 6 неповних рот, – за підрахунками Горбачевського – 970 салдатів і 8 офіцерів. Перед виходом з міста він послав підпор. Мозгалевського з 4-ма салдатами до Києва – це все, що він зробив для того, щоб звязатися з київськими товаришами. Рух повстанців був надто тихим і нерішучим – цей факт потім дуже зацікавив начальство: сам Муравйов на слідстві не хотів відповідати на запитання, чому так нешвидко йшли повстанці з Василькова. Увечері 31-го грудня прийшли вони до Мотовилівки, і тут було оголошено "дневку" з приводу нового року – це було величезною помилкою з боку Муравйова, бо в цей час урядові загони ще не знали диспозиції і не сподівались легко захопити повстанців. Цю свою помилку, очевидно, Муравйов потім зрозумів але пізно.

2-го січня (1826-го р.), повстанці рушили з Мотовилівки, але не на Житоїр, а на Білу Церкву, до села Полог, – це була нова помилка, бо в Білій Церкві не було жодної частини, прихильної до революції, до того-ж було зрозуміло, що повстанців скрізь оточено. Вранці 3-го січня Муравйов рушив знову на Житоїр: в Ковалівці він мав "остановку" попалив свої папери і, як потім сам признавався, майже без надії прямував до села Устинівки, вибравши із 3-х шляхів найбільш незручний з стратегічного боку – через голий степ. Верстов за 6 від Устинівки зустрів повстанців загін ген. Гейсмара і почав орудійний обстріл, підчас якого було забито офіцерів – Щепилу та Іполіта Муравйова¹ і поранено Серг. Муравйова, Кузьміна й Бистрицького.

Після цього всіх повстанців, окрім Сухінова, який досить довго переховувався, було заарештовано і притягнуто до суду: функціонувало дві судових комісії – одна для офіцерів в Житоїрі, друга для салдатів у Білій Церкві.

Вирок відомий: С. Муравйов і Бестужев-Рюмін загинули на ешафоті 13-го липня 1826-го р. на Кронверкській куртині під верками Петропавловської кріпости, інші пішли на каторгу, а 120 салдатів прогнали "сквозь строй" через 8, 6, 5, 2 і 1 тисячу чоловіка...

Підводячи підсумки революційного руху декабристів на Україні, можемо відзначити, що цей рух був яскравішим епізодом і характеризував той історично-необхідний катаклізм, який був наслідком досягнень капіталістичного розвитку України.

¹ М. Балас ("Русская Старина", 1873, май, стор.674) оповідає, що молодий Іполит сам застрелився, але це не стверджується іншими матеріалами, – він був "смертельно ранен".

Причини невдачі в 1825 році*

14-го грудня 1825 року так званий “декабрський” рух було ліквідовано. Повстання Чернігівського полку було тільки одним із епізодів цього руху; хоч це повстання і мало свої особливості, дуже інтересні, але його не можна розглядати, як окремих якийсь рух незалежний від Петербурзького. Тому катастрофа в Петербурзі неминуче тягла за собою ліквідацію руху й на Україні. Обидва товариства – північне й південне – вже заздалегідь історія скувала спільною долею. Тому цілком природно можна поставити питання: яка-ж причина неуспіху декабрського руху, взагалі? Що це випадок, який стався через брак енергії, невитривалість характерів, відсутність належної конспірації та слабкої організації – чи щось інше, що лежало по-за волею окремої людини, чи навіть цілої групи озброєних людей?

Коли ми тепер, через 100 літ, дивимося на повстання декабристів, то мимоволі схиляємося саме до останньої думки – неуспіх декабризму залежав не від причин випадкових, а лежав у самій суті історичного розвитку тодішньої Росії.

Справді, хіба Росія XVIII віку мало знала прикладів успішних палацових революцій? Хіба Лизавета, Катерина II взяли владу не революційним шляхом? Хіба Олександр I не за допомогою “убийць в лентах и звездах”, сів на батьківський трон, заплямований батьківською-таки кров'ю? Всі ці приклади були свіжі в пам'яті діячів декабрського руху, а досвід революцій західно-європейських – великої французької та еспанської 1820 року робив такою досяжною, такою здійсненою можливістю захопити найвищу владу шляхом військової революції й установити справедливіший громадський і державний лад. “Происшествия 1812–1815 годов, – каже Пестель, – показали столько других постановленных, столько царств уничтоженных, столько революций совершенных, столько переворотов произведенных, что все сии происшествия ознакомили с революциями, с возможностями и удобствами оные производить. К тому же имеет каждый век свою отличительную черту – нынешний ознаменовывается революционными мыслями”. Отже бачимо, що історичні приклади промовляють швидше на користь декабристів, ніж пророкують їм невдачу. Де-ж коріння цього неуспіху?

Причини можуть бути або в нездійсненності самих ідеалів декабризму – в їх, так-би мовити, далекості від життя, химеричності самого завдання, або в невідповідності цих ідеалів до загальних серед громадянства настроїв.

Про ідеологію декабристського руху говорено й писано вже досить. Останніми часами цю ідеологію з'ясовано не тільки в загальних рисах, але і в деталях. В основному ідеали декабристів зводилися до таких пунктів: повна реорганізація необмеженої монархії на монархію конституційну або навіть республіку, введення прилюдного суду й суду присяжних, знищення смертної кари, заведення волі друку, знищення військових поселень і полегшення військової служби взагалі, скасування кріпацтва й станових привілеїв, рівність для всіх станів що-до податків, військової служби й відповідальності на суді, а також право вибирати професію, торгівлю чи промисел. Коротко настроїв декабристів можна схарактеризувати, перефразовуючи слова Пестелеві: “наша история заключается в двух словах: мы страстно любили свое отечество – мы желали его счастья с энтузиазмом”. Цей ентузіазм до рідної батьківщини незвичайно характерний для декабристів. Добробут рідного краю вони не уявляли без реформи державного устрою і без скасування кріпацтва. Серед декабристів нема кріпосників. За методу до здійснення своїх бажаннів декабристи обрали військову революцію.

* Подається за виданням: Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Під ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 11–17.

Придивляючись ближче до програми декабристів, ми бачимо, що в основному вона не мала в собі нічого утопічного. Навпаки, в деяких деталях ця програма вражає своїм поміркованим розмахом.

Найбільший серед декабристів оборонець визволення кріпаків із панської неволі, М.І. Тургенєв, пропонував наділи навіть менші, ніж Микита Муравйов, а цей-же в остаточному проекті конституції передбачав нарізку селянам по 2 дес. землі. Що-ж до інших пунктів програми, то мало не всі ці пункти переведено в життя за часів Олександра II. Ця поміркованість програми дала можливість деяким історикам трактувати весь рух декабристський зневажливо, мало не з презирством. Вони, мовляв, мали під рукою величезну силу – народні маси, садат – треба було тільки додати широкої пропаганди, спертися на низи – і успіх було-б гарантовано... Мені здається що-найменше дивним таке твердження – це попросту модернізація історичних подій, а не серйозний дослід над ними. Декабристи “простояли” революцію на Сенатському пляцу не через те, що маси не підтримали, а через те, що всенька сума історичних обставин складалася не на користь благородних і чесних мрій, що носили в собі учасники повстання.

Коли я так поставив питання, то довести неминучий крах руху 1825 року – значить з'ясувати всі сторони тодішнього життя громадського та економічного. Завдання надто поважне, щоб розказати його в короткім нарисі. Але в основних рисах справа уявляється так.

Декабристи – купка інтелігенції тодішньої, переважно військові – були перейняті ліберальними ідеями. Люди великої як на той час освіти, благородної душі, високої чесности, вони відчували весь жах тодішнього життя – безправности громадської, пригноблення вільної думки, сваволі адміністративної і взагалі “самовластія” з усіма його наслідками. Приклади західньо-європейського життя давали зразки до порівняння не на користь Росії. І ось ця купка ентузіастів зустрілася з переможним життям і мусіла капітулювати. Які-ж сторони тодішнього життя були проти декабризму? Перш за все, настрої громадянства. Адже не після повстання 1825 року почалася реакція. Не в наслідок катастрофи 1825 року встановлено було сувору цензуру, погромлено університети, заведено жорстоку аракчеївщину. Ознаки скаженої реакції позначилися далеко раніше і вся реакція Олександрових і пізніших часів у цілому – швидше причина декабрського руху, ніж його наслідок.

Тому причини реакції лежали глибоко, держалися міцно й впливали надто довго. Росія початків XIX віку переживала незвичайно гострий момент у своєму історичному розвитку. Держава з кінця XVIII віку буйно зростала в своїх межах. Прилучено було величезні території – українські степи незвичайно інтенсивно тягли людність з інших частин держави, що території її залюднено було дуже нерівно. Подібну-ж ролю витяжної труби що-до людности з центральної Росії відігравали і місцевості низового Поволжя, Урал, Сибір і Передкавказзя. Разом з тим побільшувався потяг кріпаків тікати від панів через побільшення визиску селян панами, що тепер не мали вже обов'язку військової служби й осідали по своїх маєтках, поверталися, як тепер-би сказали “обличчям до села”.

Тогочасні журнали багато віддають уваги сільсько-господарським проблемам – широко обмірковують питання кріпацького господарства. Пан більше зацікавлений власною оранкою в українських губернях (Правобережжя), іноді навіть переводить кріпаків на місячину, себ-то робить їх простими рабами – звичайним реманентом у господарстві. Ці обставини дуже удорожчують кріпацькі душі.

Генерал-прокурор Вяземський року 1762 цінує душу по 30 карб., а 1783 вже не менше 70–100 карб. Кріпацтво дістає незвичайно дужий імпульс, щоб поширюватись територіяльно й поглиблюватися внутрішньо. Ціни на хліб зростають незвичайно на європейському ринкові. Це відбивається на ринках унутрішніх. У центральній Росії року 1760 ціна 86 коп. за четверть жита, а року 1790 – вже 7 карб.¹

Ціни ростуть і далі, особливо це помітно по цінах на пшеницю: року 1760 четверть її коштувала не більше як 1 карб. 92 к.

а року 1785, вже 4 карб.²²

„ 1795 „ 5 „

¹ Щербатов – Статистика в рассуждении России. Соч. т. I. вид. 1896 р. стор. 645.

² Великая реформа. Стаття Довнар-Запольского, М. 1910. т. II, стор. 126.

” 1802 ” 8 ”

Особливої ваги набуває хлібний експорт, б. експортер одержує замість нетривкої російської валюти, тверду валюту чужоземну.

Через чорноморські порти вивезено було:

року 1764 –	на 59.000 карб.
” 1778 – „	370.000 ”
” 1793 – „	1.296.000 ”

Себ-то експорт у 23 рази збільшивсь протягом 30 літ.

Поміщик де-далі більше цікавиться впорядкуванням свого маєтку. Складаються детальні інвентарі, описи, реєстри, де все докладно позначено, взято на облік, все має своє місце, ніщо не гуляє, і всяке виконує свій обов'язок. Утворюється доволі складна “вотчинна” бюрократія. Пишуться цілі кодекси прав і обов'язків селян-кріпаків – виробляються “вотчинні” карні кодекси. Розпорядження видаються за певними писаними зразками, за певною формою. Контора фільварку – уряд у міньютюрі.

Заводиться бухгалтерська звітність, кріпацька статистика. Кріпацьке господарювання набуває нечуваної перед тим користи, а кріпацтво нелюдської сили.

Останнє викликає селянські розрухи, що з кожним десятиліттям усе поширюються. Перша половина XVIII віку дала Росії 40 бунтів селянських. У роках 1773–5 страшна пугачівщина, а року 1796 бунти були в 32 губернях одразу.

Але корисність кріпацького господарювання зараз-же відбивається на розумовому житті тим, що поглиблюється й обґрунтовується кріпоснича ідеологія. “Вольное экономическое общество” року 1803 присуджує премію за негативну відповідь на тему про вільну працю в сільському господарстві. Те-ж саме вдруге сталося року 1812. В законодавстві кріпаки остаточно втрачають людські права.

Рок 1726 кріпаків позбавл. права виходу на промисли.

” 1731 позбавлено права брати одкупа та підряди.

” 1761 ” ” зобов'язуватися векселями.

” 1747 підтверджено право продавати людей.

” 1760 дано панам право висилати до Сибіру своїх кріпаків.

” 1767 заборонено скаржитись на поміщика.

Роздавали казенних селян аж до 1801 року. Отже й публіцистика тогочасна, такі журнали як “Демокрит”, менше трохи “Русский Вестник” органічно протиставляли Росію “гнилому” Заходові. Редактор “Русского Вестника” Глінка ідеалізував минуле російської держави: в давні часи все було гаразд – тепер погано, через наслідування західній культурі. Революція у Франції, війни з Наполеоном страшенно стомили громадську думку. Почалася справжня громадська, а не урядова реакція. Людськість утратила віру в силу людського розуму. Палку проповідь Шатобріанову, його апологію католицизму – приймало громадянство, як слова пророка. Містичні настрої, таємничість завойовували собі все більш і більш adeptів. У філософії – універсалізм і інтернаціоналізм Канта заступлено палким націоналізмом Гегеля. В Росії “дней Александровых прекрасное начало” – перейшло на буденні дні Піррової перемоги, коли Росію до-щенту зруйнували економічно війна 1812 р. і закордонні походи наступних років. Поміщики хтіли господарювати на своїй землі, вивозити хліб, збирати гроші кріпацькою працею, бо об'єктивні умови не дозволяли іншого господарювання. Широкому загалу найбільше відповідала консервативно-реакційна ідеологія Карамзінового твору “Старая и новая Россия”, аніж ліберальні проекти визволення кріпаків. Економічний зміст кріпацтва не зменшивсь, а збільшивсь на початку XIX віку. Указ 1803 року не мав саме з цих причин широкого вжитку – на його основі було од кріпацтва одзволено хіба яких кілька тисяч душ, а за весь час царювання Олександра I-го одзволено було 47.153 чоловіка кріпаків.

Отже бачимо, що економічний ґрунт для поширення ідей Карамзінових був аж надто широкий. Знесення кріпацтва порушувало інтереси надто впливових і надто широких кіл дворянства в руках найродовитіших дворян скупчено було біля 80 % усіх кріпаків (за винятком державних та удільних) і тільки 15 % приватновласницьких кріпаків належало дворянам середньопомісним (що володіли 10–100 душами), дрібні поміщики володіли тільки 5 % кріпаків із загального числа. Що-ж до кількості поміщиків, то середняків було

50 % з усіх дворян, багатіїв – поміщиків було 17 %, а решта – 33 % належало до дворян дрібних¹.

Не дурно-ж широкий загал дворянства тодішнього вороже зустрічав проекти знесення кріпацтва, з презирством називаючи авторів таких проектів “прожектерами”. Далеко більшою метою відповідала цій масі дворянська консервативна ідеологія Сергія Глінки, Шишкова або Карамзіна. Особливим впливом на міродайні кола користувався останній, дарма що ліберальна частина інтелігенції, в особі Пушкіна, саркастично висміювала Карамзіна і за “изящность” і “простоту” його відомої “Истории”, що доводила “без всякого пристрастья необходимость самовластья и прелести кнута”.

Ідеологію реакційну витворила не окрема людина, ба навіть не одинока група більш-менш впливових людей – вона виходила з усього комплексу історичних обставин, що були тоді не тільки в Росії, а й скрізь по Європі. Але все-ж реакція в західно-європейських краях не була така глибока й не захоплювала такі широкі круги, як у Росії. Європа стомилася революційними бурями, інтелігенція зневірилася що-до сили людського розуму, але нова класа, класа буржуазії, вже вийшла на історичний шлях і несла з собою нові думки, нові мрії, нові форми прогресу. За основний мотив в ідеології цієї передової тоді класи в державах Заходу стає ідея національна, – не дурно вік XIX є стільки-ж віком промислового розвитку, скільки й віком великих національних рухів. Натомість у Росії, через зазначену вище особливість господарювання, особливість, яка надзвичайно підсилила кріпацтво, реакція набула нечуваної сили й тривала аж надто довго. Ідеологія цієї реакції була не дуже складна. Карамзін у своїй записці про “Старую и новую Россию” доводив, що революція французька зміцнила владу, бо наочно довела, що влада не тиранство, а захист від нього. Усяка зміна шкідлива, революція лиха пошесть і не принесла людськості ніякої користі. В цьому своєму творі Карамзін розглядає історичний розвиток Росії й доводить, що в стародавні часи – в епоху Московського царства – лад державний і громадський був найближчий до ідеалу. Петро I порушив надсильством природній хід історії і зробив кілька шкідливих змін у старовині. Особливо закидає Петрові Карамзін те, що він скасував патріярхат, чисто зовнішньо наслідував Заходові, знов-же й його жорстокість. Часи Катерини II Карамзін уважає теж за часи розцвіту держави російської. Переходячи до епохи Олександра I, Карамзін різко критикує реформи на початку царювання – не вдовольняє його зовнішня політика, надто реформи Сперанського. Розглядаючи сучасне (записку писано року 1811), Карамзін різко ставиться до адміністративних порядків, вказує на хабарництво, малу освіту, некультурні звичаї агентів влади – вважає, що самодержавство розхиталося і його треба поновити. Карамзін ретельний оборонець кріпацтва. Він доводить, що селяни-кріпаки ніколи не мали права власності на землю, це право завсіди належало дворянам. До того-ж практика державного життя без допомоги дворян надто ускладниться: як зібрати подушне без поміщиків, як стежити за працею й життям селянина, як додержувати ладу в державі без участі й заінтересованості поміщика? Скасувати кріпацтво небезпечно – селяни почнуть пиячити, “злодействовать”. Дворяни їх тепер стримують і тим допомагають монархові керувати державою. Що-ж буде, як монарх, без допомоги дворянства візьме сам на свої плечі всенюк державу, мов стародавній Атлас землю? Чи вдержить він її? Катастрофа буде жахлива.

Цю Карамзінову записку було передано цареві Олександрові I, і вона справила на нього велике вражіння. Вплив настроїв із цієї записки був досить великий і на громадянство – раз через те, що діяв у напрямку тих реакційних настроїв, що тоді були надто поширені скрізь по Європі, а по-друге через те, що цілком відповідав господарчій кон'юктурі Росії, бо її економіка давала різкий імпульс кріпацтву як-раз тоді, наприкінці XVIII та на початках XIX віку. Це все страшенно зміцнювало ідеологію кріпосницьку, викликало оборону рабства від натиску лібералів. Відгомін цієї апології рабства ми чуємо ще аж у 50-х роках у словах такого діяча, як Самарін, що писав був про кріпацтво: “берегите крепостное право, как учреждение божественное, как заповедь божию”².

Замість цієї реакційної системи думання, декабристи утворили й поширювали свою ліберальну програму, що, коротко висловлюючись, вимагала: добре впорядкованої

¹ А. Ляхов. Основные черты социальных и экономических отношений. М. 1912, стор. 69.

² Ю. Самарин. Сочинен., т. II, стор. 21.

держави, волі кріпакам і вільного розвитку промисловости. Останній постулат ми знаходимо мало не у всіх визначних декабристів. Спеціально що-до декабристів Південного Товариства, то вони в особах членів “Общества соединенных славян” надто виразно підкреслювали вагу промислового розвитку.

“Каждый человек основывает свое благосостояние на трех качествах, – каже Горбачевський, – 1, физических, 2, нравственных, 3, умственных, так же и гражданское общество покоится на этих трех основаниях. И для достижения благосостояния требует промышленности, отвращающей бедность и нищету, нравственности, сдерживающей бурные склонности, и просвещения верного сподвижника в борьбе противу зол. Развертывать эти начала составляет первейшую обязанность славянина. Распространять здравые понятия, быть примером ума и воздержности – вот задачи жизни славянина. Нужно приготовить народ к новому правлению”. “Народ не иначе сделается свободным, как сделавшись нравственным, просвещенным и промышленным”. “Хотя военные революции и скорее достигают цели, но следствия оных опасны, они бывают не колыбелью, а гробом свободы, именем которой совершаются”. Так думали “соединенные славяне”.

І ось тут то й помітна тая різниця в історичній ситуації – що існувала між Росією в першій половині XIX віку та західньо-європейськими краями. Там ліберальні ідеї мали собі підпору в молодій і міцній вже класі городській, промисловій і торговельній. Реакція там не могла сягати так глибоко, як у нас. У нас ліберальні ідеї не спиралися на класу свідому і міцну. Адептами ліберальних ідей були кращі представники тодішньої інтелігенції, але внутрішньої у них сили не було, підпора соціальна тільки народжувалася, і декабристи лишилися без ґрунту.

Одна невеличка ілюстрація допоможе з'ясувати співвідношення клас у нас і на заході. Міської людности в Росії було року 1724 – 3 %, р. 1781 – 3,1 %, р. 1812 – 4,4 %, р. 1835 – 5,8 %; тимчасом Франція в середині XIX віку мала 25 % міської людности, а Англія аж 50,8 %.

Промисловість за XVIII вік ледві, – ледві вибилася з-під ферули державного контролю і на початках XIX віку стала швидко розвиватися; так року 1804 було 2.423 фабрики, а в 1825 році вже 5.261. Бавовни року 1809 привезено було 500.000 фунтів, а року 1811 вже 9.500.000 фунтів. Робітників на фабриках було року 1812 – 120.000 чоловіка, а року 1825 – 225.000, з них половина найманих. Але що це все значило поруч величезних багатомільйонових мас кріпаків, поруч яскраво позначеного сільсько-господарського характеру країни, якої господарство збудовано на кріпацькій праці! Це була лиш бліда зоря майбутнього, але ще далекого промислового дня, як і ідеї декабристів були лиш зорею вільної Росії. Ясно, що декабристи випередили на кілька десятиліттів свій час – висунули програму, що мала за собою можливе здійснення хіба аж через 30–40 літ. Дарма що це були люди передові, прогресивні, люди насамперед чесною шляхетною душі – їхні зусилля вже ходом історії засуджені були на невдачу, а сами декабристи були й лишилися “слишком ранними предтечами слишком медленной весны”.

**Одеське “Гніздо Змови” 1825 року.
(Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні)***

“Як видно з усієї справи, що в Одесі повинно бути гніздо змови” – писав 12 грудня 1825 року, ц.-т. за два дні до подій на Сенатській площі майбутній імператор Ніколай, що ділився з начальником головного штабу генералом І. І. Дібічем своїм вражінням від звіту Шервуда і матеріалів графа Вітте про роботу таємних антиурядових організацій на території 1-ї та 2-ї армій¹.

Про те, що побоювання ці не були випадкові і що в основі їх лежало щось більше, ніж отримані в останній момент відомості про поїздки з конспіративною метою з Харкова і з Петербургу до Одеси учасників “змови” – братів Булгарі і гр. Чернишова, свідчить і лист від 31-го грудня цесаревича Костянтина:

“Votre lettre ne m’a pas du tout surpris et les noms qui s’y trouvent consignés sont depuis longtemps connus ennemis de tout ordre; j’en appelle au témoignage de messieurs le prince Volkonsky, du comte Aractcéeff et du general Diebitsch, puisque je leur en ai parlé dans le temps et en ayant fait de même à feu notre bienfaiteur et en fixant l’attention souveraine sur les points de Kiew et d’Odessa, comme les foyers de toutes ces menées. Jes faits n’ont prouvé que trop malheureusement, que mon appréhension n’était pas sans fondement”².

Таким чином, навіть петербурзькі події 14 грудня й наступне за ними розкриття північного таємного товариства не могли відвернути уваги царських кореспондентів від далекого Півдня, і Одесу, як і раніше, вони мали за одно з найнебезпечніших “огнищ” усіх цих “підступів”³.

Не вважаючи на те, що наступні офіційні донесення з місць і матеріали, добуті в наслідок праць петербурзького комітету для слідчих вислідів про “зловмисні товариства” та військово-судових комісій у Білій-Церкві й Могилеві, попередніх вражіннь від Одеси, як “гнізда змови”, ніби й не підтвердили, доводиться признати, що ексцентричні, на перший погляд, побоювання Миколи й Костянтина мали цілком певний історичний зміст. Вони виходили з тверезої оцінки тої загрози ладові, представниками якого вони були, що з виключною яскравістю визначилася перед початком 20-х років саме в районі, що тяжів до Одеського порту.

Бурхливе господарське піднесення всього краю, що надзвичайно прискорювало процес розкладу старих соціально-економічних відносин і заставляло на далекій окраїні особливо гостро сприймати всі наслідки вичерпання творчих сил попереднього державного ладу, утворювало дуже сприятливі обставини для роботи місцевих радикальних суспільних угруповань і розвитку тут діяльності агентури таємних протиурядових організацій армейських центрів та обох столиць.

В момент грудневого повстання Тульчин і Васильків несподівано одначе заслонили Одесу й Київ.

Ліквідатори таємних товариств, спустошуючи армійські штаби, могли майже цілком не зачепити маєтків південно-західних та південних аграріїв, могли пройти мимо й приморських торгових домів. За якимось парадоксом історії, долю революції на півдні

* Подається за виданням: Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). – С. 165–207.

¹ Н. К. Шильдер – “Император Николай I”, том I, СПб, 1903, стор. 247.

² “Ваш лист мене зовсім не здивував і прізвиша, які тут згадуються вже довгий час є ворожими для всього порядку; я беру в свідки князя Волконського, графа Аракчєєва та генерала Дібіча, яким я нещодавно про це говорив, я радив нашому правителєві зосередити всю увагу на Києві та Одесі, що є джерелами всіх цих підступів та інтриг. На жаль, виявляється, що мої побоювання та погане передчуття були небезпідставними” (фр.). – *Прим. упор.*

³ “Сборник русского исторического общества” т. 131, 1910, ст. 19.

рішали шість сотень Чернігівського кінного полку, а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор.

Матеріали, що висновки критичного опрацювання їх подається нижче, дозволяють до певної міри, з'ясувати й умови самої формації “революційних гнізд” на півдні, і обставини їх спустіння й краху незадовго до загальноімперського розгрому всіх сил опозиції самодержавства 1825 року.

I

Офіційний історик Новоросії, визначаючи причини цілком виняткового зросту російського вивозу через південні порти і зв'язаний з цим розквіт щойно осадженої Одеси, висував, як один з найважливіших чинників цього розквіту майбутньої столиці Чорномор'я “політичні перевороти, що тривожили всю Європу з 1789 до 1814 року”¹. І справді, самих географічних переваг торговельного пункту “на Україні родючого південно-західного степу”, що може бути ринком для збуту “численних хліборобських виробів” і для довозу “чужоземних багатств, що йшли на заміну товарів власного виробу”, було би ледве чи досить, коли б зубожіння західних центрів та гостра криза на сировину доби наполеонівських воєн не штовхнули шукати “нових точок, більш мирних та твердих, багатих ринків, непідпалих ще шалу повсякчасних революцій”, якби товари, “потрібні для всіх народів”, не були тут “у великій достатку й надзвичайно дешеві”, а мінімальні митні тарифи та майже цілковита вільність від адміністративної опіки не спрощували б так заводин і обігу “всіх, хто шукав притулку, праці й прибутку”².

Чималу вагу для нас тут має ще одна обставина, що її значіння, в уже сталій для Одеси перед початком ХІХ ст. політичній і господарській кон'юнктурі, звичайно випадало з уваги історіографів південного краю: виростаючи як природний економічний центр степового району, Одеса одночасно втягувала в орбіту своїх операцій багатющі латифундії Київських, Подільських і Волинських аграріїв, тісно зв'язаних до того з північно-західними лініями збуту, з віковими шляхами на Данціг та Ригу до Балтійського моря.

“Все сприяло збагаченню Одеси”, – каже один з найдосвідченіших мемуаристів того часу, великий басарабський і новоросійський урядовець Ф. Ф. Вігель, – “усе приваблювало не лише чужинців, але й багатьох наших і польських багачів”, тим більше, що “прохід, зроблений для продуктів природи й народжуваної промисловости, що досі нагромаджувалися, пропадали й не мали куди відпливати, оживив усю південно-західню Русь. Поміщики й селяни з більшою енергією взялися за хліборобство, побачивши, як часто з вигорілих від сонячної спеки місцевостей потребували пшениці”³.

І справді, рівнобіжний розгляд звітних даних про експортні операції в Одесі та контрактів умови на дворянські маєтки в Києві не залишає жодних сумнівів у тому, що вже на початку ХІХ ст. економічний контакт північного Чорномор'я і південно-західного хліборобського району був такий міцний, що на кожен торговельну запинку в Одесі Київ відповідав негайним падінням цін на всі продукти сільсько-господарської промисловости⁴.

Дуже характерно, що тоді як для центральної державної влади ця своєрідна ситуація ні разу не дала матеріалу для будь-яких важких практичних висновків у планах нового адміністративно-господарського районування російської імперії, декабристи його висувають і уважно обраховують усі економічні зв'язки залежних одна від одної округ, старих і нових українських губернь.

¹ “Опыт о торговых и промышленных силах Одессы” А. Скальковского. 1839, стр. 12.

² Ор. сіт, стр. 13.

³ Записки Ф. Ф. Вигеля, приложение к VII части, М. 1893, ст. 33.

⁴ “Можна зауважити, що з часу як в Одеському порту відпуск пшениці зменшився, то й ціна хліборобству і взагалі маєткові нерухомому знизилася” – ось стереотипна формула відчитів київського цивільного губернатора за тяжке для українського експорту чотириліття 1805–1808 рр. (Архів міністерства внутрішніх справ, фонд “Отчетов киевского гражданского губернатора”, лл. 114, 143, 201, 261.

У Пестелевій “Руській Правді”¹ глава “Про земельні простори держави” передбачала утворення Чорноморської області з обласним містом Києвом і округами Київською, Могилівською на Дністрі, Яською, Херсонською і Одеською, а згідно з відомим проектом Микити Муравйова, що за ним уся майбутня Росія розділялася на 14 “держав” і дві області, Одеса мала бути центром Чорноморської (сьомої) держави – з населенням 815000 осіб².

II

Статистичні дані на дев'ятому році існування Одеси показують, що на 9000 усього її населення вже припадало купців та їх родин, рівно ж як і “временно живущих по торгам и промыслам”, 2285 осіб³, ц.-т. більше 25 % всіх документально зареєстрованих поселенців. Характеризуючи через кілька літ в офіційному листі до міністра поліції цю нову цитадель торговельного капіталу, Одеський військовий губернатор граф А. Ф. Ланжерон уділив кілька яскравих рядків її історичній інформації: “Я вважаю потрібним при цьому пояснити вашому сіятельству склад мешканців Одеси. Спочатку, як звичайно буває при новому поселенні, тут приймали всіх, хто заявлявся: три чверті міщан і багато руських купців суть біглі панські селяни й навіть злочинці, що уникнули переслідування, перемінили імена й тут осіли. Частина греків, що теж тут поселилася, суть втікачі з Костянтинополю, і багато з них – архіпелазькі корсари. З рештою ж поселилися тут чужинці й російські купці, що мають пошану й загальне довір'я, проте більша частина ще мешканців Одеси, хоч і набули тут значні капітали і через те користаються пошаною, однак, не перемінили ні колишнього побиту свого життя, ні почувань. Ваше сіятельство зволите згодитися, що таке з'єднання людей потребує поліції діяльної й невисипущої, ще й великої строгости в градоначальникові, і що послаблення, які можна допускати в інших містах і для інших мешканців, не можуть мати місця в Одесі. Коли б дозволено було означеним вище класам людей втручатися до управління містом, то хутко б усе прийшло в безлад, і це було би справжнє зборище, щоб народний спокій баламутити”⁴.

Розподілюючи за категоріями перших одеських неогоціантів, граф А. Ф. Ланжерон не згадав про найбільших із них, про тих інтернаціональних диктатроїв південного ринку, що стояли на чолі найважливіших чорноморських контор і торговельних домів. Що роля чужоземного капіталу, вложеного в одеські діла, визначала господарську ситуацію північного Чорномор'я, про це можна судити з такої довідки: 1803 року перше місце в Одесі мали 15 торговельних домів (з організаційно встановленим обігом 5 міль. крб.), з них 3 було італійських (графа Моценіго, Вінченцо Премуда, Кіріло Росіні), 2 далматинських (С. Яксича, І. Джіорановіча), 3 грецьких (С. Зафірі, С. Лано, П. Варваті), 2 голяндських (барона Огера, Ван-дер-Шкрофа), 2 французьких (Фурніє і Жом, Рено), 1 німецький (барона Безнера), 2 було в руках польських аграріїв (торговий дім гр. Прото-Потоцького і “Польське товариство”, в особі гр. Северина Потоцького, Ліпківського та Ярошинського) і лише один російський – Євтея Кленова⁵.

Безпосередніх політичних підозр уся ця група інтернаціональних купців, звичайно, не викликала, але самою появою своєю в південній Україні вона повинна була відограти безумовно революційну роль.

На протязі 1804 року, за офіційними відомостями, до Одеського порту прийшло більш 500 кораблів, а на них вивезено було самої пшениці 538000 четвертей, ціною понад

¹ П. И. Пестель – “Русская Правда”, СПб. 1906, стр. 32–33. Територія “Одеської Округи” визначалася частинами Херсонської, Київської, Подольської губернь таким чином, щоб “на утворення її поступили: весь правий берег Інгула Херсонської губернії, Богуславський, Черкаський, Чигиринський, половина Уманського й половина Звенигородського, навіть Київської губернії, а також Гайсинський і Балтський повіти (крім Ражкова) і часть Ольгопольського повіту Подільської губернії.

² “Восстание декабристов”, Материалы, т. 1, вип. Центрархіву. М. 1925, стр. 115.

³ А. Скальковский – “Первое тридцатилетие истории гор. Одессы”, Одесса, 1837 р., стр. 119–120.

⁴ Доповідь графа Ланжерона керманичеві міністерства поліції від 2/І 1819 р. (Архив Министерства внутренних дел. Дела особенной канцелярии, 1819, № 127, л. 1–3).

⁵ А. Скальковский, стор. 110. Пор. дані брошури Anthoin'a “Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire”. Paris, 1805, і матеріали, опубліковані в книзі А. Шибуніна – “Россия на ближнем востоке”, Л., 1926, стр. 16–17.

3 мільйони карбованців. В 1805 році кинуло якір в Одесі вже 666 закордонних кораблів і 496 каботажних суден, а вивіз пшениці позначився з 700000 четвертей, ціною на 5700000 карбованців¹. Деякий застій у торгівлі з-за неврожаю 1805 року та війни з Туреччиною і Францією компенсувався після Тильзитського миру надзвичайним поживаленням транзитних операцій. Протягом одного лише 1808 року із Смірни й Костянтинополя, через Одесу суходелом до Франції та Бельгії перевезено було понад 33000 кіп бавовни, що дало для краю до двох мільйонів крб. чистого прибутку.

Закінчення наполеонівських війн і відновлення вільності морів означало для Одеси відновлення експортних операцій. Новий бурхливий зріст їх характеризує така таблиця вивозу, в переводі вартости зерна й сировини на карбованці:

1814 р.	7220306 крб. в тому числі пшен.	4757175 р.
1815 р.	14664000	14000000 р.
1816 р.	37717000	33000000 р.

“Італія і Мальта, – писав граф Ланжерон до Петербургу літом 1816 року, – вимагають від нас такої кількості хліба, що, без перебільшення, мільйон четвертей пшениці з одної Одеси відпущено бути може. Поміщики, передбачаючи це ще торік, звернули всю увагу на пшеницю й дуже мало сіяли жита. Тимчасом появилися закордонні вимоги й на жито, з чого ціна на цей продукт за 15 днів виросла з 14 на 22 крб.”²

І справді, – вже в наступному 1817 році цифри торговельного обігу Одеси досягли, кажучи словами її літописця, “найвищої своєї точки, якої ні перше не було, ні після сподіватися було трудно”, а саме: експортовано було продуктів на суму 41936000 крб., в тому числі пшениці на 38298000 крб. і жита на 1323040 крб.

Найближчим наслідком цього небувалого піднесення відпускнуї торгівлі було зацікавлення сільсько-господарським підприємством у всьому районі, що до Одеси тяжів.

Ринок вимагав чимраз більшого поширення зернових культур і штовхав південного хлібороба завойовувати степ. Крепацька праця (і кількісно і якісно в Новоросійських губернях зовсім мізерна³) явно не задовольняла нових вимог поміщицького господарства, що могло будуватися й розвиватися тут лише як підприємство капіталістичного типу, вільне від усіх пут і пережитків старого соціально-економічного ладу.

Оскільки нова система виробничих стосунків на півдні не відповідала ще живучим на півночі і в центрі формам суспільно-правового ладу, можна судити з протиріч, що виявилися в звязку бодай з таким питанням, як самочинна реалізація в Одеському районі ринку вільних робочих рук.

І справді, не зважаючи на те, що поповнення резервної армії праці відбувалося тут ледве чи на 9/10 за рахунок втікачів з українських і центральних губернь, – вільнонайомний робітник був настільки потрібний на півдні і міському промисловцеві, і негоціантові-еспортерові, і дворянинові-землевласникові, що місцевій адміністрації доводилося запліщити очі на явно нелегальні шляхи й на вельми небезпечні для тодішнього ладу наслідки невпинного росту численности на Новоросійській території міського й сільсько-господарського пролетаріату.

“Майже всі господарства південного краю, – свідчить у своїй записці “Панщанна робота” відомий херсонський сільський господар Шостак, – діяли наймом; легіони робітників, не турбуючись про пашпорти, вільно розгулювали по степах південного краю і наймалися там, де робота дорожча, а головне – горілка дешева”⁴. Відносно до промислових умовин вільного порту, цей ринок оплачуваних повноцінним карбованцем вільних робочих рук знаходить собі захист в офіційному представленні Одеської Комерційної Ради, що добре враховувала значіння “множества робітників усякого роду”,

¹ А. Скальковский. *Op. cit.*, стр. 148.

² А. Скальковский. *Op. cit.*, стор. 229.

³ П. Струве – “Крепостное хозяйство”. Исследов. по эконом. истории России в XVIII и XIX вв. 1913 г., стр. 125.

П. И. Лященко “Очерки аграрной эволюции России” т. I: изд. 3-е, Л. 1924, стор. 126 і сл.

⁴ “Записки общества сельского хозяйства Южной России”, 1848, стор. 288–289.

що напливають “для здобуття собі прожитку” до Одеси, де “більше, ніж де-інде в Росії заробити можна”¹.

Настрої, звязані з певними побутовими наслідками економічного піднесення на півдні, відбиваються в той час у народніх піснях:

“Я в Одесі пробуваю,
А в Одесі добре жити,
Мішком хліба не просити,
На панцину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном”...²

Зрозуміло, що процес обернення в “пана” недавнього крепака був далеко не такий простий, як це подають наведені тут вірші, але сама можливість такого обернення і його одеська локалізація являються надзвичайно характерними для господарської кон’юнктури на Україні в першій чверті XIX століття.

III

З побоюванням, характерним для стовпа консервативної дворянської фронди перших літ олександрівського царювання, бувший московський генерал-губернатор граф Ф. В. Ростопчин писав про Одесу 1 лютого 1820 року до графа М. С. Воронцова: “Я не дивуюся з її успіхів: вона має всі дані для розквіту – гавань, ґрунт, ріку і привілеї; лише б домішка французької крові не породила тут місцевого лібералізму”³.

Питання про чужоземні джерела “місцевого лібералізму” герой московського пожару поставив був цілком тверезо і своєчасно: з Одеси давно вже широко користувалася чужоземна буржуазія не лише як з об’єкту торговельно-промислової інтервенції, але й як із певного притулку для підтримуваних нею політичних емігрантів. Французькі радикали доби реставрації і старі яacobинці, італійські карбонарії, балканські повстанці й польські змовники легко знаходили собі тут притулок і спокійно могли збирати сили для дальшої роботи.

Надзвичайно характерно, що саме на території одеського порту ще в 1814 році утворюється “гетерія філікірів” – багатолітній організаційний центр визвольного руху в Греції, фінансова й бойова база повстання 1821 року в Молдавії і в Моравії. Зрозуміло, що соціальні симпатії і політичні інтереси чужоземної буржуазії й буржуазної демократії, виходячи з вузько-національних рамок емігрантської роботи, діставали певний відбиток і в постійному стикові з місцевим населенням, – в неминучих сутичках з архаїчним укладом російської державности, в відкритому облікові всіх її крикливих господарських і соціально-побутових суперечностей. Чим більше втягувався капіталіст Заходу і Близького Сходу в торговельно-промислові операції в Чорномор’ї, тим тісніш об’єднував він коло своїх інтересів і непомітно прилучав до своєї ідеології землевласників прилеглих до Чорноморських портів губернь, провінціальних адміністраторів, підприємців, скупщиків і перекупщиків вивозної сировини й півфабрикатів. В той же час гостра потреба в кваліфікованому технічному й посередницькому апараті обслуговування інтересів чужоземного купецтва на місцях експорту й виробництва викликала до життя що-разу нові кадри місцевої вільнодумної інтелігенції, тому процес її кристалізації в Одеському районі йшов далеко швидшим темпом, ніж в інших частинах імперії.

Вихід західньо-європейського капіталу і його агентури на широку арену місцевих суспільних інтересів значно полегшувався через уміле користування з перенесених на ґрунт українського півдня інтернаціональних масонських лож.

Документальні дані, що заховалися, про діяльність в Одесі між 1817 і 1822 роками двох масонських об’єднань свідчать цілком певно про те, що на території північного

¹ Архив князя Воронцова, т. 39, М., 1893, стор. 42. Ср. Н. Н. Фирсов – “Исторические характеристики”, т. I, Казань, 1922, стор. 184–187.

² “Украинские народные песни”, изд. М. Максимовича, М., 1834, ч. 1, стор. 167.

³ Французький оригінал цих рядків опублікований уперше в “Архиве князя Воронцова”, том VIII, 1876, стор. 476.

Чорномор'я з виключним успіхом було здійснено головну соціальну функцію історичного масонства – зближення в певній ідеологічній царині ще роз'єднаних умовностями старого побуту представників різних суспільних класів. Втягнувши в коло учасників своїх зібрань всі хоч трохи активні елементи місцевого дворянства, купецтва, вільних професій і адміністрації. Одеські ложі “Понт-Євксинський” і “Три царства природи” різко відрізнялися своєю соціальною структурою від аналогічних організацій на півночі. Проста довідка про відсоткове відношення тих чи інших груп мійських поселенців у масонських ложах Одеси легко дозволяє розв'язати питання, якої класи інтереси могла заступати в той час організована суспільність північного Чорномор'я. На 70 відомих нам поіменно одеських масонів припадало російських і чужоземних комерсантів 43 %, осіб вільних професій (лікарі, педагоги й ін.) – 24 %, дрібних урядовців – 19 %, вищої адміністрації, дворянства і штабних офіцерів – 14 %¹.

Зазначені вище побоювання графа Ростопчина, рівно ж як і вщиплива сентенція Ф. Ф. Вігеля про те, що “ця новороджена колонія за Рішельє, а ще більше за Ланжерона була демократичною республікою”, дістає таким чином певний соціологічний зміст.

IV

Буржуазне переродження верхівки командної класи на широкій території економічно притяжних до Одеського порту губернь позначилося з виключною якістю і в записках князя С. Г. Волконського, одного з найвидатніших діячів лівого крила “Союза Благоденствия” та південного товариства майбутніх “декабристів”.

Початкові етапи політичної його біографії настільки зв'язані з місцевою господарською кон'юктурою, що їх сміливо можна рахувати типовими для передового російського аграрія доби розквіту сільсько-господарського підприємства та експортних операцій на півдні.

Петербурзький аристократ, з походження, виховання, родинних і службових зв'язків, що зробив блискучі військову кар'єру в останній період протинаполеонівських війн, князь С. Г. Волконський, рахуючись в армії, в довготерміновій відпустці, з'являється в 1818 році в Одесі, як організатор взірцевого господарства на десяти тисячах десятин степу, купленого ним у Таврії. Нова сфера діяльності дуже скоро його цілком перероджує. Проблеми масового виробництва на зовнішній ринок, інтенсифікованої праці, потрібних резервів вільної робочої сили, більш еластичної митної й валютної політики, свободи від адміністративно-поліційних пут, кастових² обмежень, казенних монополій і привілеїв – ось питання, що їх шляхи практичного розв'язання неминуче вели великого поміщика й бойового генерала до засвоєння ідеологічних позицій одеських промисловців і неогоціантів. Майбутньому декабристові надзвичайно імпонують форми буржуазного побуту в Одесі. З великим задоволенням підкреслює він в пізніших “записках” демократичні традиції старих одеських адміністраторів, “дійсних будівників” Чорномор'я, без “аристократичних замашок”, “пихи й деспотизму” своїх попередників. А тому цілком природний і підсумок його вражіннь: “Побут суспільного життя в Одесі мені дуже подобався, і я прихилився до цього краю і вільним моїм життям у ньому і зайняттям, влаштуванням господарства у мною купленим степу”³.

¹ А. Ф. Флоровский – “Из Одесской старины”, Одесса, 1912, ст. 8–13.

А. Рябінін – “Тамні товариства на півдні в епоху декабристів (Рух декабристів на Україні”, Харків, 1926 року, стор. 125–132). Цілком неосвітленим в історії південного масонства залишається факт переїзду в Одесу, як пастора, якогось Розенштрауха, власника косметичного магазину в Москві, що організував там 30 серпня 1816 року ложу під назвою “Александра тройственного спасения”. В числі цієї ложі були найвидніші представники майбутньої московської фракції “Союза Благоденствия” – М. А. Фонвізін і А. Н. Муравйов (“Минув. годы”, 1908, II, стор. 25–26).

² кастових – ? – Прим. упр.

³ “Записки кн. С. Г. Волконского”, изд. 2-е, СПб. 1902, стр. 398–400. Вражіння європеїзованого “вільного побуту”, що під їх впливом опинився в Одесі С. Г. Волконський, відбивалися також і на інших російських лібералах двадцятих років, що побували на півдні. Так, засланий Пушкін, вітаючи в 1821 році С. І. Тургенева з “щасливим прибуттям із Туреччини чужої в Туреччину рідну”, писав: “З радістю приїхав би я в Одесу побалакати з вами й подихати чистим європейським повітрям, але я сам у карантині, а смотритель Інзов не випускає мене, як зараженого якоюсь ліберальною чумою” (“Переписка Пушкина”, т. 1, стр. 34), а князь Вяземський П. А., мріючи в 1824 р. про Одесу, жаліється, що “Москва його душить”, твердить, що, крім Москви і півдня, він не знає “на Руси доступного угла” (“Остафьевский архив” т. III, стор. 76). Пор. Д. Атлас – “Старая Одесса, ее друзья и недруги” (“Труды

В обставинах інтернаціонального торговельного порту, що кипить життям і діяльністю, по-новому усвідомлюється і досвід походу у Францію, наслідки безпосереднього знайомства з політичним і соціальним ладом Європи. Старі виробничі стосунки в Одеському районі давно зламані без болів, і це красномовно відкидає архаїчну уяву про якісь особливі шляхи та форми господарського розвитку та громадського побуту в Росії, про неможливість ніби застосувати до неї масштабів буржуазного Заходу. На початку 1819 року, на “Київських контрактах”, що греміли тоді і справами грошовими і громадським зїздом, князь Волконський знайомиться з роботою місцевого осередку “Союза Благоденствия” і з захопленням відзначає, як сходиться “насіння політичного поступу” там, де ні забобони столичних закоренілих нерухомців, осіб вищого кола, ні невсипучий і рабськи пильний догляд поліції явної й таємної не ставили перешкод у широкій діяльності¹. Після недовгого роздумування енергійний чорноморський аграрій і сам пристає до лав таємного товариства або, як говорить він про це в своїх записках, “у коло людей, які мислять, що їхнє життя і праця повинні бути віддані на користь відчизні та суспільних реформ, що мають за мету поставити Росію на рівень громадського побуту, заведеного в Європі в тих державах, де початок не влада деспотів, але право людини й народів”².

Повертаючи з Києва в Новоросію, князь С. Г. Волконський зупиняється в Тульчині, звязується безпосередньо з П. І. Пестелем, привідцею всієї агітаційної роботи “Союза Благоденствия” на півдні і, діставши директиву, “вступає в поле пропаганди” в Одесі³.

Тактичні завдання таємного товариства, за авторитетним формулюванням секретаря його “коренного совета” С. М. Семенова, в загальноімперському масштабі в той час зводилися до того, щоб “яко мога збільшити кількість членів, посилити просвіту, розповсюдити політичні поняття й заволодіти думкою суспільства”⁴.

Правила гострої конспірації й рішучого відмовлення від масового притягування нових членів, що практикувалися на півдні, подекуди обмежували роботу С. Г. Волконського в першому напрямкові, а що до політичного розвитку Одеської суспільности, то він був такий високий, що думати приходилося не стільки про його піднесення, скільки про координацію з чіткими вимогами місцевої опозиції ще не закінченої реформи планів самого “Союза Благоденствия”. А тому одеський осередок таємного товариства був не життєздатний, бо його соціальну структуру визначали не елементи місцевого походження і міцно осівші на півдні діячі, а випадкові представники прийшлого військово-дворянського, як от прийнятий до Союзу тим же Волконським ад’ютант військового губернатора Мейер і офіцер шляхів сполучення Бухновський⁵.

Нічого не допомагають справі й такі великі діячі Союзу, як Пестель, Микита Муравйов, М. Ф. Орлов, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, М. С. Лунін, М. А. Фонвізін, І. С. Бурцев, що завжди наїздили з великих армійських центрів та обох столиць⁶. Всі вони скоріше самі підлягають могутньому впливові місцевих умов, ніж ревізують їх у дусі своїх старих визвольних планів і програм. Справді, система “повільної дії на розуми” в інтересах майбутньої реформи, принципи певного морального тиснення на владу й політично відсталі верстви командних клас, – все це, мабуть, виправдувалося побутовими обставинами в Великоросії, але наївним анахронізмом повинно було здаватися там, де найскорше повалення політичного й соціального ладу було конечною передумовою економічного добробуту всього краю. Можна думати, що саме одеські вражіння й невдачі

слухательниц Одесских Высших женских курсов” под редакцією проф. И. А. Линниченко, Одесса, 1911 г., стр. 159–270).

¹ *Op. cit.*, стор. 401.

² *Op. cit.*, стор. 407.

³ *Op. cit.*, стор. 409–410.

⁴ М. В. Довнар-Запольский – “Тайное общество декабристов”. М., 1906, стор. 35.

⁵ “Записки кн. С. Г. Волконского”, стор. 409. Імена цих офіцерів, що з них до того перший був членом одеської масонської ложі “Понт Евксинський” (“Рус. Стар.” 1907, № 8, стор. 426) до “Алфавиту декабристов” не попали.

⁶ Всі ці імена лідерів “Союза Благоденствия”, що відвідували в 1819–20 рр. Одесу, встановлюємо як за слідчими справами декабристів, досі ще не виданими, і за опублікованими їх зізнаннями та спогадами сучасників. Пор., напр., “Общественные движения в России в пер. пол. XIX в.”, том I, СПб, 1905, стор. 27–28; спогади С. В. Скалон (урожд. Капнист) – “Истор. Вестн.”, 1891, VI, стор. 608, “Дело бывш. государств. архива”, розряд I, № 161; “Полн. Собр. Соч. К. Н. Батюшкова”, стор. 527, т. III, СПб, 1886.

в зв'язку з загальною господарською кон'юнктурою на півдні зумовляють у Пестеля той перегляд рушійних сил, термінів і перспектив буржуазної революції, що зневолює його, а разом і інших діячів "Союза Благоденствия" на Україні (М. Ф. Орлова, С. Г. Волконського, В. Ф. Раєвського) зректися тактичних положень "Зеленої Книги" та засвоїти радикальніший спосіб опозиційної роботи"¹.

Ставка на державний переворот через озброєне повстання, прискорення всіх підготовчих до нього дій, поширення бойових кадрів змовників і попереднього обсягу агітації й пропаганди, республіка, як головне політичне гасло – ось програма, писана під диктовку самої аудиторії таємного товариства на Україні, що її Пестель на петербурзьких нарадах лідерів "Союза Благоденствия" в січні 1820 року добивається санкціонування.

Інтелектуальний центр загальноімперської змови, ближче відповідаючи його новій господарській і оперативній базі, фактично переноситься з цього часу до Тульчина, організаційний до Басарабії. Ударною військовою частиною, що на ній зосереджують свою увагу старі й нові осередки "Союза Благоденствия", стає 16-а піша дивізія, що знаходиться між Кишиневом, Акерманом, південною частиною Херсонщини та молдавською границею. Зв'язок Тульчина з басарабськими групами, а останніх з північчю, Україною й Західною Європою проходить через Одесу, де її значіння, як модного курорту й торговельного пункту, дозволяє легко приховати легальними поясненнями часті перебування й зустрічі численних діячів таємного товариства². Завдання передаточної інстанції ще більше поширює політикопросвітню роль північного Чорномор'я, єдиного, до певної міри, острівка й плацдарму капіталістичної культури в економічно відсталій країні.

V

Тоді, як серед верхів одеської суспільності довершувався процес закріплення буржуазією здобутих нею позицій, серед низів місцевої інтелігенції, торговельних службовців і дрібних урядовців теж яскраво почала виявлятися потреба в певному політичному самовизначенні. Проте, з істотними корективами засвоював російській і українській полупанок на Україні ідеологію й тактику тієї класи, з якою його доля з'єднала. Живий досвід грецьких гетеристів і вент італійських карбонаріїв при утворюванні їх конспіративних об'єднань і формулюванні політичних програм було взято на увагу в далеко більшій мірі, ніж вікові традиції масонських лож і німецьких націонал-філантропічних союзів.

"Товариство незалежних", що діяло в Одесі між 1819 і 1824 роками і коло міщанина В. І. Сухачова, вихідця з Бендерського українського товариства ("Малороссийского общества") і прикажчика торговельного дому Серрато і Верані, об'єднувало кількох "купецьких синків" (Аристов, Картамишів, Протасов, Спаський), дрібних урядовців (Леонтіїв, Радулов) і педагогів (викладач ліцею Шкляревич), – треба визнати за першу в нашій політичній історії XIX століття таємну протиурядову організацію буржуазної демократії³. Матеріал про "Товариство незалежних", що дійшов до нас, надзвичайно мізерний. Але "Декларація прав людини й громадянина" знайдена в одеських конспіраторів у французькому друкованому оригіналі й писаному російському перекладі, досить яскраво свідчить про симпатії й інтереси товариства. "Натуру" учасники

¹ Одеська локалізація надлomu "передреволюційної", як влучно каже М. Н. Покровський, ідеології Пестеля, що ми її висуваємо тут, значно уточнює положення, що розвиває С. С. Мільман у своїй праці про "Практичні початки політекономії Пестеля" ("Красный Архив", 1925, кн. VI, стор. 174–188), до того саме датування цього раннього теоретичного трактату ватажка Тульчинської управи "Союза Благоденствия" не повинна, як нам здається, виходити за межі 1819 року.

² Так, наприклад, полковник І. С. Бурцев, один з ватажків Тульчинської управи "Союза Благоденствия", запитаний у слідчій комісії 1826 р. про його зв'язки з офіцером 16-ї пішої дивізії І. П. Ліпранді, показав, що він "в справах служби часто бував у Кишиневі і в Одесі, де Ліпранді знаходився... Ліпранді мав стосунки з ген. Орловим, з капітаном Охотниковим, з майором Раєвським" (Государственный архив, розряд І. В. № 191). Пор. зізнання полковника Н. І. Комарова про появу 1820 р. "на зборищах" у Тульчині "проїздом з Одеси" Н. М. Муравйова, М. С. Луніна і М. А. Фонвізіна ("Общественные движения в России в первой пол. XIX ст.", т. I, 1905, стор. 28).

³ Пор. Ю. Г. Оксман – "Одесские вольнодумцы Пушкинской поры" ("Былое", 1923, № 21, стр. 49–56) і "Письмо В. И. Сухачова к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка" (Декабристы. Неизданные материалы и статьи. Під редакцією Б. Л. Модзалевського й Ю. Г. Оксмана. М. 1925 р., стор. 75–80).

товариства визнавали за “творця всього”. Вони не погоджувалися з християнською релігією, старанно зашифровували “гієрогліфними лініями” свій основний “закон – іти за природою, монаршої влади не визнавати, а бути для всіх рівними”, переймалися ідеями філософських трактатів Руссо, соціальної патетики німецьких драматургів доби “бурі й натиску”, а в російській нелегальній літературі “Оди на свободу” (“Вільність”) Пушкіна. Фрагменти власних писань Сухачова та його друзів, що заховалися, говорять про “страждання людства”, про “несправедливе нищення воїнства”, про “лютих звірів, що називають себе громадою” і т. д., і т. п.

Своїм соціальним складом, політичною орієнтацією, міцною матеріалістичною заправою та певними інтернаціональними зв'язками одеське “Товариство незалежних” надзвичайно близьке до відомого “Товариства Об'єднаних Слов'ян”. Генеза цього останнього, дійсно, веде нас до Одеси й дозволяє подекуди в'яснити коли не конкретні взаємовідносини двох таємних організацій на українському півдні двадцятих років, то загальні умови їх формування й стику з широкою вільнодумною аудиторією, що без її наявності все ліве крило майбутніх декабристів було б не справжнім політичним угрупованням, а випадковим політичним експериментом.

П. І. Борисов, провідник і організатор “Товариства Об'єднаних Слов'ян”, після його арешту в Житомирі й на одному допиті в петербурзькій слідчій комісії, двічі ствердив, що свою суспільно-політичну працю він почав вступом 1818 року в Одесі, “за пропозицією французького купця Ольвієра”, в масонську ложу “Друзів природи”¹. Відмовившись потім від цих зізнань і майже від аналогічного признання І. І. Горбачевському², П. І. Борисов писав, що 1818 року, перебуваючи в одному містечку Полтавської губернії, він задумав заснувати таємне товариство “Друзів природи”, що його метою були правила “Пітагорової секти”, цеб-то “удосконалення себе в науках, мистецтві й добродійності”. До цих загальних завдань додано було пізніше визволення від “тиранства” різного, “очищення релігії від забобонів”, а головне, “заведення народнього способу врядування”, “звільнення всіх слов'янських племен від самовлади” і “об'єднання всіх слов'янами заселених земель федеративним союзом”³.

Посилання П. І. Борисова на якісь правила “Пітагорової секти”, а також деякі характерні властивості конспіративного ритуалу, засвоєного “Товариством Об'єднаних Слов'ян”, уже давно був наблизив В. І. Семевський до статуту відомої карбонарської фракції “Вільних Пітагорівців”⁴. Сумнівне питання для попередніх дослідувачів про передаточну інстанцію не видається для нас особливо складним: шляхи волинських вільнодумців та італійської революційної еміграції цілком натурально могли зустрітися в Одесі. Інтернаціональна демократія вільного порту була не лише колицкою “Товариству Об'єднаних Слов'ян”, але й вікном для нього на Близький Схід і революційний Захід.

VI

Спад цін на хліб, його перепродукція і скорочення ринків збуту спричинили гостру економічну кризу початку 20 років, а вона в свою чергу викликала крах сільсько-господарського підприємництва, стабілізацію традиційних форм панщанного господарства, і через це поміщицька маса відмовилася від яких-будь порушень поліційно-крепацького ладу.

Знесиливши в найкоротший час політичну опозицію на півночі і в центрі Росії, цей господарчий катаклізм мав цілком протилежні наслідки на півдні України; тут він не тільки не паралізував, але спочатку навіть інтенсифікував діяльність місцевих протиурядових організацій.

Таким чином, ніби-то не зовсім можна застосувати до революційного руху на Україні відому схему взаємодії політико-економічних чинників першої третини XIX сторіччя, що визначена в загальноімперському масштабі в працях М. Н. Покровського. Шановний

¹ “Восстание декабристов”, том V, М. Л. 1926, стор. 18–19. Під назвою “Друзів природи” треба, очевидно, розуміти ложу “Трьох царств природи”.

² *Op. cit.*, ст. 188, 215.

³ “Декабристы” – Сборник отрывков из источников. Склад Ю. Г. Оксман. М. 1926, стр. 121.

⁴ В. И. Семевский – “Политические и общественные идеи декабристов”. СПб, 1909, стор. 310–312 (первоначально в “Минувших годах”, 1908, III, стр. 159–160).

дослідувач, відмовившись від територіяльної диференціації об'єктів свого вивчення – північних та південних осередків майбутніх декабристів, – не добачив відміни соціально-економічної кон'юнктури на українському півдні кінця 10-х – початку 20-х років від господарської ситуації за ці роки у великоруських губерніях, а тому не дивно, що процес буржуазного переродження військово-дворянських конспіративних осередків на Київщині, Поділлі й Волині, в Одесі і в Кишиневі, цілком випав з його схеми, а загальна характеристика ідеологічних і тактичних непорозумінь “северян” і “южан” зависла в повітрі, і ніяк не впливала із ним же самим визначених загальноекономічних посилок¹.

І справді, наслідки економічної депресії на українському півдні, де гегемонія належала не поміщикам, а торговельно-промисловій буржуазії, що комерційно була звязана з Італією, Францією й Близьким Сходом, позначалися дещо повільніше і не в таких руйнацьких розмірах, як у Великоросії, де сільсько-господарську продукцію визначало крєпацьке господарство, а споживав переважно англійський ринок.

Про зниження південного експорту за чотириліття 1818–1821 р. можна говорити, лише порівнюючи його цифри з цілком незвичайним (з-за спекулятивно нагнаних цін на хліб) балансом попереднього дволіття. В дійсності ж, коли ми врахуємо, як певну норму, середні цифри 1814 та 1815 років, перспективи чорноморської торгівлі не могли не викликати жодних побоювань. Наприклад, таблиця нашого вивозу через Одеський порт за кордон визначається такими цифрами карбованців:

1814 р.	7220000
1815	14664000
1818	20535000
1819	15225000
1820	16581000
1821	16088000

Цікаво, що за цей же період часу не потерпів значних труднощів не лише гуртовий грошовий підсумок експортних операцій, але дуже мало змінилося й відношення складових його частин.

Попит південно-європейських ринків на українське збіжжя залишався дуже значний і після ліквідації хлібної гарячки 1816 і 1817 років. Зниження грошового еквіваленту за сільсько-господарську продукцію, зменшуючи її прибутковість, майже не відбилося на самій кількості хлібних продуктів, що проходили за кордон (так, наприклад, пшениці вивезено було через одеський порт у 1818 році – 716478 четверток, 1819 – 837235, і 1820 – 711936², а тривалість експортного балансу забезпечувала чим-раз помітніша роля в вивозі таких продуктів чорноморського торгу, як сало, шкіра, шкіряні вироби³, продукти пасічництва⁴ й ліс. Зрештою, значно змінила стан південних промисловців і негоціантів 16 серпня 1819 року в Одесі реалізація прав і привілеїв порто-франко, обіцяного містові ще маніфестом 1817 року⁵.

¹ Однаково незадовольняючими в цьому розумінні приходиться признати й стару сумарну характеристику обох фракцій історичного “декабризму” – в “Русской Истории” (т. IV, изд. т-ва “Мир”, М. 1914, стор. 301–308, а особливо примітку на стр. 316 і відому спеціальну трактовку цих питань в брошурі “Декабристы” М., 1927, стор. 70–73 і 89–91).

² Вивіз пшениці підчас хлібної гарячки доходив у 1816 році до 1059103, а в 1817 році – до 1161190 четверток.

³ Ось цифри карбованців про вивіз сала, шкіри й шкіряних виробів:

	за сало	за шкуру
1817 р.	90318	25364
1818	185110	24185
1819	368782	74274
1820	137461	58124
1821	1591340	275836

(“Архив князя Воронцова”, т. 39. М. 1893, стр. 41).

⁴ Вивіз, наприклад, воску в карбованцях: 1818 р. – 33838; 1819 р. – 74060; 1820 р. – 151384 (Op. cit, стор. 41).

⁵ Про реалізацію в Одесі маніфесту 10 травня 1817 р. про “дарування й затвердження портові й містові прав і вільности торгівлі, при належних порто-франко, див. дані А. Скальковського в нарисі “Первое тридцатилетие истории гор. Одессы”, стор. 233 й дальші.

Обіг в імпортових операціях пересічно збільшується з цього часу рівно удвічі¹, при чому вартість довезених товарів (переважно – бавовна, шовк, фарби, цукор, тютюн, коріння, речі розкошів) навіть за найтяжчих років для чорноморської торгівлі не падають нижче за 6000000 карбованців.

Таким чином, чорноморський буржуа, не в приклад південно-українському й польському землевласникові, був цілком компенсований за ті збитки, що йому прийшлося зазнати в зв'язку із скороченням хлібного обігу й зниженням котировок українського збіжжя на західно-європейських біржах.

Це зміцнення економічної сили південних негоціантів і промисловців, не дивлячись на поширення загальноімперської господарської кон'юнктури після 1817–1818 років, мало своїм наслідком, по-перше, піднесення політичного активізму української буржуазії, а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західної й південної України.

Стара, націоналістично настроєна, поміщицька фронда, перед початком двадцятих років уже не була важним політичним чинником на Україні, а тому, спираючись у своїх флангах на приморську буржуазію й довколишню буржуазну демократію, конспіративні осередки майбутніх декабристів на півдні в жодному разі не схильні були відновляти відомих спроб Н. М. Новікова зв'язати працю “Союза Благоденствия” з місцевою дворянською опозицією². Характерно, що чим видніше визначалася зміна соціальної орієнтації Південного Товариства, тим активніше відкликала на його пропаганду аудиторія Чорномор'я, і коли в лавах “Союза Благоденствия”, наприклад, дуже ще мало було людей, кровно чи господарсько зв'язаних з Україною, то програма “Руської Правди” об'єднує навколо себе братів А. В. і І. В. Поджіо – дітей одеського секунд-майора (з італійських підлікарів³), С. Н. і Н. Я. Булгарі, сина відомого одеського гетериста⁴, В. Л. Давидова – одеського домовласника із збанкрутованих чигиринських поміщиків⁵, Н. І. Лорера, сина одного з перших одеських поселенців (пізніше радника Вознесенського губернского Правління⁶), і, зрештою, вихованців ліцею Рішельє – А. С. Корніловича, відомого декабриста-літератора⁷, та І. І. Муравйова-Апостола⁸, що загинув під [час] повстання Чернігівського пішого полку⁹. Вище ми зазначили зв'язки з одеською суспільністю С. Г. Волконського й П. І. Борисова, організатора “Товариства Об'єднаних Слов'ян”. До лав останнього належали також: А. І. Шахір'єв¹⁰ із одеських поселенців І. І. Сухінов¹¹ та А. С. Пестів¹² – обидва родом із Олександрійського повіту Херсонської губернії.

VII

¹ Пересічний обіг в імпортових операціях 1817–1818 років не перевищує 4-х з лишком мільйонів карбованців асигнатами. Ми не вносимо в цю суму золотих і срібних карбованців, привезених на виплату за пшеницю. Так, наприклад, в 1817 році привезено було до Одеси валюти на суму 15695144 к. асигнатами. Пор. А. Скальковський “Опыт о торговых и промышленных силах Одессы”, Одесса, 1839, стр. 61.

² Головний друкований матеріал про українську поміщицьку фронду першої чверти XIX сторіччя, зареєстрований у праці І. Ф. Рибаківа “1825-й рік на Україні” (“Україна”, 1925, кн. 6, стор. 8–16). На жаль, молодий дослідувач не врахував у своїй праці, що господарські зв'язки представників тих або інших політичних угруповань з Україною мали не менше значіння в історії краю, ніж кровно-національні.

³ “Алфавит декабристов”, за редакцією й з примітками Б. Л. Модзалевського і А. А. Сіверса, Л. 1925, стор. 377.

⁴ Ор. cit., стор. 288–289.

⁵ Документальні дані в збірці рукописів Б. Л. Модзалевського.

⁶ “Алфавит декабристов”, стор. 345. Пор. Спогади С. В. Скалон про перебування Н. І. Лорера в 1819 році в Одесі (“Ист. Вестн.”, 1891, кн. VI, стор. 608).

⁷ А. О. Корнілович, перебуваючи вихованцем Одеського благородного інституту (переіменованого в 1818 р. в Рішельєвський ліцей) з 1808 до 1810 р., і пізніше заховав тісний зв'язок з північним Чорномор'ям. Пор. невідані “паркери” А. О. Корніловича, зібрані А. Г. Грум-Гржімайлом, і записки І. Н. Ліпранді (“Русск. Арх.”, 1866, стор. 1478–1479).

⁸ Спогади С. В. Скалон. “Ист. Вестн.”, 1891, кн. VI, ст. 614.

⁹ У Ю. Оксмана помилково: І. М. Муравйова-Апостола. – Прим. упор.

¹⁰ “Алфавит декабристов”, стор. 420.

¹¹ “Декабристы”. Збірник за ред. Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана. М., 1925, стор. 55–65.

¹² “Красный Архив”, 1925, т. XV, стор. 189.

На початку 1820 року до Одеси вперше прибуває В. Ф. Раєвський, сотенний командир 32-го егерського полку, тільки-но прийнятий у Тульчині до “Союза Благоденствия” й відкомандирований відповідно до місця нової його служби в розпорядження басарабського осередку таємного товариства. Від Акермана, що в його околицях доводиться Раєвському жити й працювати, всього кілька годин їзди до Одеси, вона й стає для нього, як раніш для С. Г. Волконського, останньою й кращою школою політичного розвою. Точку опори, зміст і самий обсяг агітаційно-пропагандистської роботи Раєвському надовго визначає соціально-економічна кон'юнктура Чорномор'я. Принаймні, його працю яскраво характеризують антидворянські тенденції, революційний активізм, орієнтація не на офіцерство, а на “насилено вдягненого в військовий мундир селянина” й ремесника, високий демократичний патос разом із тверезим обліком “початків політичної економії” і поступу “комерційних дій” – усе це цілком гармоніювало з місцевими господарськими обставинами і рішуче не відповідало ні уставним положенням Тугенбунда, ні обмеженому колу професійних потреб і особистих інтересів, ні, зрештою, соціальній природі курського землевласника середньої руки, яким був В. Ф. Раєвський з походження й основної матеріальної бази.

Фрагменти писань “першого декабриста” за 1820–1821 рік, що дійшли до нас, в порівнянні з його ж рукописами ранішого часу, дозволяють установити, як хутко на півдні патетику абстрактного філантропізму заміняли конкретні тези дійсної політичної програми. Ось, наприклад, виключний своєю виразністю початок невідомого ще в друкованій трактату В. Ф. Раєвського про потребу негайної ліквідації крєпацького ладу:

“Розум може старітися, як і тіло, – сказав Аристотель, – так само закони в державі”.

“Росія, що дуже хутко досягнула ступеня своєї велетенської слави й керується старими законами, пошкодженими перемінами, потребує кінцевого й скорого перетворення”.

“(Для комерційних дій народу при великій діяльності потрібні вільні права). Освіта, що ніби зненацька вдерлася в уми громадян, застала багатьох звернути свою увагу на добробут батьківщини, бо могутність її на трухлявих підвалинах може так само хутко обернутися в ніщо, як і ступінь піднесення”.

“Дворянство руське, що втопає в розкошах, розпусті, бездіяльності й самовладі, не вимагає змін і з жахом дивиться на неминучість згубити тиранічне панування над нещасними селянами”.

“Громадяни, тут не легкі заходи потрібні, але рішучість і раптовий удар”.

“В Греції аеропаг засудив на смерть дитину, що птиці виколола очі, – я можу над тисячу прикладів подати, де злочинства поміщиків перевищували всяку ймовірність. Від однієї думки про правила й сваволю наших потворних патрицій мимоволі здригаєшся. Скільки кримінальних злочинств без закінчення й рішення сховано в архівах що до злочинів дворян над селянами. Я викладу коротко головні причини, що спонукають до найскоршої вільности селян і перемену врядування”¹.

Ми не будемо зупинятись на всіх цих яскравих ілюстраціях, що ними підпірав В. Ф. Раєвський свої тези про стан крєпаків-селян у цьому, очевидно, призначеному для нелегального розповсюдження трактаті. Але самі способи його аргументації побудовані так, що їх капіталістична підкладка й розрахунок на певну буржуазну аудиторію не підлягають сумніву. Посилаємося, наприклад, на сентенції В. Ф. Раєвського в §§ 4-му та 6-му: “Фабрики й заклади наші, що приводяться до руху рабами, ніколи не принесуть такої користи, як вільні, бо там воля, а тут примус; там умова й плата, тут неминучість, там власний розрахунок користи й пильнування – тут лише страх перед карою...” хлібороб із примусу чи ж може досягти коли-небудь удосконалення в умілості хліборобства, тим паче, коли вся його власність належить панові?”

Остільки ж красномовні випадки В. Ф. Раєвського проти класової юстиції в § 5: “Як би сильно закони не захищали й скільки б уряд не піклувався й не дбав про добробут селянства, але правосуддя, що його в своїх руках лише дворянство має, завжди буде вживане на власний захист і на утиск слабших за самим натуральним правом”.

¹ Архів Авдиторіятського Департаменту, 1827 р., справа № 42, т. 12 (15), ЛЛ. 315–320. З уривка, що ми навели, деякі витяги зробив був В. І. Семевський в “Политических и общественных идеях декабристов”. СПб, 1909, стор. 109.

Через усе міркування трактату проходить один лейтмотив: “Дуже справедливо, сказав Гельвецій, що дворяни є класа народу, що привласнили собі право на ледарство. Але дворяни наші, що дозволяють собі все і забороняють іншим усе, – класа найтемніша й найропусніша серед народів Європи”¹.

Якщо до рішучої дискредитації старої бази й орієнтації поміщицько-дворянського “Союза Благоденствия” в головних його шарах зводилися ідеологічні передумови першого трактату В. Ф. Раєвського, то обґрунтуванню нової тактики таємного товариства, доказам неминучості перенесення центру ваги агітаційно-пропагандистської роботи з замкнених офіцерських осередків у військові низи присвячені були тези другої його записки – “О солдате”². Не чекаючи її санкціонування Тульчинською управою, В. Ф. Раєвський у своїй практичній діяльності пропагандиста віддає найбільшу увагу не лише піднесенню загального рівня солдатської маси (через школи взаємного навчання), але й певному її політичному розвитку. Революційний літопис 1820–1821 року, – повстання в Молдавії і в Мореї, еспанське пронунціаменто, громадянська війна в Італії, Семенівська історія й перманентні заворушення військових осельників, – дає багатий матеріал для наявних прикладів політграмоти, що провадив В. Ф. Раєвський серед солдатів.

Наскільки підноситься в цей час значіння Одеси, як центру політичної інформації, можна судити хоч би за такими випадковими матеріялами, доданими слідчим апаратом до “справи” Раєвського в 1822 році.

“Я не був в Одесі, не отримував нізвідкіль ніяких відомостей і сам припинив листування з усіма, бо на два листи не відповідав до Тульчина ні слова. Але знаю й відаю, що все гаразд, і, погоджуючись на твої докази, я тепер у моря чекаю погоди”.

Ці рядки з листа В. Ф. Раєвського до К. А. Охотнікова від 23/XI – 1820 року безсумнівно вказують на те, що осередки “Союза Благоденствия” на Україні зважали на ті обставини, що утворилися в наслідок заворушень у військах гвардії в жовтневі й листопадові дні 1820 року³. Активізовмі басарабських змовників, очевидно, дуже мало імпонувала вижидальна позиція верхів таємного товариства, і В. Ф. Раєвський, нічого не відповідаючи на директиви з Тульчина, міг лише глузувати над тим, що “все гаразд”, що залишається лише “у моря чекати погоди”. Одначе, подорожна, видана Раєвському через десять днів на проїзд до Одеси, і відмітка про відїзд із неї 14/XII – 1820 року⁴ показує, що звязок із зовнішнім світом не міг на цей відповідальний момент перерватися на скільки-небудь довгий час. І дійсно, безпосереднім рефлексом отриманої в Одесі нової політичної інформації появляється на басарабському ґрунті той етап агітаційної роботи В. Ф. Раєвського, що дав матеріал для цілого (другого) розділу, виставленого проти нього з рештою акту обвинувачення – “О неприличной перед нижними чинами похвале лейб-гвардии Семеновского полка и о противозаконных им внушениях”.

Далі, нам відомо, що В. Ф. Раєвський пробував в Одесі ще при кінці квітня 1821 року. Командировочну посвідку видано 25 квітня, під розпал революційних заворушень у Молдавії та в П’емонті, коли чутки про відправку дивізії М. Ф. Орлова до Туреччини або Італії на допомогу австрійському військові чи для підтримки греків знову поставили на порядку денному питання про прискорення термінів озброєного повстання (може бути, при посадці в Одесі на кораблі) і про перспективи його успіху на півдні⁵.

¹ “Чорнетки різних паперів, відібрані від майора Раєвського, пронумеровані й припечатані в польовому аудиторіяті”. Архів Аудиторіятського Департаменту, 1827 р., додаток до справи № 42, літера В, том II, Л. 246, обор.

² Записку В. Ф. Раєвського “О солдате” ми вперше опублікували у виданні “Декабристы”, “Сборник отрывков из источников”, М., 1925, а коментована в “Красном Архиве”, 1925, кн. 6, стор. 209–214.

³ С. Н. Чернов – “Из истории солдатских настроений в начале 20-х годов” (Збірник “Бунт Декабристов” під редакцією Ю. Г. Оксмана та П. Е. Щегольова. Л., 1926, стор. 56–128.

⁴ Архів Аудиторіятського Департаменту. 1827 р., № 42, т. XI, Л. 9.

⁵ Ситуація, що визначалася в цей час у Басарабії, надзвичайно нагадувала стан, скористований Рієго і Квірогою для повстання в південній Іспанії в січні 1820 року. Справді, роля ватажків еспанського революційного офіцера була аналогічна ролі М. Ф. Орлова, І. С. Пуцина, В. Ф. Раєвського; настрої 16-ї пішої дивізії, розташованої на далекій Україні, що чекала виступу за кордон, відповідав заколотові в армії, сконцентрованої в околицях Кадикса для відправки в Південну Америку; руські змовники спиралися на опозиційну суспільність Одеси й північного Чорномор’я так само, як еспанські революціонери на радикальну буржуазію Кадикського порту й т. д.

“Новин в Одесі жодних немає, бо вже з тиждень ні один корабель у порт не заходив, – писав В. Ф. Раєвський I/V – 1821 року до Кишиньова. – Неаполітанські події мене розлютили. Гадаю, що п’ємонтці менш будуть італійцями...”¹.

Але й ці надії не збулися. П’ємонт покорився швидше, ніж можна було сподіватися, і від погодження озброєної боротьби проти самодержавства в Росії з революційними заколотами в Європі нашим змовникам довелося відмовитись.

Між тим координація зовнішньої політики імператора Олександра з абстрактними догмами “Священного Союзу”, а не з реальними потребами економічного розвитку його підкореної країни ніде так болуче не суперечила інтересам усіх клас населення, як у північному Чорномор’ї. Тісний торговельно-промисловий контакт Чорномор’я з Італією, південною Францією, Балканами й Мореєю однаково визначав протиавстрійську й протитурецьку орієнтацію українського крамаря, промисловця, землевласника й хлібороба, твердо вимагав активної політики на Близькому Сході. Справа про Костянтинопіль та морські протоки, а так само й інтерес до справи визволення Греції поєднувалися на українському півдні не з утопічними проблемами “Третього Риму” і “Хреста на Святій Софії”, а з життєвими проблемами економіки краю.

Тимчасове закриття проходу через Дарданелли в 1821 році й наложення амбарго на вантаж руського збіжжя в Костянтинополі було далеко небезпечнішим симптомом для майбутньої Чорноморської торгівлі, ніж хитання хлібних цін попереднього чотириліття. І дійсно, коли кількість пшениці, що пройшла через одеський порт за кордон, за 1818, 1819 і 1820 років хиталася між 712.000 і 837.000 четверток, то наступного періоду, коли сталися певні ускладнення на Сході, ми маємо вже надзвичайно застережливі числа:

1821 р.	578.667 четверток
1822 р.	457.004
1823 р.	590.466
1824 р.	561.466

“Балканські справи призвели до занепаду руську торгівлю, і треба хутко налагодити грецькі справи, щоб південна торгівля розвивалася” – заявляв на слідстві в Петербурзі один з найекспансивніших товаришів Пестеля – одесит А. В. Поджіо, що в пробудженні в ньому революційного активізму не малу роль відіграв тверезий облік тяжких наслідків “панування і впливу віденського кабінету над нашим”². Суворо ганьбив російський уряд за “зраду” греків добре знайомий з ситуацією на півдні декабрист М. А. Фонвізін – автор

Цю аналогію ясно відчували не лише сами учасники нам цікавих подій (наприклад, В. Ф. Раєвський у прописі для салдатських вправ подає імена Рієго і Квируги), а й їх спостерігачі – дружнього й ворожого табору. Пор., наприклад уціплені натяки листа генерала І. В. Сабанєєва до М. Ф. Орлова (розглядові їх присвячена сторінка праці С. Н. Чернова – “К истории политических столкновений на Московском с’езде 1821 года”. Саратов, 1925 р., стор. 18) або рядки опублікованого лише 1912 р. (Сочинения Пушкина, изд. Академии Наук, т. III, СПб, 1912, стр. 38) Послання засланого Пушкіна весною 1821 року до члена Кишинівського осередку “Союза Благоденствия” й відомого масона ген. П. С. Пушина:

“В дыму, крови, сквозь кучу стрел
Теперь твоя дорога,
Но ты предвидишь свой удел,
Грядущий нам Квируга.
И скоро, скоро смолкнет брань
Средь рабского народа,
Ты молоток возьмешь во длань
И воззовешь: свобода”.

¹ Ю. Г. Оксман – “Из писем и записок В. Ф. Раевского” (“Красный Архив”, 1925, т. XIII, стор. 302). Справа В. Ф. Раєвського в Архиві Аудиторіятського департаменту, 1827 р., № 42, т. XII, Л., 205. Пор. лист Н. М. Карамзіна до І. І. Дмитрієва від 3/III – 1821 р.: “Неаполітанці всюди тікають. Пишуть, що австрійці вже в Неаполі, отже, одна історія закінчилася, залишається П’ємонт” (“Письма Карамзина к И. И. Дмитриеву”, СПб, 1866, стор. 305).

Широкий друкований і архівний матеріал про еволюцію настроїв в армії в звязку з подіями в Греції, Молдавії, Іспанії та Італії див. у дослідях В. І. Семевського: “Политические и общественные идеи декабристов”. СПб, 1909, ст. 247–256.

² М. В. Довнар-Запольский. “Мемуары декабристов”. Київ, 1906, стор. 182.

нелегального трактату “Про підлеглість вищій владі і якій владі треба підлягати”¹. В. Ф. Раєвський у палких рядках послання “До друзів у Кишиньові” висловлював тверде переконання в тому, що події в Греції перервуть і в нас “народній сон” і оживлять “гідру приспаної волі”², а Пестель, як свідчать його власні зізнання на слідстві та бесіди з Поджіо, надавав дуже великого значіння в схемі дій майбутнього “тимчасового уряду” “зовнішній війні, що повинна була зацікавити суспільну думку і через відновлення незалежної Греції довести, що Росія зреклася завойовницької системи, – її тепер має заступити протекційна”³.

Зрештою, вихованець Рішельєвського лицю А. О. Корнілович⁴, реставруючи в Петропавлівській фортеці старі плани чорноморської буржуазії, чітко протиставив зміст “протекційних тенденцій” її на Сході близорукої тактиці петербурзьких канцелярій олександрівських часів.

“Посідання східнього берега Чорного моря, поширення нашого азійського кордону дають нам можливість діяльну участь узяти в Левантському торзі, що вже три сторіччя збагачує західніх європейців, тим більше, що головні речі його, як сукна, шовкова й лляна тканина, металеві вироби й вогнепальна зброя, можуть вироблятися в нас однакової якості і з меншими витратами, бо ми маємо доволі грубих матеріалів і дешевих робітників”.

Підкреслюючи важливість встановлення прямих сполучень між Чорноморськими гаванями й анатолійським берегом, А. О. Корнілович певний успіху російських товарів у Малій Азії. Правда, “по младенчеству наших мануфактур нельзя ожидать этого вдруг”, але “судя по исполинским успехам нашей промышленности в небольшое число лет и по духу предприимчивости, начинающему оживляют наше купечество, можно почти утвердительно сказать, что благодетельные сии последствия, при постоянном поощрении правительства, не замедлят появиться”⁵.

VIII

Поступова верхівка великоруського помісного дворянства, що на неї спиралися столичні лідери таємного товариства, ніколи не була ідеологічно витриманою й тактично дисциплінованою силою. А тому з перших же ознак погіршення економічної кон'юнктури на півночі і в центрі, з перших же проявів загострення засвоєного олександрівським урядом реакційного курсу й системи репресій праве крило “Союза Благоденствия” не мало сили встояти не тільки перед революційним активізмом “южан”, але й панічним настроєм своєї старої аудиторії, що відмовляється ризикувати будь-яким порушенням традиційних форм поліційно-крепацького ладу.

Швидкий розклад конспіративних об'єднань обох столиць і старих російських губерських центрів тягне за собою й формальну ліквідацію “Союза Благоденствия” на московському грудневому з'їзді 1821 року. Зрозуміло, крах такої крихкої ідеологічно, тактично й організаційно, зле склепаної організації, як “Союз Благоденствия”, далеко не для всіх його діячів означав відмовлення від активної протиурядової роботи. Однак, тільки в двох напрямках після 1821 року могла визначитися революційна експансія дворянської меншости, що позбулася масової підтримки своєї класи. Один із них вів до шукань нової соціальної бази для змови. На цей шлях, як уже раніше ми зазначали, вступили ліві лідери скасованого Союзу в особі Пестеля, Волконського, Раєвського й інших, що відверто пропонували буржуазно-демократичну платформу південної опозиційної суспільности. Другий шлях була ставка на двірцевий переворот, на прокламування згори програми поступово-ліберальних реформ – цей шлях обрали північні

¹ “Голос Минувшего”, 1916, № 10, стор. 133–154. Про перебування М. А. Фонвізіна в 1820 р. в Одесі див. “Общественные движения в России в первой половине XIX в.”, т. I, СПб, 1905, ст. 27.

² “Русская Старина”, 1890 р., № 5, стор. 368.

³ “Былое”, 1906 р., № 4, стор. 256–257. Характерно, що такий впливовий і добре освідомлений орган європейського друку, як Journal des Debats, відгукуючись на повстання Чернігівського полку та розкриття роботи Південного таємного товариства, впевнено підкреслює, що рух охопив військові частини, “незадоволені пацифістською політикою Олександра I” (номер від 5 лютого 1821 р.).

⁴ У Ю. Оксмана помилково: А. О. Корнілов. – Прим. упор.

⁵ П. Е. Щеголев – “Декабристы”, П., 1920, стор. 58–59. Ця записка, видана дуже неохайно, відноситься до 1829 року.

ідеологи Союзу, що їх політичні гасла й методи роботи хоч і не знаходили більше опори в самій товщі помісного дворянства, але, в усякому разі, гостро не суперечили його класовим потенціям та інтересам, а головне – мали відхилити небезпеку революції знизу, запобігти громадянської війни.

В теоретичному плані перспективи громадянської війни не зупиняли південців. Програма “Руської Правди” ледве чи могла розраховувати на відсутність організованої протидії пануючої класи, а Пестель навіть слідчу комісію в Петербурзі старався запевнити в тому, що “головне прагнення теперішнього віку полягає в боротьбі між масами народними й аристокраціями всілякими, на багатстві та на правах спадщини заснованими”¹.

Однак, практичний облік цих істин при плануванні схем збройного повстання не міг не бентежити проводирів південного товариства, – і лише В. Ф. Раєвський у своїй діяльності політичного пропагандиста-масовика неподільно звязав революційну підготовку військових частин з орієнтацією на підтримку їхнього виступу поневоленою селянською масою, в першу чергу десятками тисяч військових осельників. У своїх планах В. Ф. Раєвський безумовно виходив із цілком конкретних даних про стан військових селищ Вознесенської та Єлисаветградської округ, що межували з Чорноморським степом і з українським аграрним районом. Найавторитетніші свідчення мемуарів обер-квартирмейстера військових селищ Е. Ф. фон-Браде, що об’їздив саме ці місця, на які покладав свої надії В. Ф. Раєвський, дозволяють нам судити, оскільки поважні були б ресурси живої сили повстанців з переходом їх із Басарабії на степову Україну.

“В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових осельників, займалися хліборобством і скотарством... я знайшов цих колись таких заможних селян у тяжких злиднях і біді, і мені не трудно було знайти причину цього сумного стану. Коли полки вступили в користування їм визначеними участками і взялися порядкувати, ними опанувало велике старання на користь казни, і вони не задовольнялися з того, що досталося їм природне багатство, з якого вони мали великі достатки своїм людям і коням на утримання, а намагалися нагребти найбільший запас хліба й сіна. Цієї мети вони без сумніву досягли, хоч і тут цілі череди пацюків знищили добру половину, але тимчасом полки відбирали в селянина найкращі землі, робили великі засіви, ні трохи не зважаючи трудові сили, і давали селянинові лише мізерний лишок часу на його власне господарство. Та ще оранка за довгого літа може тягнутися довго, і з угноєнням ніякої роботи не ведеться, тому ця система була б ще не така шкідлива для матеріального добробуту селян, а от у жнива, коли в спеку палючого сонця все разом поспіває, хліб в один день починає поспівати, а трава обертається на соломку, казенні величезні засіви вимагали такої інтенсивної праці, що селянські жнива відкладалися до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили до себе на тік саму соломку. Цей безпорадний стан такого численного населення вимагав швидких заходів”².

Уряд, однак, з реалізацією цих “заходів” не квапився, і В. Ф. Раєвський цілком правильно розцінював масу військових осельників, як одну з найважливіших рухових сил майбутньої революції. Так, п’ятий розділ інкримінованого Раєвському в 1822 році матеріялу базувався, між іншим, на таких даних.

“О приглашении Раевским нижних чинов за Днестр к Вознесенску”. “При начальном изыскании под присягою показали портупей-юнкера: Михаловский, – что подсудимый Раевский говорил роте: “пойдете ли, ребята, со мною за Днестр в Вознесенск, а там тотчас взбунтуются и пойдет как огонь, а то видите, как вас трактуют”; Суцов, – что неоднократно случалось слышать, как Раевский состоявшим в команде его роты рядовым, рассказывая возмущение, бывшее в Вознесенске, говорил: “один шаг за Днестр, – и все, как порох, вспыхнет и восстанет”.

“9-ой егерской роты фельдфебель Иванов – слышал от унтер-офицера Ивана Алексева, что Раевский говорил роте: “пойдете ли, ребята, за Днестр, а там пристанут к нам еще больше”. Унтер-офицеры: Иван Алексеев, что он означенных слов фельдфебелю не говорил. Василий Карелин, что Раевский говорил на ротном дворе в селении

¹ “Восстание декабристов”, том IV, Л.–М., 1927, стор. 91 (“Дело П. И. Пестеля”, № 394, ЛЛ., 109–110).

² “Русский Архив”, 1875 р., I, 258–259. Пор. “Историч. Вестник”, 1896, кн. I, стр. 71–76.

Каркмазах песенникам при посторонних офицерах: “Пойдем, ребята, за Днестр, к нам многие пристанут, которых там дерут”.

“Каптернамус Куковякин: слышал он от песенников, что им Раевский говорил: “пойдемте, ребята, за Днестр, мы там много навербуем себе товарищей”. Рядовые Абрам Аржевитин, Филипп Алексеев, бывшие в числе песенников – Петр Отрок, Иван Колотухин, Аврам Мелещенко, Семен Ядришников, Гаврило Осипов, Семен Лыжин, Матвей Таранов, Гаврило Комаров, Павел Антоненко, Иван Мягкой, Аким Васильев и цырульник Самсон Лемешов, – что Раевский говорил им: “пойдемте, ребята, за Днестр, а там пристанут к нам многие”. Поручик Михаловский, – слышал он, как Раевский перед несколькими нижними чинами говорил сии слова: “ребята, что если бы я вам предложил идти за Днестр, пошли бы вы или нет!” На каковой вопрос, когда солдаты отвечали: “зачем и что бы мы там делали?”, то Раевский сказал: “к нам бы на той стороне присоединились больше и в то время мы бы избавились от мучения, все бы пред нами трепетало”. Солдаты же отозвались: “мы своему государю пред богом присягали служить верою и правдою, а потому сделать сего не могли бы”. На что Раевский сказал: “государь и сам присягал с народом хорошо обращаться, видите, как он нас мучит, – то он изменил присягу свою, следственно и мы бы могли изменить”¹.

Революційна робота В. Ф. Раєвського перервана була аршетою його 6-го лютого 1822 р. в Кишиньові. Цей політичний діяч міцно зв'язав свою програму з господарською ситуацією, що визначалася до другого десятиліття XIX сторіччя на південному узмежжі імперії, він ясно зрозумів можливість мобілізації тут для боротьби з дворянською монархією та поліційно-крепацьким ладом усіх сил капіталістичної суспільності, всіх елементів буржуазно-демократичної опозиції, він не зупинився перед проблемою поширити її серед маси військових осельників – мілітаризованих селян – власників Побужжя та Подністров'я, найталановитіший організатор – він не творив собі жодних ілюзій у тому, що без прикриття поважною збройною силою, без твердих точок опори не стільки серед офіцера, скільки серед армійських низів, пропагований ним могутній революційний блок не зможе стати реальним чинником боротьби з Олександрівським самодержавством, – В. Ф. Раєвський ближче, ніж будь-хто інший із його товаришів у “Союзе Благоденствия” і Південному товаристві підійшов до розрішення найважливіших тактичних завдань декабристських осередків на українському півдні. Тим болючіше повинен був відчуватися його несподіваний провал, тим більше катастрофічно повинні були відбитися наслідки його арешту на найвідповідальніших ділянках революційного фронту.

З арени політичної боротьби в 1822 році зник не один В. Ф. Раєвський. Найпершим наслідком репресій, що слідом за провалом “першого декабриста” впали на басарабське гніздо змовників, було усунення з армії М. Ф. Орлова, І. С. Пушкіна, К. А. Охотнікова, А. Г. Непеніна, низка трусів і арештів в Одесі (справа відставного корнета Г. Ф. Раєвського і професора Рішельєвського ліцею С. Черемісінова²). Мало того, в руках місцевих штабів і військово-поліційної влади опинилися матеріали, що ледве не привели до розкриття всього керівничого ядра південних фракцій таємного товариства. Правда, завдяки збігові цілої низки щасливих випадків, цей останній удар завчасно вдалося відвести³, але бойова база південної змови існувати перестала. Агітаційно-

¹ Всеподаннейший доклад Аудиторіятского департамента от 31/XII – 1824 г. (Архів Аудиторіятського департаменту, 1827, справи № 42, том 3).

² Справа рідного брата “першого декабриста”, вихованця Московського університетського благородного пансіону, відставного корнета Г. Ф. Раєвського, арештованого 22 березня 1822 р. в Одесі і обвинуваченого в перебуванні за фальшивими документами, з наміром пробратися до фортеці до В. Ф. Раєвського (для організації його втечі?), у зберіганні “вільнодумних” творів останнього й т. ін., закінчилася щасливо для приятеля братів Раєвських професора Н. С. Черемісінова, але дуже трагічно для головного обвинуваченого. За іменним височайшим наказом від 19 квітня того ж року Г. Ф. Раєвського було засаджено до Шлісельбургу, відкіля 14 серпня 1826 р., вже як душевно-хорого, переведено до фортеці Замостя, і, зрештою, як збожеволілого випущено “під догляд родичів” при кінці 1827 р. Див. справу Аудиторіятського департаменту, 1827 р., № 42, том 2, лл. 9–10 і “Сборник статей в честь Д. Ф. Кобеко”, СПб, 1913 р., стор. 241.

³ Великий невиданий матеріал, зібраний і приготовлений до друку нами про цей виключний своїми наслідками момент у житті Південного таємного товариства, цілком підтверджує мемуарні версії І. Д. Якушкіна та

пропагандистську роботу довелося сквапно звузити, а від перенесення її серед саадатської маси надовго, коли не назавше, відмовилися.

Плани озброєного повстання будуються знову, за допомогою нових людей (С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін), виходячи з нових тактичних угруповань, навколо нових оперативних центрів (Бобруйськ, Лещин, Біла-Церква). Проте, нові організатори відмовилися від скільки-небудь певної соціальної орієнтації змови, вони боялися збудити стихійні сили громадянської війни, і це засуджує всі ці заходи на невдачу. Гасла В. Ф. Раєвського не забуває, мабуть, лише Пестель. Перед самим своїм арештом, у перших числах грудня 1825 року, він раптом вносить характерний додатковий пункт до розробленої ним та С. І. Муравйовим-Апостолом в-осени схеми дій таємного товариства після гасла до повстання. Цей пункт вимагає негайно вжити всіх сил для визволення з фортеці майора В. Ф. Раєвського¹.

Старого пропагандиста-масовика Пестель ледве чи не протиставив провідникам Васильківської управи.

Справді, коли ми пригадаємо, що Директорія Південного товариства повинна була в момент руху 3-го корпусу на Москву і повстання в Петербурзі зосередити свою чинність у 2-й армії та херсонських оселях², то поява серед революційних військ В. Ф. Раєвського могла стати конче потрібною лише для злуки регулярних армійських частин із бурхливою масою військових осельників та зубожілих сільських господарів району північного Чорномор'я. Зрозуміло, що тактика В. Ф. Раєвського забезпечувала б перемогу принципів “Руської Правди” далеко серйозніше, ніж невдало реалізовані в грудні 1825 року методи еспанського пронунціяменто, та після арешту Пестеля про повернення до планів тираспольського в'язня в осередках Південного товариства, коли вони вже конали, не могло бути й мови.

IX

Зовнішня та внутрішня політика петербурзького самодержавства, як ми це намагалися раніше показати, до початку двадцятих років XIX стор. на українському півдні була в гострій суперечності з інтересами не лише міської капіталістичної суспільності, але й втягнутої в сферу її впливу поміщицької й хліборобської маси.

Збити в єдиний політичний блок чи бодай звязати лише тактично ці в дійсності різні й на довгий час, ясна річ, несумісні елементи місцевої опозиції (від торговельно-промислової буржуазії до військових осельників і від землевласників-аграріїв до вільнодумної інтелігенції) і, твердо оперши цей блок на зреволюціонізовані частини південної армії, здійснити в найкоротший час свої плани озброєного повстання, – ось чим повинні були визначатися завдання декабристських осередків у районі північного Чорномор'я не лише за господарського піднесення після наполеонівських воєн, але й у час гострої економічної кризи 1821–1823 року.

Басарабська фракція “Союза Благоденствия”, з М. Ф. Орловим і В. Ф. Раєвським на чолі, надужче наблизилася до практичного розрішення тактичних і організаційних

В. Ф. Раєвського про обставини знищення в Тульчині деяких доданих до “справи В. Ф. Раєвського” компромітних документів.

¹ Це рішення визначалося, як відповідь на привезеного Н. А. Крюковим з Василькова листа С. І. Муравйова-Апостола про конечну потребу прискорити збройний виступ, щоб запобігти провалу таємної організації в тім разі, коли вона відмовиться скористати для своєї мети обставини міжцарствія. Пестель згодився з указівками Васильківської управи, але перш за все “вважав за потрібне звільнити з-під арешту майора Раєвського, що знаходився тоді в Тирасполі”. Пор. зізнання Крюкова й Пестеля, опубліковані в “Былом”, 1906 р., кн. 4, стор. 274.

² Зізнання Пестеля від 6 квітня 1826 р., п. 30 (“Восстание декабристов”, т. IV, М.-Л., 1927, стор. 169; первонач. в “Былом”, 1906 г., кн. 4, стор. 263). Зв'язок “южан” з військовими оселями після “провалу” В. Ф. Раєвського тримався ледве чи не через одного лише підпоручника В. Н. Лихарьова, – ад'ютанта начальника Єлизаветградських військових осель графа І. О. Вітте. Ми гадаємо, що спокуса поширити й поглибити ці звязки була одною з найголовніших причин необережності, що допустилися змовники, прийнявши до таємного товариства секретного агента уряду херсонського поміщика А. К. Бошняка і унтер-офіцера 3-го українського уланського полку (що входив до складу елизаветградської військової оселі) І. В. Шервуда. Пор. “Истор. Вестн.”, 1896 р., I, 73, “Красный Архив”, т. 9, 1925, стор. 209 і слід., а особливо дані про подану до Південного товариства 30/X – 1825 р. Шервудом (через Ф. Ф. Вадковського) записку: “Состояние военного поселения в Херсонской и Екатеринославской губерниях” (Н. К. Шильдер: “Император Николай I”, т. I, стор. 623–626).

проблем, що ми охарактеризували, але в самому розпалі праці військово-поліційна агентура її вислідила й розгромила. А тому не було скористовано в інтересах наших таємних організацій і такий виключно сприятливий момент для реалізації їхніх схем державного перевороту, як початок двадцятих років, коли ускладненням на Сході, закриттям Дарданелл, кризою одеського порто-франко й помилками російської дипломатії в “грецьких справах” економічна депресія доведена була до останнього ступеня гостроти, об’єднавши (але вже ледве чи не востаннє) на ґрунті загального лиха всі класи місцевого населення. Цей період в одній записці, що вийшла, зрештою, з херсонських поміщицько-дворянських кіл, охарактеризовано було так: “Пшениця, просо, ячмінь, жито, овес, горох, турецький біб, – ось головніші вироби тутешнього краю. Доки вимоги на пшеницю були значні, доти він благоденствував, але з певного часу піднесення хліборобства в Європі, збільшення випуску хліба з Європи, непорозуміння з Портою й особливо грецька війна, що повернула комерційні капітали на інші речі або знищила їх, – зруйнували добробут хлібних південних російських губерній”¹. У цей же час складається політико-економічний трактат, перейнятий за офіційною термінологією “духом вільнодумства”, під назвою “Деревня и новая история Новороссийского края” – його знайшли при арешті в Тульчині капітана Одеського пішого полку А. А. Шишкова², а майбутній політичний зрадник і провокатор І. В. Шервуд констатує в своїх мемуарах, як ще в 1823 р. йому довелося звернути увагу при приїзді до Одеси на надзвичайне піднесення протиурядових настроїв у різних колах місцевої суспільності. Так, зимою йому “довелося бути в домі митного начальника в Одесі Плахова, де звичайно бували вечірки, і де я завжди зупинявся, коли приїздив до Одеси; на одному вечорі зійшлося декілька офіцерів з 2-ї армії й багато чужоземців; не пам’ятаю, хто ці офіцери й яких полків, але ці пани так вільно говорили про царя, про переміни, що чекають Росію, про якийсь майбутній рай, що я майже жодного сумніву не мав, що щось такого є, але що саме, – важко було зрозуміти”³.

Характерно, що чим більше віддалялися від природної бази змови провідники Південного таємного товариства, чим сильніше давали про себе знати серед них ліквідаторські настрої, – в розумінні відмови і від масової агітаційно-пропагандистської роботи, і від безпосереднього єднання офіцерських конспіративних осередків з місцевою опозиційною цивільною аудиторією, – тим агресивніше натискала на український південь центральна державна влада. Той широко-ліберальний адміністративний курс, що його виразниками в інтернаціональній Одесі були з самого початку ХІХ сторіччя Рішельє і Ланжерон, з їхньою певною орієнтацією на капіталістичну суспільність Чорномор’я, в середині 1823 року вже майже відкрито признається невідповідним для форм уряду. Повноважень секретно-політичного характеру, що їх імператор Олександр особисто ще в 1819 році дав начальникові південних військових осель графові Вітте “на догляд за губернями Київською, Подільською, Волинською, Херсонською, Катеринославською, Таврією, а особливо над містами Київом та Одесою”⁴, було не досить, і 7 травня 1823 року на новоросійського генерал-губернатора покликається граф М. С. Воронцов, що обставини його призначення й поведінка означали наступ нової адміністративної доби на півдні, – підведення степової України під загальноімперський ранжир, рішучу ліквідацію політико-економічного духу “місцевого лібералізму” і деяких несмілих, коли не початків, то тенденцій демократично-автономістичного ладу.

“Захотели, наконец, чтобы Новая Россия обрусела – писав такий досвідчений в південних справах бюрократ, як Ф. Ф. Вигель – и в 1823 г. прислали управлять ею русского барина и русского воина”⁵.

¹ Ця записка, що розглядалася 1827 р. в комітеті 6 грудня 1826 р. надрукована уривками в книжці А. Н. Шибуніна “Россия на Ближнем Востоке”, Л., 1926, стр. 37.

² Відомості про цей трактат, на жаль, дуже уривчаті і випадкові, подає В. Ганцова-Бернікова в журналі “Красный Архив”, т. XVI, М., 1926, стр. 195. А. А. Шишков, як свідчить “сповідь” Шервуда, перебував в 1825 р. в Одесі, де ледве чи став жертвою провокації (“Ист. Вест.”, 1896, I, 81).

³ “Исторический Вестник”, 1896, кн. 1, стр. 70.

⁴ Н. К. Шильдер – “Император Николай I”, том I, стр. 495.

⁵ Ф. Ф. Вигель – “Записки о Керчи”, М., 1893, стр. 45.

Треба признати, що момент адміністративного coup d'état¹ петербурзькі владарі вибрали виключно сприятливий.

В умовах господарчої депресії, що збільшувалася, і відходу з Чорноморської аристократії політичної боротьби провідників Південного таємного товариства все гостріше почали визначатися ознаки розкладу ще недавно єдиного опозиційного фронту. Чим більше “нищилися” або “оберталися на щось інше” приватні “комерційні капітали”, що давали кредит аграрним підприємствам на півдні, тим менший робився вплив приморського банкіра й негодіанта на українського дворянина-землевласника, тим сильніше відчував він потребу в державному кредиті, тим частіше приходилось йому апелювати до особливих його прав і привілеїв (заклад крепацьких душ, спекуляція ними, як робочою силою “на вивіз”, інтенсифікація панщини, як відповідь на низькі хлібні ціни й відсутність засобів на машинізацію господарства, і т. ін., і т. ін.). З деяким запізненням у районі північного Чорномор'я відбувався той же процес, що раз уже скористувалося з нього самодержавство для зміцнення своїх позицій у великоруських губернях. І дійсно, до прибуття графа М. С. Воронцова в Одесу спроможність місцевої капіталістичної суспільності протистояти так занепадала, що “русский барин”, бундючний консерватор-аристократ, міг здійснювати свою місію, цілком не рахуючись ні з побутовими обставинами, ні з ідеологічними традиціями, що визначилися в результаті багатолітньої гегемонії інтернаціональної торговельно-промислової буржуазії на українському півдні. Господарсько й політично дезорганізоване, саме вчасно і вміло забране в колючі адміністративно-поліційні рукавиці, північне Чорномор'я дуже скоро втратило ті специфічні риси революційного плацдарму, що виявилися між 1816 і 1823 роками. Правда, і після цього часу тільки підупадає, але не зовсім припиняється приплив, що ми вище зазначили, до таємних “декабристських” організацій аборигенів “полудневих” губернь, діячів, що кровно або господарсько зв'язані з Чорномор'ям². Хоч, як і за часів розквіту діяльності М. Ф. Орлова, В. Ф. Раєвського, С. Г. Волконського, Одеса й далі залишається найзручнішим пунктом для приватних побачень і обміну думок північних і південних змовників, але про поважне значіння їх стосунків з обезкровленою буржуазною аудиторією³, про який-небудь вплив її тепер уже нічого й говорити. Дуже симптоматично, що й увага влади зосереджується з 1823 р. не на проявах “місцевого лібералізму”, що завмирає, а на настроях прийшлого елемента, що дає багату поживу агентурі і генерал-губернатора, і штабу 2-ї армії, і начальника південних військових осель.

“Треба, як я, три роки в душному азійському засланні пробути, щоб відчути ціну і невільного європейського повітря”,⁴ – писав 1-го грудня 1823 року під вражінням переїзду до Одеси Пушкін, а князь П. А. Вяземський уже найближчої весни повинен був настирливо рекомендувати поетові заходи особливої обережності: “Вірні люди говорили мені, що вже на Одесу дивляться, як на champ d'asyle⁵, а на цьому полі, мабуть, жодна ягідка більшої від тебе не звертає уваги... Ти досить загравав жартів з урядом, досить подрочив його – ну й годі. А вся опозиція наша нічим іншим відзначити себе не може que par des espiegleries⁶. Ми не можемо виступати дорослими проти нього, ми можемо лише бавитись по-дитячому. А завжди молитися набридне”⁷.

Важко не признати, що в політико-економічних обставинах, що виявилися перед 1824 роком, песимістичні настрої князя П. А. Вяземського про нашу радикальну фронтду та про загальні перспективи боротьби з державною владою і з поміщицько-дворянською

¹ державного перевороту (фр.) – Прим. упор.

² Помимо осіб, що вказані в шостій главі, можна зазначити вступ 1825 року до Петербурзького осередку Південного товариства А. С. Гангеблова – вихованця одеського пансіону Волсея, а до Північного товариства – лейтенанта В. П. Романова, землевласника Олександрійського повіту (“Декабристы”, збірник за редакцією Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана, М., 1925, стор. 57 і “Алфавит декабристов”, Л., 1925, стор. 389).

³ Дані про гільдії одеського купецтва визначаються для 1823 року такими цифрами: першої гільдії – 57, другої – 11, третьої – 281. Разом 281 особа. В самий затишний для Чорноморського порту період, 1813 році, цифри що до гільдії були майже ті самі: 53, 13, 190 – разом 256 (А. Скальковский – “Опыт о торговых и промышленных силах Одессы”, Одеса, 1839 р., стор. 55).

⁴ Листування Пушкіна, вид. Академії Наук, т. I, стор. 89.

⁵ прихисток (схованку) (фр.) – Прим. упор.

⁶ крім пустощів (фр.) – Прим. упор.

⁷ “Материалы для библиографии Пушкина”, Ляйпциг, 1875 р., стор. 35–37.

реакцією мали глибокий історичний зміст. Що ж до його оцінки стану Одеси, то вона блискуче оправдалася, з одного боку, вимогою графа М. С. Воронцова від 28 березня 1824 року про видалення Пушкіна з півдня, з огляду на можливість згубного впливу на поета “небезпечних ідей тутешнього суспільства”,¹ а з другого – рескриптом Олександра І на ім'я новоросійського генерал-губернатора від 2-го травня того ж року: “Графе Михайле Семеновичу! Я маю відомості, що до Одеси напливають з різних місць і особливо з польських губернь особи та навіть військові без дозволу свого начальства, що або з наміром, або з легковажності точать лише безпідставні і противні балачки, що можуть мати на хисткі розуми шкідливий вплив. Будучи впевнений в ретельності й піклуванні вашим про добро загальне, я не сумніваюся, що ви звернете на це особливу увагу і вживете рішучих заходів, щоб подібні не порядки не могли мати місця в такому важливому торговельному місті, як Одеса, не дозволяючи проживати в ньому нікому без належних документів, а надто тим з військових, що не мають відпустки саме до Одеси або що приїжджають не в установленій для відпусток час, а тим паче, що відлучилися туди від своїх команд без дозволу начальства – цих за таке самовільство належить строго карати”².

У спогадах члена Кишинівської фракції “Союза Благоденствия” І. П. Ліпранді, що перебував в 1824–1825 році в Одесі, зареєстровані імена таких активних членів таємної організації, що були в цей час у столиці північного Чорномор'я і групувалися, за його вказівками, коло князя С. Г. Волконського: “Приїхали обидва графи Булгарі, Поджіо й інші; з Петербургу, з гвардійського генерального штабу, штабс-капітан Корнілович – делегатом Північного товариства; від армії були – генерал-інтендант Юшневський, полковники Пестель, Абрамов, Бурцев і ин.”³. З інших джерел відомі наїзди в цей час до Одеси М. Ф. Орлова⁴, С. Е. Раїча⁵, членів Південного Товариства П. А. Муханова⁶ і Н. В. Басаргіна⁷, зрештою, члена польського патріотичного Товариства Густава Олізара⁸, що близько стояв до російських конспіраторів. З бувших членів “Союза Благоденствия” в Одесі проживали в ці роки, крім І. П. Ліпранді, П. С. Пушцін, С. В. Капніст і кн. Трубецький⁹. Звичайно, не всі з зазначених імен старих і нових змовників були відомі владі, як політично-небезпечні. Проте, багато хто з них уже стояли на особливому поліційному обліку, що значно полегшувало не лише організацію в Одесі нормальної роботи розшуку, але й обернення її з весни 1825 року на центр провокаційних намірів графа І. О. Вітте, А. К. Бошняка і зрадницьких заходів Шервуда. Справді, як свідчить записка А. К. Бошняка про хід його спостережень за діяльністю Південного таємного товариства, він, приставши до Каменського осередку майбутніх “декабристів”, у першій половині травня 1825 року поспішив відкрити графові І. О. Вітте “все”, що “вивідав”, і, щоб “ґрунтовно розглянути все те, що було відоме, та обміркувати способи дальших дій у таких важливих, як і надзвичайних обставинах”, подався разом із своїм начальником до Одеси¹⁰. Цікаво, що й граф І. О. Вітте провокаційно запропонував директорії таємного

¹ Пор. П. В. Анненков – “Пушкин в Александровскую эпоху”, СПб. 1874 р., стор. 258–259.

² А. В. Флоровский – “Из Одесской Старины”, Одесса, 1912, стр. 14. Пор. “Русск. Стар.”, 1904, II, стор. 358.

³ “Русский Архив”, 1866 р., стор. 1478–1479. Слід зазначити, що князь С. Г. Волконський потерпів невдачу в своїх аграрних підприємствах, з 14/І – 1824 р. повернувся на дійсну службу і, командуючи дивізією, що розквартирована була в Уманському повіті, разом з В. Л. Давидовим керував роботою Каменської управи Південного товариства. Документально може бути встановлено його перебування в Одесі літом і в-осени 1824 р. (листування Пушкіна, т. І, стор. 138 і “Остафьевский Архив”, т. V, ч. I і II), а також у серпні й вересні 1825 р. (невидані матеріали архіву С. Г. Волконського в зібранні Б. Л. Модзалевського).

⁴ М. В. Довнар-Запольский – “Мемуары декабристов”, Київ, 1906, ст. 11; М. С. Гершензон – “История молодой России”, М., 1908, стор. 38.

⁵ Листування Пушкіна, т. І, СПб, 1906, стор. 76. Пор. “Алфавит декабристов”, стор. 161.

⁶ “Русская Старина”, 1888 р., т. 60, стор. 584.

⁷ Записки Н. В. Басаргина, П. 1917, стор. 24.

⁸ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. В секретній частині 1826 року, справа № 1, л. І. Пор. Pamietneki Gustava Olisara, Lwow, 1798, 1865, 1892 і “Русск. Вестн.”, 1893, IX, стор. 105–111.

⁹ В 1824 р. С. В. Капніст був урядовцем особливих доручень при новоросійському генерал-губернаторі, а князь П. П. Трубецкой (брат “Диктатора 14-го грудня”) – начальником Одеського Митного Округу (“Алфавит декабристов”, Л., 1925 р., стор. 223; 405). Про П. С. Пушціна див. “Письма Пушкина” п/ред. Б. Л. Модзалевського, т. II. Л., 1927, примітка до № 193.

¹⁰ “Красный Архив”, т. 9. М., 1925 р., стор. 209. Пор. Н. К. Шильдер “Император Николай I”, т. I, стор. 495.

товариства свої послуги і, бажаючи з самого початку забезпечити її довір'я, визнався освідомити про всіх “що мають доручення від уряду бути шпиками”, при чому, як показав на слідстві Пестель, одним із перших названий був “якийсь відставний полковник Шебеко в Одесі”¹. Зрештою, літом того ж 1825 року саме з Одеси відправляє до Петербургу свій перший донос унтер-офіцер 3-го українського уланського полку І. В. Шервуд², що про його звязки з місцевою суспільністю ми вже вище згадували.

Х

Збільшення роботи розшуку на півдні далеко не випадково припадає на літні місяці 1825 року. В цей же час визначаються, як відомо, симптоми політичного пожвавлення діяльності Південного таємного товариства та товариства об'єднаних слов'ян, а до осені, в дні Лещинського лагерного збору військ першого корпусу, це нове, і на перший погляд цілком раптове піднесення політичного активізму діячів декабристських організацій на Україні доходить свого апогею. Розуміється, ні фактичним перенесенням центру операційної роботи з Тульчина до Василькова, ні особистими здібностями й авторитетом С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна, ні, зрештою, тими обставинами, що через князя С. П. Трубецького налагоджується з березня 1825 року нормальний звязок з Петербургом, а тези “Руської Правди” приймають у вересні осередки “Об'єднаних Слов'ян”, що до того часу діяли незалежно, – цього перелому в історії південного декабризму пояснити не можна. Одначе, коли ми звернемося до даних краювої економіки, коли вчитась хоч би в оперативний баланс одеського торговельного порту, то мова цифр майже безпомилково дозволить установити, під впливом яких сил визначився той перехід від оборони до нападу, що характеризує тактику провідників таємного товариства на Україні в останній рік Олександрівського царювання.

Переведені на карбованці в асигнатах, дані підсумків про вивіз через Одеський порт за кордон щорічно визначаються в таких сумах: 1822 р. – 13.008.000; 1823 р. – 15.013.000; 1824 р. – 13.039.000. Після цього руїнницького занепаду експортних операцій, коли навіть цифри 1819–1820 рр. здавалися вже цілком недосяжною межею, ми в 1825 році знов спостерігаємо бурхливий зріст попиту західньо-європейських ринків на українську сільсько-господарську продукцію, що її вартість вивозу в тих же грошових знаках і через той же Одеський порт підноситься на 40–50 % і визначається сумою в 20.029.000 карбованців³. Ця зміна господарської ситуації, надзвичайно сприятлива для цілком, здавалося, підірваних у своєму політичному значінні сил української капіталістичної суспільности, безумовно повинна була зміцнити саму базу таємного товариства на півдні і знову збудити надії на успіх у товщі місцевого міського й сільського населення тих гасел державного перевороту й буржуазно-демократичних реформ, що в ім'я їх уже давно велася революційна робота в армії.

Поширення сфери впливу конспіративних осередків при розташуванні в українських губернях військових загонів на цивільну аудиторію, утворення нових опорних пунктів таємного товариства в містах північного Чорномор'я і в районних центрах військових осельників, зрештою, рішуче пристосовання до того вживаних метод агітації й пропаганди до інтересів саадатської маси, – ось проблеми, що стали перед провідниками Південного товариства в 1825 році так само гостро, як вони повинні були тут стояти в пору розквіту діяльності В. Ф. Раєвського і М. Ф. Орлова. Але той єдиний фронт опозиції капіталістичного півдня до патріархально-крепацької півночі, що був певною реальністю ще в 1821–1823 рр., зараз уже не існував, і великих надій на його відновлення ні в кого, звичайно, бути не могло.

Місцева буржуазія в своїх інтернаціональних верхах трохи занепокоєна несталістю політико-економічної кон'юнктури, а в останніх своїх шарах до того ще й розпорошена національно, різним культурним рівнем і відсутністю твердого суспільного закону, встигла

¹ “Восстание декабристов”, т. IV, М.-Л., 1927, стор. 84.

² “Исторический Вестник”, 1896, кн. I, стор. 73–74.

³ А. Скальковский – “Опыт о торговых и промышленных силах г. Одессы”, 1838 р., стор. 61. Крива імпорتنих операцій Одеського порту за останнє чотириліття Олександрівського царювання змінюється далеко менше: в 1822 р. – 7.216.000; в 1823 р. – 8.551.000; в 1824 р. – 6.946.000; в 1825 р. – 8.424.000 крб.

після господарської катастрофи початку 20-х років зовсім втратити всяку здібність на ролю гегемона в пристиглій громадянській війні¹.

Молода напівпанська інтелігенція, що процес її оформлення в певну соціально-політичну силу ще недавно йшов на Україні особливо швидким темпом, після охарактеризованого вище економічного катаклізму була обезкровлена не в меншій мірі, ніж близькі їй кола середньої буржуазії та службового, без земельної ренти, дворянства. В протилежність до часів “Союза Благоденствия” таємному товариству приходилося розцінювати всю поміщицьку аудиторію України, як масу не лише не союзню або хоч би нейтральну, а цілком ворожу. Крах сільсько-господарського підприємства, що об'єднувало на протязі багатьох років, на ґрунті взаємної користи, приморських банкірів, промисловців та експортерів з землевласниками довколишніх губернь, не лише вибивав ґрунт з-під ніг буржуазної диктатури на півдні, але й заставляв кожного з бувших союзників шукати порятунку власним коштом, цілком уже не турбуючись один за одного. Коли опіка західньо-європейської біржі, при умові безумовної підлегlosti їй та відмови від політичного активізму, повинна була допомогти залікувати рани одної потерпілої сторони, державної влади, до першого дворянина імперії, до апарату поліційно-крепацького ладу, що раптом знов продемонстрував свою життєздатність. Зруйноване дворянство південно-українських губернь вважало за краще опертися на стару владу, що гарантувала йому і інтенсифікацію панщини, і пільгові умови державного кредиту, і навіть деяке поширення особливих його класових прав і привілеїв, ніж надіятися на суспільні соціально-економічні експерименти обох крил таємного товариства.

Таким чином, маючи проти себе поміщицько-дворянську більшість, розраховуючи не на діяльну підтримку, а лише на пасивне співчуття міської буржуазії та напівпанської інтелігенції, осередки таємного товариства на півдні могли підготувати міцну заслону своєму бойовому авангардові, лише опираючись на селянську масу, в першу чергу на десятки тисяч прекрасно дисциплінованих і політично грамотних військових осельників.

Але, не дивлячись на те, що питання про потребу орієнтації на селянство ні ідеологічно, ні тактично не було для членів Південного товариства в будь-якій мірі дискусійним, а збудження військових осельників залишалося найжиттєздатнішою частиною опрацьованого П. І. Пестелем та С. І. Муравйовим-Апостолом операційного плану повстання, жодних підготовчих заходів у цьому напрямку до самого кінця 1825 року зроблено не було. Ставка на народню революцію була навіть для крайньо-лівого крила декабристів формулою без конкретного соціального змісту. Кривавими примарами пугачовщини, пережитками атавістичного дворянського страху перед стихійними силами “беззмістовного і нещадного” селянського “бунту” реальна політика провідників Південного товариства була паралізована в далеко більшому ступені, ніж інерцією зовнішнього оточення, фракційними тертями або охоронним апаратом уряду.

¹ Питання про зміну політичної лінії агентури чужоземного капіталу на українському півдні заслуговує на саме детальне вивчення. Цілоком не збираючись випереджувати результати майбутніх спеціальних праць в цьому напрямку, ми повинні все-таки підкреслити, що відомі нам дані про грошовий обіг найбільших чорноморських торгових домів свідчать про твердість господарської диктатури західньо-європейських капіталістів на території південно-західніх і південних губернь на протязі всієї першої половини XIX сторіччя. Так, наприклад, матеріяли з 1836 року показують, що ситуація, яку ми охарактеризували в другій главі цього дослідження на підставі цифр 1803 року, не потерпіла за 33 роки майже жодних змін. При загальній сумі одеського торговельного обігу в 50 мільйонів карбованців нижченазвані фірми мали обіг понад два мільйони кожна: 1. I. Ag. Cortazzi, 2. Louis Stieglits et Co, 3. Ralli, frères, 4. G. Porro, 5. Rodocanacchi, fils, 6. I. Walter et Co, 7. Pontio (Deasarte), 8. F. Laure. З 1838 на 1839 р. до цих восьми фірм прибавляється ще дев'ять – торговельний дім E. Mahs et Co (А. Скальковський, *op. cit.*, 71). Характерно, що серед тих найбільших концернів зовсім не фігурують ні польські капіталісти, ні московські. Ось чому ми гадаємо, що деяких певних коректив не можна застосувати до району північного Чорномор'я тої схеми останньої з фаз боротьби польського й московського капіталу за українську колонію, що так блискуче розгорнув проф. М. І. Яворський в своїй статті “Основи декабризму на Україні” (“Повстання декабристів на Україні”, Харків, 1926, стор. 24 і слід.). Навпаки, як свого роду “*tertius gaudens*”, західньо-європейський законодавець південного ринку вспів поширити свої позиції коштом обох супротивників і на протязі багатьох років несталою своєю орієнтацією утворював ґрунт то для розвитку місцевого лібералізму, то для успіху тактики централістського зажиму.

При уважному розгляді протиріч, що визначилися в самому осередкові змови, жодному разі не повинно здаватися раптовим і дивним, що одним із наслідків поліпшення економічної кон'юнктури на півдні до літа 1825 року було не лише певне пожвавлення роботи таємних декабристських організацій на Україні, але й помітне їх поправління, що зумовило в свою чергу відмову від поширення засвоєних раніше розмірів агітації й пропаганди й реставрацію привабливих, але явно ілюзорних надій на відродження політичного активізму місцевої капіталістичної суспільності, на можливість сприятливої змові еволюції настроїв дворянсько-поміщицьких кіл. На цьому відході деякої частини діячів Південного товариства від ідеологічних постулатів і тактичних принципів Пестеля будували свої плани князь С. П. Трубецький, що успішно здійснював з березня 1825 року в Києві компромісну програму угоди лівого крила Північного таємного товариства з правим крилом "південців" (М. І. і С. І. Муравйов-Апостоли, М. І. Бестужев-Рюмін, В. К. Тізенгаузен, А. З. Муравйов, І. С. Повало-Швейковський, А. О. Корнілович і ин.¹). В дусі С. П. Трубецького повинен був, безумовно, працювати й полковник А. Ф. фон-дер Брігген², що прибув літом 1825 року на Україну з особливими дорученнями від Північного товариства³, а в зізнаннях арештованого після 14-го грудня під Одесою лейтенанта В. П. Романова ми знаходимо дуже цікаве зізнання, що при від'їзді його в червні з Петербургу на південь Рилєєв і йому "доручав" розголошувати всюди про конечну потребу завести конституцію⁴. Розуміється, основи тої "конституції", що її пропонував пропагувати Рилєєв на півдні, не могли розходитися з офіційною програмою Північного таємного товариства, цеб-то з опрацьованою Микитою Муравйовим схемою майбутньої державної федерації й поступово-ліберальних реформ, що забезпечували в першу чергу і інтереси верхів капіталістичного суспільства.

Спроби "северян" встановити через голову Пестеля безпосередній контакт не лише з ревізіоністично-настроєними діячами Південного товариства, але й з українською буржуазною аудиторією, дуже характерні для цього моменту історії декабристів. Думка перенести агітаційно-пропагандистську роботу в передові шари купецтва не чужа була, як відомо, і А. А. Бестужеву⁵, і Г. С. Батенькову⁶, а особливо цікавила в 1825 р. К. Ф. Рилєєва⁷, що, завдяки своїй службі в Російсько-Американській компанії⁸, був тісно зв'язаний з верхівкою петербурзької буржуазії. Але спроби Рилєєва поширити сфери впливу Північного товариства на торговельно-промисловий московський район викликали рішуче заперечення В. І. Штейнгеля, що підкреслив надзвичайну неміч у містах "справжнього громадянства"⁹, цеб-то досить зрілого в політичному відношенні "третього сословія". Для Рилєєва, добре знайомого з цілком іншою соціально-економічною кон'юнктурою на Україні, аргументація В. І. Штейнгеля могла мати лише певне локальне значіння: песимістичної розцінки господарчо- й політично-відсталой півночі цілком компенсувалися рожевими перспективами успіху на новому капіталістичному півдні, що розцвів у 1825 році. Тимчасом революційна робота, хоч конечна потреба її ширити на території України тепер збуджувала діячів Північного й Південного таємних товариств, проте до самої осені 1825 року вона не виходила із стадії чисто орієнтаційних заходів. Охоронний апарат старої влади, що до його рук ще літом попали деякі нитки до розкриття діяльності південних змовників, схильний був дуже переоцінювати розмах і

¹ Пор. "Восстание декабристов", т. I, М., 1925, стор. 16 і сл. а також М. В. Довнар-Запольский – "Тайное общество декабристов", М., 1906, стор. 252–253 і Н. Ф. Лавров – "Диктатор 14-го декабря" ("Бунт декабристов", под ред. Ю. Г. Оксмана і Н. Е. Щеголева, Л., 1926, стор. 186–190).

² У Ю. Оксмана помилково: Бріггелъ. – Прим. упор.

³ "Восстание декабристов", т. I, М., 1925, стор. 157, 182 і сл.

⁴ "Алфавит декабристов", Л., 1925, стор. 185.

⁵ А. К. Бороздин – "Из писем и показаний декабристов", СПб, 1906, стор. 36–39.

⁶ М. В. Довнар-Запольский – "Мемуары декабристов", К., 1906, стор. 162–165.

⁷ До загальновідомих даних про це в зізнаннях В. І. Штейнгеля ("Общественные движения в России", т. I, СПб, 1905, ст. 305–306) треба додати невідані зізнання М. І. Муравйова-Апостола від початку квітня 1826 р. про те, що К. Ф. Рилєєв підчас останнього побачення з ними попереджував, що зараз він "будет стараться принять членом между нашими купцами".

⁸ У Ю. Оксмана помилково: Російсько-Африканській компанії. – Прим. упор.

⁹ "Общественные движения в России", т. I, стор. 296.

самі результати операції майбутніх декабристів на найбільш вразливих ділянках свого фронту. Отже, при початкових, ще неперевірених відомостях про змову вище начальство звертає свою увагу, по-перше, на міста Київ та Одесу, по-друге, на район військових осель. Саме тут побоюються концентрації політичної опозиції, саме тут сподіваються розкрити і вчасно розкидати революційні гнізда. І тому з повним довір'ям приймає цар 18 жовтня фантастичну інформацію графа І. О. Вітте про те, що “таємне товариство намагалось, але дарма, за допомогою генерал-майора Михайла Орлова і синів генерала Раєвського, заразити Чорноморський флот”¹, а 30 жовтня того ж року провокатор Шервуд, намагаючись збити всі плани Південного товариства, передав Ф. Ф. Вадковському записку “Про стан військової оселі в Херсонській і Катеринославській губернях”, наповнену лицемірними теревеннями про “причини незадоволення” і свідомо фальшивими даними про “число війська, що може підняти зброю в разі потреби”².

Події, що відбулися за раптовою смертю Олександра І 19 листопада в Таганрозі, спочатку до деякої міри дезорганізували роботу розшуку центральної й місцевої адміністрації на півдні, але, навіть коли вона відновилася і доведена була до кінця, її підсумок далеко не відповідав початковим побоюванням вищої влади. Великий князь Микола Павлович мав деякі підозріння ними він ділився в листі до І. І. Дібіча від 12 грудня, що “в Одесі повинно бути гніздо змови”³, та через два дні події на Петровській площі⁴ в Петербурзі їх ніби анулювали. Тоді ж видані “по высочайшей воле” новоросійському генерал-губенатору особливі повноваження “що до нагляду в Одесі й околицях за деякими особами, що попали під сумнів” вимагали, як признав, зрештою, сам граф М. С. Воронцов, пильности не в Одесі, а поїздки “в Білу-Церкву для розшуку деяких людей, що сумнів у них обернувся вже в явне підозріння після подій 14 грудня”⁵. Однак “відомості про чуму в Ясах” примусили графа взятися за негайну будову карантинної лінії по Дністру “для предохранения пределов наших от язвы”, а коли він, зрештою, зміг прибути на Київщину – “заходи, урядом ужиті, і викриття замірів під полковника Муравйова з частиною Чернігівського полку не залишили йому тут нічого зробити”⁶.

XII

Арешти й труси, з розпорядження з Петербургу та з ініціативи місцевої адміністрації, почалися на території північного Чорномор'я лише вночі з 27 на 28 грудня 1825 року. Перш за все в домі відомого гетериста Якова Булгарі було захоплено члена Південного товариства поручника Миколу Булгарі та його родичів – графів Андрія й Спіро Булгарі, – ці теж звернули на себе підозру уряду⁷. Підполковника І. П. Ліпранді,

¹ Посилання на цей доклад заховалось у “всеподданнейшем донесении” І.І. Дібіча від 4/ХІІ 1825 р., опублікованім у книзі Н. К. Шильдера – “Император Николай I”, т. I, стор. 238.

² Н. К. Шильдер.

³ Розуміється, в розпорядженні Миколи був більш багатий матеріал про настрої в Одеському районі, ніж дані Шервуда від 18/ХІ 1825 року про наступну поїздку до Одеси двох членів вислідженого ним таємного товариства – поручника кирасирського полку графа Миколу Булгарі і кавалергардського ротмістра графа З. Чернишева (Пор. Н. К. Шильдера, ор. cit. стор. 240, 624).

⁴ Мається на увазі повстання 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі біля пам'ятника Петру І. – *Прим упор*.

⁵ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826 р., справа № 1, лл. 5–6, зайнята чернівкою “всеподданнейшего рапорта” графа М. С. Воронцова від 15 січня 1826 року.

⁶ Ця ж справа, л. 6. Перед поїздкою до Білої-Церкви М. С. Воронцов офіційно ділився в листі від 8 січня 1826 року до генерала А. А. Закревського своїми вражіннями від одправки в Петербург “из окрестностей Тульчина порядочной партии мудрецов 2-й армии”, при чому зауважував: “Я воображаю удивление и злость твою, когда услышишь о предприятиях в Петербурге 14 декабря; надеюсь, что это не окончится без виселиц и что государь, который столько собою рисковал и столько уже прощал, хотя ради нас теперь будет себя беречь и м(ерзавцев) наказывать” (“Сборник Русского Исторического общества”, т. 73, стор. 506).

⁷ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина 1825 р., справа № 17. Як свідчать документи цієї справи, наказ про арешт графів Булгарі видав військовий міністр 19 грудня 1825 року на ім'я харківського цивільного губернатора, що переслав його “з нарочним” до Одеси. Не дивлячись на те, що “Поручик Николай Булгарі й дядя его Андрей оказались больными, а доктор, их пользующий об'явил, что они не в состоянии еще отправиться в дорогу”, одеський градоначальник, генерал-майор Нейдгарт, “не смея отлагать исполнения предписанного”, негайно відправив всіх трьох “под строгим присмотром” до Петербургу, “прямо к его императорскому величеству” (лл. 2–3).

бувшого члена “Союза Благоденствия”, і графа Густава Олізара, видного діяча польських опозиційних організацій¹, до моменту отримання наказу про їх арешт в Одесі не було. 17 січня в с. Березівці (Олександрійського повіту, Херсонської губернії) було затримано, як свідчить рапорт Херсонського цивільного губернатора, член Північного товариства лейтенант В. П. Романов², а 5 лютого, за пропозицією “Малороссийского военного губернатора” було арештовано в с. Котовці катеринославського предводителя дворянства Д. А. Олексієва, що належав до запідозреної в українському сепаратизмі Полтавської масонської ложі³.

“Приїжджаю з Одеси, говорять, що там декілька осіб арештовано за вільнодумство” – повідомляв головнокомандувачеві 1-шої армії ще 16 січня таємний агент уряду в Києві В. С. Сотніков, даючи знати своєму шефові, що “теперішні контракти дуже нечисленні й майже непомітні і взагалі тут дуже тихо”⁴. Панікою, викликаною подіями у Василькові, можна пояснити не лише провал київських контрактів, але й непокій, що на кілька день опанував Одесу. В атмосфері, нагрітій діяльністю революційних сотень С. І. Муравйова-Апостола, якісь неперевірені відомості про непевність розташованого в Одесі 38-го егерського полку, разом з одночасним від’їздом з міста якогось відставного поручника артилерії Єрмолаєва, що пробував тут з 9 січня 1826 року під секретним поліційним доглядом, нагнали одеському градначальникові думок, що весь район порто-франко в небезпеці повстання, а Єрмолаєв “під приводом поїздки в Москву відправився секретно і, мабуть, з якимись лихими намірами до Тирасполю, Балти або військових осель”⁵. Цікаво, що граф М. С. Воронцов, повернувшись із Білої-Церкви до Одеси, поставився з виключною увагою до побоювань свого замісника, вжив і сам деяких заходів обережності, повідомивши про них Петербург, і з великим задоволенням відозвався на пропозицію Чорноморської флоти віце-адмірала А. С. Грейга “в разі потреби надіслати до Одеси 1000 осіб з екіпажу і декілька польових гармат”⁶. Вжити допомоги флоті, звичайно, не прийшлося, напруження в місті хутко втихомирилося, хвиля арештів спала, і політична хроніка Новоросії нічим не відрізнялася б від хроніки інших частин імперії на початку 1825 року, коли б її не підживило слідство в трьох окремих “справах”. Перша з них викликана була розшуком поручника І. І. Сухінова, одного з ініціаторів і провідників повстання Чернігівського полку, затриманого після втечі в Кишиньові й провезеного 17 лютого “в ручних и ножных кандалах” через Одесу⁷. Друга “справа” була в звязку з тим, що на початку травня під Херсоном затримали якогось Михайла Окулова, що агітував крепаків кількох маєтків, під прикриттям того часу модного імени великого князя Костянтина Павловича, що скоро “всіх селян від поміщиків відберуть, а поміщиків до Сибіру зашляють”⁸. Зрештою, третя, що затягнулася від 25 лютого до 6-го червня, присвячена була розшукові учасників таємного “Товариства Незалежних”, що функціонувало в Одесі між 1819 і 1823 рр. Якщо в двох перших справах переважали елементи деякої випадковості, що не давали матеріяли для вияснення специфічних властивостей “гнізд змови” на території північного Чорномор’я, то останнє зазначене слідство могло збагатити вищу краєву адміністрацію цілком конкретними даними про збудження політичного активізму якраз у тих шарах місцевого міського населення, що на них перш за все орієнтувалися схеми “Руської Правди” і гасла “Катехизиса” Об’єднаних Слов’ян. Але навіть ці дані до моменту ліквідації озброєного повстання декабристів не мали вже актуального значіння і цікаві були лише з історичного погляду. Ситуація, що була визначилася в період буйного розвитку чорноморського господарства та що в свій час діячі таємного товариства її не скористували, в нових умовах більше не могла повторитися. Фронда південної буржуазії, збита з попередніх своїх позицій, відцвітала, не

¹ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826 р., справа № 1, лл. 4–6. Через кілька днів І. П. Ліпранді був арештований в Кишиньові, а Г. Олізар у Києві.

² “Декабристы. Неизданные материалы и статьи”. Під ред. Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана, М. 1925, стор. 57.

³ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826 р., справа № 6, лл. 1 і 19–20.

⁴ Справа штабу 1 армії “О злоумышленных тайных обществах”, 1825 р., ч. I, л. 257 об.

⁵ “Рух декабристів на Україні”, ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків, 1926, стор. 93–94.

⁶ *Op. cit.*, 95.

⁷ Ю. Г. Оксман – “Поимка поручика И. И. Сухинова” (Декабристы, М., 1925, стр. 54–70).

⁸ Ю. Г. Оксман – “Константиновская легенда в Херсонщине”. (Сборн. “Посев”, Одеса, 1920, стор. 135–142).

встигнувши роздвісти. Побоювання центральної влади опиралося в 1825 році не стільки на настрої “третього сословія”, як певної бази для змови, скільки на можливість перенесення революційних гасел декабризму в бурхливу масу військових осельників та крпацького селянства¹. Надзвичайно яскраві ознаки тої тривоги, що в дні “междуцарствія” опанувала навіть вищий командний склад на Україні, залишилися у спогадах генерала А. І. Михайловського-Данилевського, начальника одної військової частини, розташованої в той час на межі Київщини й Херсонщини. “Непростительно было, – писав він, – что в Петербурге высшие начальства не приняли согласных мер к единовременной всех присяге, отчего бы прекратилось множество нелепых слухов, распространявшихся в дальних губерниях. Если сии вести дошли до меня, жившего на берегах Днепра, то они должны были вскоре достигнуть до пределов Черного, Азовского и Каспийского морей, обитаемых казаками, раскольниками, бродягами, беглецами и полудикими, словом, людьми без веры, без нравственности, ожесточенными во многих отношениях против России. Кто мог ручаться, что слухи сии не произведут волнения между сими людьми, а особенно между находящимися посреди их поселенными войсками, коих ненависть к положению их ни для правительства, ни для частных людей не была тайною. В сих размышлениях я провел последний день [1825] года и думал: господи, не предаждь нас на поругание соседям нашим и сохрани державу российскую!”².

Тимчасом, замість заклику до діяльної підтримки повстання, єдиного можливого свого союзника в розпочатій революційній боротьбі, декабристські гуртки на півдні, як і їхні товариші на півночі, зробили все, щоб не порушувати спокою пануючої класи, щоб “чернь” безпосередньої участі в подіях не брала. Проект відозви до міського і сільського населення, що написав М. П. Бестужев-Рюмін при виступі повсталого Чернігівського пішого полку з Василькова, зводився до того, що “российское воинство грядет восстановить правление народное, основанное на святом законе. Никаких злодейств учинено не будет. Итак, да благочестивый народ наш пребудет в мире и спокойствии и умоляет всевышнего о скорейшем свершении святого дела нашего”³. Методами еспанського пронунціяменто забезпечити реформу всього соціально-політичного ладу імперії було, проте, ще більше безнадійним, ніж на протязі одного щасливого експортного сезону покрити втрати, викликані торговельно-промисловою кризою кількох років. Економічний перепоchinoк 1825 року, що його намагалися скористати революційні організації на Україні, однаково обдурив і ідеологів обох крил таємного товариства, і капіталістичну суспільність губернь, що тяжіли до чорноморських портів. Господарська кон'юнктура двох наступних за грудневою катастрофою літ, надзвичайно нестала і, загалом, несприятлива для української хлібної промисловости й вивозної торгівлі⁴, виявила до кінця марність надій на швидку відбудову економічної могутности й політичної агресивности буржуазії на півдні. Блискучий експортний баланс останнього року Олександрівського царювання здавався вже всім чистою випадковістю, тим більше, що від викликаного ним громадського піднесення не лишилося й сліду.

“Про дух і думки дворян, негоціантів і різного фаху людей, що тут мешкають, – писав 8 червня 1827 року з Одеси до Петербургу один таємний агент начальника головного штабу, – нічого більше не можна сказати, крім того, що увага всіх скерована до набуття багатства; всяк у своїм ділі йде на афери і всіх способів вживає, щоб зробити вигідний акт, будь-яким чином. Це, можна сказати, щоденна праця майже кожного. Про політичні міркування й оповідання новин ні від кого не почуєш. Я зауважив, що навіть у клубах, казино й інших публічних місцях жодних політичних журналів немає, крім “С.-Петербургской газеты”, “Сенатских Ведомостей” і комерційних газет, що їх читають з великою увагою”⁵.

¹ Ю. Г. Оксман – “Одесские вольнодумцы Пушкинской поры” (“Былое” 1923 р., № 21, стор. 54–55).

² “Русская Старина”, 1900, XII, стор. 719.

³ Ю. Г. Оксман – “Декабристы. Отрывки из источников”. М., 1926, стор. 139.

⁴ Якщо в 1825 році вартість вивезених через Одеський порт товарів визначалася в 20.029.000 крб., то в 1826 р. вона знижується до 14.711.000 крб., а в 1827 р. дає 18.449.000 (А. Скальковський, Ор. cit, стор. 61).

⁵ “Русская Старина”, 1897, кн. IV, стор. 33. Характерно порівняти цей агентурний звіт з вражіннями М. Маркевича, автора статті “Еще слова два об Одессе”, де він, рекомендуючи в 1839 р. читачам “Одесского Альманаха” уникати “безумных вольнодумцев, непрошенных преобразователей, приверженцев заграничных партий, охотников

Таким чином, від традиційних для десятих і початку двадцятих років сприйняти Одеси, як політичного центру буржуазно-демократичної опозиції, як найнебезпечнішого для дворянської монархії “гнізда змови”, вже в 1827 р. повинна була відмовитися і центральна, і місцева влада. Стара охоронна формула, не виключаючи більше реальних асоціацій, непомітно відійшла в минуле, затемнилась варіантами мало правдивих переказів і за сто років встигла втратити навіть той великий історичний зміст, що в нею вложили її творці¹.

пересуживать все по-своему”, твердив, що “прислушиваясь к толкам и суждениям, справедливый наблюдатель не может не убедиться, что нет города в России, в котором бы так мало занимались политикою, как в Одессе”.

¹ Стаття має датування “1923–1927”. – *Прим. упор.*

Падура, Рилеєв і декабристи*

З деякого часу в українській історіографії та історії літератури повелось категорично твердити про певну роль в політичних зв'язках польських революційних організацій Тимка Падури¹, а також про літературні впливи цього українсько-польського романтика на творчість декабриста Кіндрата Рилеєва. Міркування з цього приводу знайшли в проф. М. Слабченка певну, але внутрішньо суперечливу формулу²: “На Київському з'їзді представників Польщі устами поета Т. Падури, однак, голосно, промовляли про права всього українського народу, а Падура, що служив живим зв'язком між “Малороссийским О-вом” і польською ірридентою, року 1825 співав:

“Гей, козак, в Божий час!
Вже голосить в церкві дзвін,
Кому вольність мила з вас,
За ворогом навздогін”.

Різні варіації з самостійними висновками на цю-ж тему подибуються й в інших дослідників. Оскільки вони повторюються в таких авторитетів, як проф. Дашкевич, акад. Багалій, акад. Єфремов, автор монографії про Рилеєва В. І. Маслов, то вони пануватимуть довго в літературі.

Вивчаючи Падуру спеціально, ми мусіли переглянути всі факти, на які спираються вищеназвані вчені, і ніяк не можемо пристати на їхні висновки. Отже, спробуємо розібратися в цьому питанні, оперуючи історичними датами, даними біографій та літературної творчості Падури й Рилеєва.

Польська шляхта й Падура

Декабристський рух у Росії створило головним чином дрібномаєткове дворянство. Рівнобіжне явище ми спостерегаємо в Польщі, де, відколи, ліквідовано державність, опинилася без діла ціла верства людности, шляхта, що раніш правильно й безпечно раювала під опікунським крильцем великопанської магнатерії. Тепер шляхта мусіла пристосовуватися до самостійної праці, йти на панську службу за лісничих, землемірів, управителів, то-що. Чимала частина шляхти намагалася використати свої сили в воєнних авантюрах, давала певний контингент для різних змов і повстань. Мемуарист Наркиз Олізар зазначає³, що дрібна шляхта патріотична й що вона була за найміцнішу підпору революції 1830–31 рр.: що-ж до польських магнатів, то їхні економічні міркування не дозволяли їм поспішати з приєднанням до повстання. Із цього “дворянського пролетаріату”⁴ вийшли здебільшого й представники українофільської школи в письменстві. З них Северин Гощинський, Богдан Залеський, Т. Падура таки й справді були люди вбогі. У Гощинського родина складалася з 10 душ, у Падури – з 7, Залеський був тринадцятою дитиною. Соціальний стан мимоволі навівав їм і певну, часто революційну ідеологію. Абіліціоністські ідеї знаходили серед шляхти свій природний і сприятливий ґрунт. А їхні настрої охоплювали ширші кола ліберальної шляхти. Так, київський діяч Станіслав Проскура на запрохання вступити до Патріотичного Т-ва,

* Подається за виданням: Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVIII. – К., 1928. – С. 113–128.

¹ Тут і надалі виділено В. Гнатюком. – *Прим. упор.*

² М. Є. Слабченко, “Матеріяли до економічно-соціальної історії України 19 ст.”, т. I, Одеса, 1925, ст. 96.

³ Narcyz Olizar, “Pamiętniki kasztelana N. Olizara”, Rok 1881, Warsz. 1907.

⁴ Л. Козловській, “Польські романтики укр. школы. Северинь Гощинській”. *Голось Минувшаго.* 1913, II, 82.

перед арештом у 1826 році, заявив¹, що він пристане тільки тоді, коли члени т-ва відпустять на волю своїх селян.

Сподіваючися в окремому місці говорити про Падуру докладніш, ми скажемо тут одне: він повинен був поділяти разом з представниками своєї класи погляди антимонархізму, республіканства й демократизму. Найяскравіше ми можемо це завважити в його творах, писаних уже після 1825 року.

В “українці” “Лейстровій”² читаємо:

(українцеві: В. І.)
“Хто не так йому строїв світ?
Скував руки, край роздер,
Вороги-царі, скажіть?”

В “Бурлаці”³ Падура не вагається царя поставити на одну дошку з катом. Народи жили вільні й щасливі, як янголи. Посварилися за першу межову ознаку (“o plit”)⁴. Запанував чорт. З’явилися цар і кат, люті вороги народу. Лється без краю кров! Повстань, народе!

“Гей, двигнися, мире Божий,
З царів гною, з катів рук!”

Хоч нас вражає брак історичної перспективи, але зате революційний настрій цілком прозорий.

В думі “Тетера”⁵ демократизм перемішано з анархізмом:

“Власть з загород, в мирі – народ,
Народів неволя – з прав”.

Від таких поглядів дуже близько було до активної революційної діяльності.

“Польське Патріотичне Т-во”

Рівнобіжно з утворенням різноманітних конспіративних організацій у Росії, в 20-х роках у Польщі та Правобережній Україні з ініціативи майора польського війська Валеріяна Лукасинського функціонує впливова й міцна організація, що зветься “Patriotyczne Towarzystwo Polskie”⁶. Утворено т-во в Варшаві 1/V 1821 року й одразу звернено увагу на поширення праці серед війська та в “провінціях”. За одну з таких “провінцій” уважано Волинську, що складалося з трьох губернь Волинської, Київської, Подільської. За презеса Волинської провінції став Собанський, за який час притягнуто впливових членів таких як губерніяльний маршалок волинський Петро Мошинський, голова другого департаменту волинського трибуналу Степан Карвицький, Мартин Тарновський (по Волині). Відбуваються організаційні з’їзди: в Балті, Бердичеві (підчас ярмарку). В період збирання революційних сил у 1821 р. вливається в т-во організація польських тамплієрів, що на чолі з Францишком Маєвським працювала в Волинській провінції. Фактичного проводиря т-ва Лукасинського заарештовано 25/X 1822 року і відтоді він більш не бачив волі. 46 років тримав його царський уряд у тюремних льохах Шлісельбургу, аж поки він там помер у глибокій старості (82 роки), збожеволівши на схилку свого віку. Амнестія 1855 року торкнулася декабристів і польських засланців. 1857 рік приніс волю Шевченкові, а цей “таємний злочинець” гнив у царській в’язниці.

¹ Збірник У.А.Н. “Декабристи на Україні”, Київ, 1926, ст. 49.

² “Pysma Tumka Padurgy”, Lwiv, 1874, ст. 39.

³ Там-же, ст. 85.

⁴ Тут ми бачимо вплив трактата Русо “De l’inegalité”.

⁵ Там-же, ст. 121.

⁶ Aszkenazy Szymon “Lukasinski” Warsz., 1908, t. II.

Не зважаючи на заарештування Лукасинського й на наказ од уряду 1822 року, що закривав усі тамені організації, т-во існувало далі, перешикуювавши свої лави. Тепер на чолі т-ва став капітан, а потім підполковник кавалерії Северин Кржижановський родом з Київщини.

Ашкенази гадає, що членів т-ва було до 200.

Пересправи декабристів з поляками

Серед членів “Т-ва З’єднаних Слов’ян” на Волині були теж поляки, напр. Гнат Ракуза розжалуваний з офіцерів салдат Чернігівського полку, або Юліян Люблинський, шляхтич, що його привезено за участь у якомусь таємному т-ві до Звягя в кайданах під догляд поліції; тут він познайомивсь з Петром Борисовим і став за члена в слов’янському т-ві.

Декабристи, надумуючись зробити свого роду військовий переворот, дуже добре облічували як спочутливу збройну силу, так і ту, що могла стати на заваді, коли-б вибух ставсь як-небудь неконтактовано. Збройна сила, що стояла на Правобережній Україні, була охоплена мережею революційних гуртків. Звязкові та відповідальні робітники перебували біля тих місць, де розміщено було штаби військових одиниць великого й малого масштабу. Тут можна назвати такі пункти: Тульчин, Київ, Житомир, Біла Церква, Звягель, Троянів, Любар, Васильків, Бердичів.

У своїх планах декабристи мріяли про те, що в час перевороту слід було-б ізолювати на теориторії Польщі в. кн. Костянтина Павловича, щоб він не зміг подати допомогу в Росію.

А тут під боком, у Ковлі, стоїть штаб польської піхоти, що складається з 5 кінних та 5 уланських полків. Як звязатися з цією силою чи як її нейтралізувати, принаймні?

Польське т-во щоб досягти своєї національно-визвольної мети, теж потребувало підтримки російських поступових елементів.

Так себе знайшли два рухи, що досі були замкнені в національних рамцях.

Про існування польської організації члени Південного Т-ва довідалися підчас контрактів 1823 року в Києві¹; поляки теж ще в 22–23 роках знали², що існують російські військові організації.

Зіставлення мемуарних даних (Мохнацький, Горбачевський) і новітніх розвідок дає нам змогу відновити хронологію, топографію й характер зустрічей відпоручників з обох боків, їхніх перемов і обопільних угод.

1823 року сталося порозуміння між Бестужевим-Рюміним і представником польського т-ва Олександром Ходкевичем³.

Наслідком цього на котрактах 1824 року відбулася нарад росіян і поляків у помешканні Ходкевича: з російського боку були присутні С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін, а з польського Кржижановський і Ходкевич⁴. Після деяких балачок досягнуто певної угоди. Звичайно, вона була усна. Поляки добилися визнання самостійності Польщі й повернення деяких незручених губернь (Гродненська, частина Виленської, Менської, Волинської), але зате й собі пообіцяли діяти проти Литовського Корпусу, що на його чолі стояв Костянтин Павлович, і, коли спалахне повстання, не пустити його до Росії.

На котрактах 1825 р. відбувається зустріч у помешканні кн. С. Волконського⁵: Пестель+Волконський та кн. Антін Яблоновський+Гродецький. Перемови тривали не більш як одну годину. Пестель вимагає од поляків, щоб ув’язнили Костянтина Павловича та проголосили республіку.

Протягом 1825 року зустрічалися Волконський і Мошинський у Бердичеві, сам Пестель приїздив до Житомира та Бердичева⁶. І останнє побачення напередодні Васильківської катастрофи, 26 грудня 1825 року мав С. Муравйов-Апостол з

¹ W. T. Jablonovski, “Dwie kultury”, Warsz., 1913.

² M. Mochnacki, “Powstanie narodu polskiego w r. 1830–31”, t. II, Berlin–Poznan, 1863.

³ Aszkenazy, “Rosja–Polska”, Warsz. 1907, ст. 101.

⁴ Там-же.

⁵ Мохнацький, Яблоновський, Ашкенази.

⁶ Jablonovski, ст. 75–6.

гр. П. Мошинським у Житомирі. Муравйов домагався виступу польської організації, але занадто неорганізовано це все проваджено й жадних наслідків не дало.

Вся історія цих двох народів (поляків і росіян) склалася так, що й революціонери не довіряли одні одним. З обох боків була не зовсім щира й обережна гра.

Міцкевич отверто в цьому признається¹: “Польські змовці прислали своїх делегатів до російських, і в цих погодженнях обдурювано з обох боків. Поляки не таїлися перед близькими, що їм треба було тільки піднести заколот у Росії й скористатися з доброї нагоди; росіяни теж звірялися приятелям, що хоч вони й обіцяли незалежність полякам, однак, скинувши в себе династію, подумали-б зараз-же про затримання Польщі в своїх руках”. Згадуваний польський критик і революціонер Маврикій Мохнацький, розчарувавшись у польських силах, багато років згодом кидає обвинувачення своїм землякам² у нещирості що-до декабристів, уважаючи, що поляки раніш, у 1825 році, досягли-б національного визволення, коли-б щиро допомогли російським повстанцям – “Російські змовці свою справу й польську ясно розуміли; приступили вони до угод з щирістю, з доброю волею, але не знайшли в польській спілці, чого шукали: взаємної одвертості й того самого, що їх живило, прагненням діла... Вину в тому (в тяганині) треба приписати самим полякам”.

Деякі поляки не тільки недовірили, а просто негативно ставилися до російських революціонерів. Досить згадати хоча б Михайла Чайківського. Чайківський познайомивсь у Радомишлі в полковника Повало-Швейковського з членами “Т-ва Зеленої Книги” С. Муравйовим-Апостолом та Бестужевим-Рюмінім. Вони на нього справили неприємне вражіння. А пізніш, може, щоб заробити ласки в російського уряду, що його амнестував, Чайківський на адресу декабристів кинув дуже прикрі слова³: “Уряд виявив могутній розум, силу й залізну волю. Народ не захопився закликом, якого він не розумів і який був чужий його духові та серцеві. Кари були суворі, але заслужені”.

Отже, польські революціонери не встигли чи не схотіли активно підтримати росіян, але довелося й їм зазнати переслідувань од уряду. В січні 1826 року почалися арешти членів Патріотичного Т-ва. Першим заарештовано Ант. Яблоновського в Києві, далі черга прийшла до Петра Мошинського⁴.

З багатьох притягнених до відповідальности поляків, урешті, деяких звільнено зовсім, а деяких легко засуджено. Найгірше випало підп. Кржижановському, що після кількарічного ув'язнення був засланий до Сибіру, де й помер у 1839 році.

Про участь Падури

Чи брав Падура яку участь у перемовинах, а коли брав, то яку саме? Біограф Падури⁵ здогадується, що це так і було: “Отож до звязків тих таємних належав також і наш Падура. Чи дав себе втягти до них ще в Кремінці, чи вже по тому як закінчив цю школу, це неважливо, але перейнявсь може занадто їх цілями й різноманітними заходами”. Важко йняти віри цьому біографові, бо він подає взагалі неперевірені відомості, напр., він мало не залічує до змовців київського мітрополіта Євгенія Болховітінова, число змовців польських називає 5000, тимчасом як за обрахунокм Ашкенази їх було до 200.

О. Русов розповідає⁶, що 1825 року в Білій Церкві відбувся з'їзд поляків і москалів. Там були присутні: Рилєєв, С. Муравйов-Апостол, Тарновський, Карвицький, Собанський і ин. Особливе вражіння на з'їзді справив Падура, що говорив про українську народність і відродження козацтва.

¹ Ad. Mickiewicz, “Literatura slowianska, wykl. w kolegium francuskim”, t. II. Poznan, 1865, ст. 312.

² М. Мохнацькі, там-же, ст. 17.

³ “Записки М. Чайковського”, Р.[усская] Ст.[арина], 1895, XII, 162.

⁴ Ми переглянули журнал засідань Волинського Депут. Зібрання, де Петро Мошинський був губерніяльним маршалком, на 1826 рік: останній раз Мошинський головує 18/I 1826 р. в понеділок відсутній 25, 28, а 29-го заслухали першим пунктом відношення житомирського повітового маршалка Дезидерія Івановського про те, що він одержав припис од цивільного губернатора Андржейковича виконувати обов'язки губерньського маршалка.

⁵ Pysma T. Padurgy, wyd. Wylda, Lwiw, 1874, ст. XIII.

⁶ А. Русовъ, “Теорбанисты Грегоръ, Кастанъ и Франць Видорты”, К.[иевская] Ст.[арина], III, 365.

Другий біограф поета подає¹ про цей самий факт досить просторі й докладні відомості. На початку 1825 року в Житомирі відбулося слов'янське зібрання (posiedzenie slowianskie), що складалося з представників польського патріотичного т-ва й декабристських організацій. Там були присутні двоє Муравйових-Апостолів, Сергій та Іполіт, Рилеєв, кол. презес волинський Станіслав Карвицький, гр. Микола Ворцель, Людвик Собанський, голова едукаційної комісії, Мартин Тарновський, гр. Вацлав Ржевуський, гр. Петро Мошинський, губерніяльний маршалок тогочасний. У Житомирі гостював у той час Томаш Падуро в свого старшого брата Юзефа, що був секретарем при губерніяльному маршалку. Можна припустити, що до згоди не дійшли, але от виступає з палкою промовою молода малознайома людина Томаш Падуро в ім'я свободи третьої народності слов'янської, української. Піднесено говорив він про минулу волю цієї країни й наприкінці пропонував свої послуги "апостольства" серед селянства, щоб розбуркати його минулі традиції. Слухачі кинулися його вітати: Муравйов на знак згоди й братерства подарував йому залізний перстень, а Ржевуський стиснув за руки й обіцяв свою приязнь та допомогу.

В 1914 році по смерті українського діяча К. Михальчука з'явилися в друкованій його власні спомини й спогади про нього, що підтверджують особисті зв'язки Падуро з декабристами. Дм. Дорошенко з уст Михальчука розкажує², що в 50-х роках Михальчук особисто познайомився з Падурою. Падуро хвалився, що в 1825 році на слов'янському з'їзді в Василькові він уперше висунув українське питання, зазначивши, що впорядники з'їзду забули про один слов'янський народ. Коли всі здивовано зглянулися, Падуро пояснив: "Та про господаря цієї хати, де ми зібралися, забули – про український народ". – "І от усі згодилися з Падурою, і він заявив себе представником українського народу"³. Ми не маємо підстав запідозрювати Дорошенка в неправильній передачі слів Михальчукових, але дивно чути про це саме від самого Михальчука трохи в суперечній, а взагалі не в зовсім упевненій редакції. Нам (хлопоманам), каже він⁴, було відомо, що "на якійсь нараді їх (декабристів) у Василькові чи в Білій Церкві з'явився Падуро й заговорив про Україну, вимагаючи в ім'я справедливості визнання прав на її автономію, що справило особливу сенсацію на цій нараді й ніби-то спонукало Рилеєва написати свою поему "Войнаровський".

Важко після цього з певністю визначити топографію наради, бо називаються різні міста Правобережної України: Біла Церква, Васильків, Житомир. Через те акад. Єфремов в останній статті каже просто: "На одному з нелегальних з'їздів під Києвом".

Думка про те, що з'їзд відбувся у Житомирі, здається нам, досить правдоподібна. Тут працювала дуже енергійна особа – Петро Мошинський. Згодом, у 1831 році він теж брав участь у повстанні, емігрував за кордон і там не залишав організаційної праці⁵. Юзеф Падуро, учасник повстання 1831 року й емігрант, секретар Мошинського, без сумніву, був з ним у близьких стосунках і міг відповідно рекомендувати свого брата Томаша.

Тільки одне викликає тут сумнів, датування з'їзду початком 1825 р. чи вереснем, як у В. Щурата. Коли припустити участь Падуро, то з'їзд відбувся вже по тому, як написано вірша "Ruchawka", значить, улітку – липень–серпень, бо на Петра й Павла (29 червня) в Кременці відбувалися по закінченні шкільного року урочисті акти⁶, а в вересні російські змовці перебували на маневрах у с. Ліщині під Житомиром, як свідчить Горбачевський у своїх записках.

¹ "Prawdziwy zysiorys T. Padurry", Poznan 1875, str. 34. Ми беремо з Antoniego J., Opowiadania. Serja czwarta, 1884, str. 233. В. Щурат у "Шевченко й поляки", 1917, покликається на Житомир, як місце зносин декабристів з поляками. "Руська письменність", III, 1, Львів 1913 обвинувачує "Prawdziwy zysiorys", взагалі, у фальшу.

² Д. Д-ко, "З споминів про К. Михальчука", ЛНВ, 1914, V, 238.

³ На цьому факті базується акад. Єфремов у статті "Масонство на Україні", "Наше минуле", 1918, III, 13 та в ст. "Від легенди до історичної правди" в збірн. "Декабристи на Україні", Київ, 1926, ст. 9.

⁴ А. Н. Сиротинин "Рилеєв и Немцевич", Р. Арх., 1878, I, 67, 69.

⁵ К. П. Михальчук, "Изъ украинского былого", "Укр. Жизнь", VIII-X, ст. 83.

⁶ Бергъ, "Записки о польскихъ заговорахъ", "Р. Арх.", 1870, ст. 263.

⁶ Dunin-Karwicki, "Szkice obyczajowe i historyczne", Warsz. 1882, ст. 61.

Рилєєв

Участь Падури в перемогах з декабристами ми можемо припустити, але справа з літературним та ідеологічним впливом на творчість Рилєєва, на нашу думку, розв'язується швидше в негативний бік. Безперечно, на Рилєєві відбилися впливи польські з одного й українські з другого боку. Коли перші ми можемо кваліфікувати, як формальні, то другі доведеться назвати стихійними. Хронологічно польський вплив ішов попереду.

Польську мову Рилєєв знав добре, вивчивши її за допомогою свого корпусного товариша Зигмунтовича. Року 1814, закінчивши науку в корпусі, Рилєєв з своєю військовою частиною квартирував у Несвіжі Менської губ. й бував серед польського товариства. Рилєєв з великим інтересом читав збірник “*Spiewow historycznych*” Немцевича, що вийшов у 1816 році, і як виховничий чинник був за настольну книгу для польських дітей.

Бувши патріотично настроєним (а російські революціонери, в тому числі й декабристи, всі були щиро-московські патріоти), Рилєєв надумавсь на зразок Немцевича дати читачеві й видатні моменти російської історії в піснях. Наслідком цього протягом 20-их років з'являються в петербурзьких часописах “думи” Рилєєва, що їх він у 1825 році випустив окремим збірником. У передмові-присвяті (Мордвінову Мих. Сем.), вихваляючи Немцевича, як “одного з найкращих поетів Польщі”, автор закидає одночасно полякам, що вони привласнили собі “старовинний спадок од південних братів наших, думи”. Наводячи уступ із передмови Немцевича до його “*Spiewow*”, Рилєєв каже: “Так говорить Немцевич про священну мету своїх історичних пісень; цю саму мету переслідував і я, komponуючи “думи”. Бажання славити подвиги добродійних і славетних предків для росіян не нове; не нові сам вид і назва “думи”. Дума – старовинна спадщина від південних братів наших, наш руський, рідний винахід. Поляки позичили її від нас. Ще досі українці співають думи про героїв своїх: Дорошенка, Нечая, Сагайдачного, Палія, – і самому Мазепі приписують скомпонування однієї з них”¹.

“Думи” Рилєєва з історичного боку не зовсім продумані. Тут перемішано історичних героїв дійсних і вигаданих (Баяна), царів і простих смертних. У деяких чувається ворожість проти сусідньої польської нації: “Іван Сусанін”, “Богдан Хмельницький”.

Характерний паралелізм у поглядах Рилєєва та Немцевича на Україну. Підкреслені вище слова Рилєєва – це доповнене повторення завваження, що кинув Немцевич у передмові до 1-го видання своїх “*Spiewow*”: “*Spieva dotad ukraiński lud nasz dumy o Nieczaju, Doroszenku i innych*”. Обидва українську людність і край уважають за неподільну приналежність своєї нації.

Рилєєв листувався з Немцевичем і спочував полякам, проте мав власний погляд на російсько-польські стосунки, зокрема він говорив про гніт поляків над “Малоросією”². Найкраще в цьому він показав себе підчас польсько-декабристських пересправ. Чи сам він брав участь у пересправах, ми не маємо досі даних. Але, довідавшись про значні поступки, зроблені полякам з боку південного т-ва, він дуже обурився, вважаючи це за замах на корінні права всього руського народу. Про це розповів сам Рилєєв у своїх зізнаннях на слідстві, і на цьому можна йняти віри, бо, як відомо, Рилєєв на слідстві, був надто одвертий.

От слова Рилєєва³: “Південні директори поклали визнати незалежність Польщі й повернути їй від Росії завойовані провінції: Литву, Поділля й Волинь. Я дуже повставав проти цього, твердячи, що жадне т-во не має права зробити подібної угоди, що подібні справи повинні розв'язуватися на великому соборі. Казав, що й теперішній уряд наш робить велику помилку, називаючи згадані провінції в актах своїх “польськими” чи новоприєднаними від Польщі, і протягом 30 років нічого не зробивши – навіть морально приєднати їх до Росії, що кордони Польщі власне починаються там, де закінчується говірка “малоросійська й руська чи по-польськи – хлопська”; де-ж більша частина народу говорить згаданими говірками й належить до грецько-російської чи уніятської релігії, там Русь, давнє добро наше”.

¹ К. Ф. Рилєєв, “Сочиненія” подь ред. М. Н. Мазаева, СПб. 1893, ст. 1.

² В. Якушкин, “Изъ истории литературы 20 гг.”, В. [естник] Евр. [опы], 1888, ст. 203.

³ Котляревській Несторъ “Рилєєв”, СПб. 1908, ст. 146–7.

Слідом за польським формальним впливом (Немцевич) прийшов вплив української стихії. Тут спільно діяли й українська народня творчість, українська історична традиція й український крайовид, а може й родинні традиції, що заховалися якимсь чином у родині дружини Рилеєва.

Повернувшись з закордонного походу, Рилеєв з 1817 р. квартирував з своєю ротою в с. Підгорному Острогозького повіту на Вороніжчині (Слобідська Україна), зблизився з родиною поміщика Михайла Андрійовича Тевяшова й, діставши демісію, одружився 1820 року з молодшою дочкою Наталею Михайлівною¹. На Україні Рилеєв прожив до осені 1821 року, а тоді переїхав на постійне проживання до Петербургу. Але якісь невидимі нитки в'язали його з Україною, він часто сюди приїздив, цікавивсь її історією ("Объ Острогожскѣ"), збирав козацькі пісні й думи, бував у Харкові й Києві, як це видно з листування.

Наслідком цього зацікавлення Україною було кілька творів, присвячених минулій її історії, напр., "Богданъ Хмельницькій", "Петръ Великій въ Острогожскѣ", "Гайдамакъ", уривки з поеми "Мазепа" й найславніші – поема "Войнаровський" та "Наливайко" (уривки). Незалежно від своїх політичних поглядів багато щирости вклав Рилеєв у змалювання лицарської самопожертвовності, ідеалізму – двох діячів української історії. Як-раз історизму тут було мало, зате багато щирого чуття. Помосковлені сучасники-українці відчули себе патріотами України й устами історика Маркевича слали свою подяку поетові-громадянинові. Маркевич у відомому листі 1825 р. з Турівки (Прилуки) писав: "Досі я писав до Вас, як людина, що любить вірші, але знає ціну своїм власним; тепер дозвольте мені Вам писати, як щирій громадянин своєї любої батьківщини, як добрий "малоросіянин". Відколи бачу світло, я жив у "Малоросії" й на щастя тільки на три роки залишав її для Петербургу; добросердисть народу, підсоння, мальовничі місця примушують і чужу людину любити її... Отже, чи можу я спокійно читати "Войнаровського" чи "Наливайку"? Прийміть мою й усіх знайомих моїх земляків подяку, шановний і шляхетний Кіндрате Хведоровичу".

Літературні та ідеологічні взаємини між Рилеєвим та Падурою

Звідки пішла думка й які підстави є, щоб твердити про деяку літературну залежність Рилеєва від Падури?

Перший зробив на це натяк проф. Дашкевич², правда, в дуже обережній, а через те й досі незаперечливій формі: "У Падури мало не одночасно з Рилеєвим повстала думка оспівати героїв української історії. Падура ідеалізував цю історію з польського погляду. Він думав, що козацтво в єднанні з поляками втішалося як-найбільшою славою й добробутом":

"Jidna maty, jidna chata,
Razom w poli stawaw kisz" –

а в примітці петитом: "Падура замислив це підчас перебування в Кременці. Може, і Рилеєву спала на думку ідея його "думъ", коли став він у ближчі стосунки з поляками. Російські змовці, до яких належав Рилеєв, мали наради з польськими, що в їх число ввійшов і Падура".

Значно далі в своїх висновках заходить автор монографії про Рилеєва В. І. Маслов³. Він запевняє нас, що Рилеєв має тематичні й фразеологічні запозичення в Падури: "Падура з його ідеалістичним уявлінням про Мазепу міг зробити певний вплив і на Рилеєва, з ним польський поет міг зустрічатися на Україні, де він (Падура) в одязі простого лірника сходяв багато земель, намагаючись скрізь піднести ентузіазм до минулого вільного життя козацтва й навіяти зненависть до російського уряду. Падура ідеалізував минуле й вірив, що козацтво в єднанні з поляками тішилося

¹ Беремо з М а з а є в а .

² "Отзывъ о сочиненіи г. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX ст.", СПб, 1889, ст. 193.

³ "Литературная деятельность К. Ф. Рылеева", Київ, 1912, ст. 301–2. Далі ми гадаємо вказати на фактичні помилки в праці В. І. Маслова.

найбільшою славою й добробутом (Дашкевич. В. Г.); він тужив за тими часами, коли козак “z wiekow nie znal pana”, коли козаки спільно з поляками

“Zwika wilni i swawilni
Ne puskały szabel z ruk...
Myż to carstwa, gospodarstwa
Roskydaly z pid kopyt”¹

Сподіваючись, що цей час ще вернеться, Падура так закінчував свою українку “Чорноморець”:

“Wolnych wnuky zluczim ruki,
A syła wse zmoże!
I werne włast, I sławu dast
Wilne Zaporozże!
Czas ożyty! Czas zbudyty
Naszyc diiw twerdyj son”.

Отже, завваження проф. Дашкевича про одночасність і деяку спорідненість творчості двох поетів у новішого дослідника обросло арсеналом нових доводів, що на перший погляд дає цій теорії уґрунтованішу певність.

Теорія впливу набирає цілком непохитного характеру у акад. Єфремова після того, як у пресі з’явилися зазначені спогади К. Михальчука про Падуру. Та й у самого акад. Єфремова з протягом часу теорія ця міцніє й набуває категоричнішого вигляду. Маємо дві редакції думки акад. Єфремова, звідки видно, що на тих самих підставах друга зробилася упевненішою.

Року 1918 акад. Єфремов писав²: “Тимчасом серед останніх (поляків) був і Падура, а саме його впливом дослідники пояснюють між иншим українофільський напрям творів Рилеєва... На якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падура й промовляв про Україну... і це викликало величезну сенсацію й ніби-то спонукало Рилеєва написати свою поему “Войнаровський”. В усних переказах про цей епізод Михальчук, як я добре пам’ятаю, оповідав ще категоричніше...” Більш категорично формує свої висновки акад. Єфремов у 1926 році³: “Пригадаймо тільки другого такого поляка Тимка Падуру, кепського поета, але людину з головою, що ставив абстрактну панславистичну ідею на український ґрунт, запалив Рилеєва на його перейнятті українським автономізмом поеми й викликав сенсацію на одному з нелегальних з’їздів під Київом своєю заявою про права “господаря тієї хати, де ми зібралися”.

Ми вже наводили цитату з праці проф. Слабченка. Акад. Багалій дає свою санкцію на формулування проф. Слабченка у всій його редакції⁴.

Ми змушені вказати на деякі неточності й непослідовності в наведених твердженнях.

Проф. Дашкевичеві нічого закинути не можна (“Може, і Рилеєву спала на думку ідея його “думь...”), хіба лиш додати, що ця ідея з’явилася не підо впливом Падури й декабристів, а Немцевичевих “Spiewow historycznych”.

В. І. Маслов, наприкінці абзацу теж сходиться до можливості впливу⁵, але попереду трапляються речення необережні, а цитати з Падури не зовсім доречні.

¹ У примітці Маслов указує на подібні мотиви ідеалізації в Рилеєвській поемі “Наливайко” – “Козакъ в союзе съ ляхомъ былъ,

Какъ вольный съ вольнымъ, равный с равнымъ”.

² Акад. С. Єфремов, “Масонство на Україні”, “Наше Минувле”, 1918, III, 18.

³ Акад. С. Єфремов, “Від легенди до історичної правди”, збірник У.А.Н. “Декабристи на Україні”, Київ, 1926, ст. 9.

⁴ Акад. Багалій “Уваги до генези декабристського руху на Україні”. Збірн. “Рух декабристів на Україні”, Харк. 1926, ст. 32.

⁵ “Однако, если польское вліяніе на изображение Мазепы въ поэмѣ Рылѣева является лишь возможнымъ...”

Напр., речення “з ним (Рилеєвим) польський поет міг зустрічатися на Україні, де він в одязі лірника сходив багато земель” не відповідає дійсності, бо подорож з агітаційною метою по Україні Лівобережній аж до Кубани включно відбув Падура вже по тому як Рилеєв помер протягом 1828–29 рр.¹ Цитати теж наведено з тих творів Падури, котрі написав він по смерті Рилеєва: “Z wika wilni i swawilni” – з українки “Запорожець”, написаної 1828 р. в Гадячі², а “Wolnych wnuku zluczim ruku” з українки “Чорноморець” (1829, Гадяч)³.

Не можна погодитися й з тим, що Падура вплинув був на komponування “Войнаровського”⁴, бо цю поему закінчено в 1823 році, а, значить, перед будь-якими зносинами декабристів з польськими революціонерами взагалі.

Уступ проф. Слабченка можна розбити на три моменти: 1) на київському з’їзді (чому на київському?) Падура промовляв про права українського народу, 2) Падура був за звязок між “Малоросійським Т-вом і польською ірридентою”, 3) 1825 р. Падура співав: “Гей, козак, в добрий час...” На перше ми згоджуємося, окрім слова “київський”. Про звязок Падури з “Малоросійським Т-вом”, що на чолі з Лукашевичем і з участю Котляревського існувало в Полтаві, теж говорити не доводиться, бо до 1825 р. Падура на Лівобережній Україні не бував, а тільки 1829 р. підчас своєї подорожі à la Чайльд-Гарольд зайшов був до Полтави й, коли вірити “Prawdziewemu życiogysowi”, познайомивсь з Котляревським і справив на нього велике вражіння.

Що-до уривка з Падури “Гей, козак, в добрий час”, то він абсолютно невдалий. Належить він до маршової пісні Падури “Рухавка”, що згодом зробилася дуже популярною серед повстанців 1831 р. на Україні, а опісля зберегалася в Галичині. “Ruchawka” чи “Pisn Kozaska”, як її інакше називав сам поет, мала кілька редакцій: у виданні Яблоновського⁵ її записано, очевидно, з уст якогось співака в Галичині, у власному виданні 1844 року⁶. Падура дав іншу редакцію, датувавши Ружином при Раствавиці 1827 року, а в виданні Вильда⁷ друкується первісний текст, датований Тетієвом 1825 року, його-ж у додатку наводить “Руська письменність”⁸.

Передусім, скрізь треба читати не “козак”, а “козака”; це збірний польський речівник ніякого роду “kozacz”, як “plemie” й у перекладі значить “козацтво”. Проф. Слабченко, як видно, цитує з редакції первісної 1825 року. Але-ж “Рухавка” у її первісному вигляді переповнена вщерть запеклою ворожістю проти росіян, як нації, і добірної, не зовсім навіть цензурної лайки, так що проголошення такої “поезії” могло-б справити на росіян тільки негативний вплив і внести розбрат у єднання на майбутнє. Та й, взагалі, навряд чи можливе було опублікування такого твору в Росії, хоча-б в усній формі.

От зразки виразистої Падуриної лайки:

“І плюгавить скверний Чуд
Вільних предків наших степ.
Гей, козака, на врага
Гурра-га! гурра-га!
.....
Буде-ж спільне гід Розкол
В наш гріб класти свою кість?
Він байстрючий плід Могол
Слов’ян ворог, а не гість!
А на землі – кождий цар!
Гей, козака...”

¹ “Pysma Tymka Padurry”, вид. Вильда, біогр. ст. XXVI–XXIX.

² Там само, ст. 57.

³ Там само, ст. 67.

⁴ Котляревський Нестір, названа праця.

⁵ “Pienia Tomasza Padury”, we Lwowie 1842, ст. 44–46.

⁶ “Ukrainki z nutoju” Tymka Padurry, Warsz. 1844, ст. 101–105.

⁷ ст. 11–13.

⁸ ст. 448–4.

Очевидячки, первісний текст “Рухавки” скомпоновано перед зносинами з росіянами. Друкуючи її в 1844 році, Падура змінив текст, поставив іншу дату (1827) і місце (Ружин). Тепер ворог – татарин, предковичний небезпечний сусіда українського козацтва.

Що-ж усе-таки є спільного в ідеології й творчості Падури та Рилеєва?

Спільність, на нашу думку, полягає в чотирьох пунктах:

1) погляд на українського козака та на його нащадків, як на потенційну революційну силу, що може бути використана в разі потреби на випадок боротьби з пануючим ладом;

2) спільна тематика – з минулої історії українського козацтва;

3) спільна фразеологія в деяких випадках;

4) незнання української історії.

Обидва поети під впливом Немцевича дали низку дум (“українок” і “дум” – Падури), де оспівували різні випадки з бойової історії українського козацтва. Зайва була-б річ говорити про те, що український козак зробивсь за головного дійового персонажа української, польської й російської романтики, коли їй так чи інакше доводилося обернутися до української старовини.

У політичних діячів типа Рилеєва й Падури ремінісценція про козака могла цілком натурально навіяти думку про те, що козацьку традицію доцільно можна використати в інтересах чергової політичної боротьби. Через те, мабуть, Рилеєв поки що оспівує козака, як продукт минулого життя, а Падура, готуючись до 1881 року, провадить у 1828–9 роках систематичну агітацію серед козацького люду на Лівобережжі й Кубані. Що такий здогад можливий, свідчить той факт, що й російський уряд рахувався з козацькими нащадками, як з потенційною силою, організовуючи козацькі полки в 1812 й 1831 роках; 1855 року існували в Туреччині козацькі полки, що зорганізував їх славетний мрійник і авантюрист Михайло Чайківський; більше-менше так само дивилися на українських козаків і в гуртках народовольців у 70-х роках. Так, Дебагорій-Мокрієвич¹ розповідає: “Ми були переконані, що на Волзі, Дону й Дніпрі збереглося в народі більш революційних традицій, ніж у середній Росії, адже-ж найбільші народні рухи відбувалися на окраїнах: пугачівщина була на Волзі, бунт Стеньки Разіна на Дону (!), гайдамаччина на Дніпрі (!). Ми гадали, що де один раз відбувався революційний рух, там він легше міг повстати вдруге”. Коли підійти до цього з погляду спадковості, то, може, вони й мали рацію, але, врешті, більше було тут чистої романтики й мрійництва, як здорового роздуму.

Багатьох читачів шокірує та форма, в якій Падура дав характеристику одчайдушності українського козака²:

“Його сльоза не спиняє,
Він не любить лесних слов,
Що там в небі... та не знає,
А на землі знає – кров.
.....
Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву твар,
Красяць землю, красяць води,
Кровлі річки і пожар”.

А Рилеєв дає подібну картину жорстокости українського гайдамаки³:

“Однажды только увѣряли
Въ немъ очи радостью сверкали:
То было въ замкѣ богача,
Убитого имъ на Вольни,
4. Гдѣ все погибло безпощадно

¹ М. Н. Покровский, “Русская история”, т. IV, Лен. 1924, ст. 183.

² Українка “Козак”.

³ Отвертокъ изъ поэмы “Хмельницькій” – Гайдамакъ.

5. Иль отъ огня, иль отъ меча.
 6. Вотще молила дочь младая,
 7. Вотще у ногъ лежалъ магнатъ:
1. Гдѣ превратилъ онъ все в пустыни,
 2. Какъ гнѣвъ небесный – саранча
 3. Гдѣ кровь ручьями лилъ онъ хладно
Въ грудь старцамъ, воплямъ не внимая,
Вонзиль онъ съ хохотомъ булатъ”.

Надмірна жорстокість, очевидячки, і в того й в того є ніщо інше, як вияв звичайної словесної романтичної бутафорії.

Проф. Дашкевич, а потім і В. І. Маслов спиняються на формулі “вільні з вільними й рівні з ріними”, що в різних редакціях трапляється в Падурі й Рилеєва. Це явище Маслов кваліфікує, як “подобные мотивы идеализации”. Подібність тут, безперечно, є а залежності звідси ніякої вивести не можна. Пустили цю формулу в обіг перші представники українофільської школи польського письменства, напр. Богдан Залеський. Але характерно, що здибається вона, може, як наслідок відповідної лектури, навіть у Шевченка в вірші “Ляхам”:

“От там то весело жилось:
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольными степами”.

Подобиємо дещо подібне й у “Книгах битія” Костомарова, напр.: “І поєдналася Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського”¹.

Така вже, певно, загальна доля поетів-романтиків, що, підлягаючи пануючій літературній моді, вони брали сюжети з рідної старовини, але не знаючи рідної історії, без жалю перекручували факти. Це саме цілком слушно можна сказати про обох поетів. Обидва не знали української історії. Падуро доходить до того, що він у своїй історичній “розвідці” поділяє українських козаків за їх антропологічними й побутовими ознаками на запорозців-тубільців, спільників поляків, прихильників організованого начала та на низовців (чи косоїв), зайд, монгольського кореня, що давали завсіди кадри розбишак, гайдамаків то-що. Рилеєв так само плутає історичні факти. В думі “Богданъ Хмельницькій” він розповідає про те, що Хмельницького завдав у в'язницю Чаплицький, а дружина Чаплицького покохала Хмельницького й визволила його. Ще більше вражає нісенітниця в уривкові “Гайдамакъ” з задуманої поеми “Хмельницькій”. Гайдамака й козак у Рилеєва все одно; гайдамака бореться за Січ. А головне те, що Рилеєв об'єднав тут два історичні явища, хронологічна відстань між якими більш, як 100 років.

Досі ми проаналізували ті вказівки на взаємини між Падурою й Рилеєвим, що є в вищезазначених учених. Коли-ж ми захтіли-б самостійно яку-небудь паралелю провести в цьому напрямку, то в нас забрали дані. Річ у тому, що чималу частину віршів Падуро датовано як місцем, так і роком. До кінця 1825 року Падуро написав “Лірника” 1824 року в Кременці, “Козака” 1825 року там-таки і “Рухавку” (первісний текст) 1825 року в Тетієві. Цього матеріялу замало й занадто з поетичного та громадського погляду він нестиглий, щоб твердити про вплив Падуро на досвідченішого поета-громадянина.

Висновки: з деякою обережністю ми припускаємо, що Падуро міг брати участь на спільній нараді між декабристами й поляками в Житомирі чи в іншому місті Правобережної України, але категорично відкидаємо думку про літературний та ідеологічний вплив Падуро на творчість Рилеєва.

¹ “Наше Минуте”, 1918, I, 17.

Дискусія про український декабризм*

З. Гуревич¹. [...] У цих основних питаннях боротьби з буржуазною та дрібнобуржуазною школою істориків ми користуємося допомогою товаришів істориків-марксистів РСФРР. Ми вчимося в них тому, чого нам не вистачає, ми вчимося в них марксистській методології, ми вчимося тому, як треба будувати будівлю української, справді пролетарської, справді марксистської історичної науки. Але я підкреслюю, що це один бік питання. Інший бік питання перебуває в іншій площині. Я маю на увазі ті відрижки великодержавного шовінізму, або, якщо хочете, національного нігілізму, які подекуди в 1927/28 році присутні в російській історичній літературі. Візьміть, наприклад, такий твір, як праця т. Нечкіної “Общество соединенных славян”². Не можна, звичайно, відкидати того, що перед нами значний, солідний твір. Але цікаво те, що автор цього значного твору – понад 300 сторінок – про Товариство Об’єднаних слов’ян, про Товариство, яке організувалося на території України, про Товариство, яке вийшло з українських родин, про Товариство людей, котрі були вигодовані на українських традиціях, умудряється якраз про ці українські моменти не сказати жодного слова. Невже достатньо лише того факту, що в “Катехізисі” Об’єднаних слов’ян не згадано Україну, для того, щоб автор зміг обійти питання про вплив соціально-політичної та культурної обстановки України на формування ідеології та програми цього товариства (З місця: “А денікінщина? – У вас українське самодержавство”). Я думаю, що постановка питання про зв’язки денікінщини з українською контрреволюцією теж має свої права та підґрунтя. Висвітлюючи денікінщину, еволюцію і розпад денікінщини, не можна обійти момент зв’язку цієї еволюції з ростом та розпадом української контрреволюції. Але якщо ви берете Товариство Об’єднаних слов’ян, то будьте ласкаві брати в існуючому історичному зв’язку та перспективі.

[...] І ось, товариші, якщо ми користуємось вашою допомогою і просимо вашої допомоги в боротьбі з українським шовінізмом, з українською контрреволюцією в буржуазній та дрібнобуржуазній історичній науці, то будьте ласкаві допомогти нам і в іншому, адже це надзвичайно ускладнює нашу роботу і нашу боротьбу на історичному фронті. Будьте ласкаві допомогти нам у боротьбі з відрижками великодержавного шовінізму й національного нігілізму в історичній науці.

М. Нечкіна³. Я почну не зі слів т. Гуревича, а з деяких думок, що їх мені хотілось повідомити раніше. Перш за все, існує одна ненормальна річ, на яку, на жаль, у нас звертається дуже мало уваги. Зараз в Україні йде кипуче, надзвичайно цікаве, надзвичайно багате на історичні праці наукове життя. І це наукове життя виливається в

* Подається за виданням: Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов 28/XII-1928 – 4/I-1929. – Т. I, изд. 2-е. – М., 1930. – С. 426–468. **З російської переклав Юрій Латинш.**

Дискусія відбулась в ході обговорення доповіді М. Яворського “Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці”.

¹ **Гуревич Зиновій** (1896–1937 (?)) – історик, дослідник історії України XIX і XX ст., позаштатний співробітник Інституту української наукової мови, науковий співробітник і завідуючий кабінетом історії Українського інституту марксизму-ленінізму. В 1937 р. репресований. – *Прим. упор.*

² Йдеться про працю М. Нечкіної “Общество соединенных славян” (М.; Л., 1927). – *Прим. упор.*

³ **Нечкіна Міліца** (1901–1985) – видатний радянський історик, декабристознавець, академік АН СРСР (1958), АПН РРФСР (1947), АПН СРСР (1966). Народилася в Ніжині у родині інженера. Закінчила історико-філологічний факультет Казанського університету (1921). У 1924–1927 рр. науковий співробітник Інституту історії РАНІОН. У 1934–1954 рр. професор історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Працювала в Інституті історії АН СРСР (з 1935 р.) та Академії суспільних наук. М. Нечкіна – одна з найталановитіших учениць М. Покровського, у ранніх працях підтримувала його концепцію декабристського руху. Після розгрому школи М. Покровського зазнала критики і деякий час перебувала в опалі. У двотомнику “Восстание декабристов”, який став найфундаментальнішою працею світового декабристознавства, була науково оформлена лєнінсько-герценівська концепція декабристського руху. Серед найвідоміших праць М. В. Нечкіної про декабристів: “Общество соединенных славян” (1927), “А. С. Грибоедов и декабристы” (1947, Державна премія СРСР 1948 р.), “Восстание 14 декабря 1825 г.” (1951), “Движение декабристов” (т. 1–2, 1955), “Декабристы” (1975, 1982). Під її керівництвом та за її участю видавалася документальна серія “Восстание декабристов”. – *Прим. упор.*

низку дуже цікавих публікацій, в низку статей, монографій, видання цікавих документів. Це наукове життя виливається в низку доповідей товаришів у наукових товариствах, ведеться боротьба з буржуазними течіями тощо. Чи багато ми знаємо про це життя? Чи висвітлюється воно в нашій історичній науковій літературі? Чи цікавиться ця література тим, що роблять українські історики? Доводиться відповісти на це питання, що, можливо, й цікавиться, але слідкує надзвичайно мало. Стосовно цього є великі недоліки. І я дуже здивована, що т. Яворський у своїй доповіді ані слова не сказав про цей ненормальний бік питання. Наша центральна історична преса, хоча б журнал “Історик-марксист” та низка інших журналів, котрі, звичайно, могли б зацікавитися науковою думкою України, – ці журнали мовчать. Вкрай рідкісними є огляди або навіть прості рецензії, що стосуються наукових справ України. Доводиться сказати, що навіть таке важливе джерело, як щоденник Шевченка, чи знайшов він відгук в російській історичній літературі, чи був розглянутий? Ні, не був, за винятком деяких надзвичайно дрібних, по суті, поверхових рецензій. Ми маємо прямо сказати, що факт величезного документального значення у нас не знайшов свого відображення. Це ненормальне становище має бути змінено з обидвох боків. Якщо історики РСФРР зобов’язані стежити за тим, що відбувається в Україні, і давати свої відгуки, то, звичайно, і українські історики не повинні обмежувати свою діяльність українськими науковими виданнями, а мають звертатися до центральної преси. Але це один бік питання. Другий бік – ось який. Такий науковий розрив, котрий, безумовно, не викликає сумнівів і котрий, звичайно, ненормальний, тягне за собою низку дуже цікавих наслідків. Ці наслідки такі, що ціла низка наукових проблем, що ставляться в РСФРР і паралельно в Україні, проходять без взаємного контакту.

Візьмемо ювілей декабристів. Ювілей декабристів породив велику літературу, російську та українську. На жаль, взаємодія між цими двома літературами майже відсутня. Звідси наступні тяжкі наслідки: українці висунули в особі цілої низки своїх працівників різних шкіл, різних напрямків, концепцію “українського декабризму”. Хто висунув цю концепцію українцям дуже добре відомо. Я нагадаю коротко, що серед тих, хто висунув цю концепцію, були три академіки: академік С. Єфремов, Багалій і Грушевський. Ці три академіки очолили цю концепцію, а за ними побігло, недостатньо озирнувшись на їхню концепцію, дуже багато української історичної молоді. Я критикувала цю концепцію в III книзі “Історика-марксиста”¹. Ця концепція проголошує, що південний декабризм, – а саме Південне товариство досліджене дуже мало, – є “українським декабризмом”. “Українські декабристи чи декабристи на Україні?” – Цю проблему було розв’язано таким чином, що є невідомі ще науці “українські декабристи”. І особливістю цих українських декабристів є те, що вони йшли шляхом національних мрій, шляхом відродження самостійної² України, шляхом української національної ідеології. Я дуже сумніваюсь, щоб товариші, які прагнули обґрунтувати цю концепцію українського декабризму на основі фактів, знайшли хоча б один факт, що підтвердив би їхню концепцію. Адже справа не в тому, що члени Товариства об’єднаних слов’ян розмовляли українською мовою, що серед Об’єднаних слов’ян був родич відомого Драгоманова і що мати декабриста Горбачевського³ була “истая малороссиянка” й мала великі запаси сала, як каже у своїх спогадах Горбачевський. Інших фактів немає. Коли мені довелося вивчати Товариство об’єднаних слов’ян, я прагнула у своїй роботі йти за фактами, а не за концепціями тих чи інших авторів з тих чи інших питань. Ось, розбираючи ці факти у всій величезній документальній літературі, яку мені довелося переглянути, я не знайшла жодного підтвердження, що можна об’єднаних слов’ян назвати декабристами в Україні (Гуревич⁴: “Тов. Нечкіна, історія – це не математика”). Коли мова йде про Об’єднаних слов’ян, ми обов’язково повинні взяти до уваги те середовище, в якому вони зросли. І ось те середовище, перш за все, господарське середовище Об’єднаних слов’ян дуже тісно пов’язане з низкою господарських явищ в Україні: і з особливостями розшарування

¹ Йдеться про статтю М. Нечкіної “Украинская юбилейная литература о декабристах” (Історик-марксист. – 1927. – Кн. 3. – С. 187–195). – Прим. упор.

² В оригіналі: самостійной. – Прим. упор.

³ В тексті помилково: Горбачева. – Прим. упор.

⁴ Тут і надалі виділено, як в оригіналі. – Прим. упор.

селянства в Україні, і з особливостями кріпацького господарства в Україні, і з цілою низкою інших особливостей. Крім того, члени Товариства об'єднаних слов'ян були пов'язані з масою дрібного польського шляхетства, яке мешкало в Україні і давало відоме спрямування Товариству об'єднаних слов'ян. Таким чином, вони були частково пов'язані і з концепцією польської ідеології. [З місця: “А якщо існує український декабризм, можливо, існує і польський декабризм?” (сміх)]. Тому, коли висувається вимога пов'язати декабристів з концепцією українського націоналізму, пов'язати з концепцією, що явно не має жодних історичних підстав, я дозволю собі йти за фактами, а не за тими, буквально штучно створеними концепціями “українського декабризму”, якого не існує в природі.

Тому закиди в тому, що я не взяла до уваги особливості середовища, я відкидаю. Кожен, хто знайомий з моєю працею, знає, що про особливості середовища та виховання в моїй праці сказано дуже багато. Але коли мені закидають, що я не врахувала особливостей “українських тенденцій” в декабризмі, я не заперечую і повторюю зараз. – Я дотримуюсь точки зору відсутності в історії якогось неіснуючого в природі “українського декабризму”. Я, товариші, цієї точки зору дотримувалась завжди. І коли т. Гуревич говорить про те, що є такі факти, які свідчать на користь концепції “українського декабризму” ... (Гуревич: “Я цього не казав, це ви мені приписуєте”). Я все-таки маю сказати, що ніяких доказів, ніякого зв'язку з цією національною українською ідеологією в Товаристві об'єднаних слов'ян не було. Тому я просто дозволю собі – звертаючись до т. Гуревича – закінчити мій короткий виступ одним українським прислів'ям: “Не кажи гопля, доки не перескочиш”¹.

О. Гермайзе. [...] Я хотів би ще коротко відповісти т. Нечкіній. Щоправда, відповідати т. Нечкіній має т. Яворський. Мені хочеться все-таки вказати, що коли т. Нечкіна говорила про праці української історіографії про декабристів, вона виявила безумовне знання літератури предмету. Але я хочу пояснити, можливо, деяке непорозуміння. Адже т. Нечкіна говорила, начебто українська історіографія, українські історики в своїх працях про декабристів намагаються знайти у декабристів ті ж ідеї самостійної України. І я вважаю за потрібне вказати, що це робимо, звичайно, не ми – українські історики. Тов. Нечкіна, ніхто з нас – дослідників – цього не робить, і ви у нас цього не знайдете. Тут т. Гуревич говорив про те, що діячі декабризму корінням своїм спирались на українську обстановку, що вони виростили в умовах української дійсності. Це цілком вірно. І я глибоко переконаний в тому, як очевидно й ціла низка інших українців-істориків, що епоха декабризму в Україні є смугою денационалізації українського дворянства, смуга глибокої денационалізації, і в такому розрізі ми й підходимо до цього питання. Тов. Нечкіна, очевидно, це знає з української літератури, оскільки вона у своєму огляді говорила про мою статтю. Вона може зараз пригадати, що в своїй статті я говорив, що у Горбачевського в його спогадах є надзвичайно характерна особливість. Спогади про українство він пов'язує з милими спогадами дитинства, що мати його була справжньою малоросіянку, – ви пам'ятаєте цю цитату, – що вона прекрасно солила огірки й почитала печерських угодників. Це, звичайно, не свідчить про якусь національну свідомість. Але в цьому й була характерна особливість або біда цього покоління, що це покоління українство розуміло лише як уміння солити огірки і почитати печерських угодників (сміх). Я повторюю, в цьому полягала біда цього покоління. Ну, а наступне покоління за декабристами, кирило-мефодіївські братчики, пододало цей момент. Питання ставиться лише так.

Коли я дозволяю собі говорити про Сухінова як про українця, то дозвольте нагадати про ті побіжні згадки, що дають можливість предків Сухінова вважати активними гайдамацькими вождями. Звісно, людина, вихована на цих традиціях, хто ж вона тоді: німець, француз, поляк, білорус? Вона, звичайно, українець. Ви можете говорити про покоління української молоді дрібнопомісного дворянства і навіть не дворянства, оскільки в даному випадку я говорю про Сухінова, якому доводилось доводити своє дворянство. Але в будь-якому випадку це покоління молоді перебувало в тій смузі розвитку, коли питання національної свідомості не ставилися економічною дійсністю і не висувались з-поміж інших суспільних питань. Ось як ставиться питання і лише так, в

¹ Прислів'я в оригіналі подано українською мовою. – Прим. упор.

такій постановці. Я думаю, що тут, власне кажучи, нема про що сперечатись. Це безсумнівний факт.

Тепер я перейду до іншого. Тут один товариш з місця висловив побажання, щоб я дещо сказав про свою концепцію. Pro domo sua¹, товариші, дуже складно говорити. Крім того, ми вже достатньо в свій час в Інституті марксизму в Харкові говорили на цю тему. Щоправда, я можу тут подякувати т. Гуревичу за те, що він так схвально відгукнувся про мій “блискучий марксистський аналіз” історії XVIII століття і не подякувати за його несхвальний відгук про мою роботу над питаннями XIX століття. Маю сказати, що звинувачення, тут висловлене, ґрунтується на непорозумінні. Історія – це конкретний процес. Історія так само, як і історія революційного руху в Україні, потребує серйозного і монографічного дослідження. Те, що було сказано т. Яворським, це – просто, м’яко кажучи, не відповідає дійсності (сміх). Жодної тенденції до зображення українського революційного руху окремо від революційного руху, що відбувався в усій Російській імперії, звичайно, у мене не було і бути не може. А те, що тільки монографічний підхід до такої великої проблеми, як революційний рух в Україні, має з’ясувати фактичну історію, щодо цього не може бути ніяких сумнівів.

[...]

М. Рубач². [...] Тепер я хочу сказати декілька слів про останню дискусію тут з приводу великодержавності т. Нечкіної. Що стосується т. Нечкіної, мені не раз доводилось з нею розмовляти на цю тему, і я знаю, що звинувачення її у великодержавності необґрунтоване. Необґрунтоване тому, що вона надзвичайно уважно ставиться до українського революційного руху, української літератури тощо. Це не означає, що я солідарний з її висвітленням “Об’єднаних слов’ян”. Але треба визнати, що звинувачення у великодержавності на таких широких зборах – важкий закид. Я маю зазначити, що в книзі т. Нечкіної немає й тіні елементів великодержавності. Вона правильно говорить про необхідність боротьби проти деяких націоналістичних збочень Єфремова, Багалія у висвітленні декабризму, але вона дещо перегинає палицю, недооцінюючи внутрішніх соціальних, економічних коренів, які були в Україні. Адже не можна забувати, що кирило-мефодіївці, віддалені від декабристів лише на 19–20 років, своїми витоками спираються на Товариство об’єднаних слов’ян. Вірніше, можна говорити не про прояв певної великодержавності, скоріше про нечутливе ставлення до української історії (Гуревич: “Про це Ленін говорив”). Тут т. Гуревич відзначав ці факти. [...]

Тепер, що стосується тих ухилів, які у нас є, товариші, ми маємо прямо сказати і по-марксистськи прямо й чітко поставити питання, що в нас є ухили не лише за межами партії, але і всередині нашої партії. Мова йде не тільки про відкриті буржуазні концепції, про псевдомарксизм, що знаходяться поза нашою партією, але і всередині нашої партії деякі товариші-комуністи недостатньо витримано й чітко в окремих випадках викладають і конструюють свої марксистські історичні праці. Звичайно, безперечно потрібна допомога стосовно випрямлення тут їхньої лінії. Безперечно, що дрібнобуржуазна стихія тисне на цьому фронті, і тисне на деяких партійців. Про це мовчати не можна, це треба прямо й різко підкреслювати. Так, ми маємо сказати, що для того, щоб історики-марксисты Росії дали правильну марксистську схему, потрібен прояв величезного інтернаціоналізму не лише на словах, але й на ділі. Потрібна величезна чутливість у цьому питанні, і я сподіваюсь, що при загальній допомозі нашого марксистського фронту ті невеликі недоліки, які у нас є всередині, будуть виправлені. Я відверто скажу – в кулуарах говорять: ви створюєте свою схему, що це за схема, невже там так багато відмінностей тощо. Такі розмови ведуть не малоосвічені марксисты, а надто освічені. А таких розмов, товариші, абсолютно не має бути. Якщо таких розмов не буде, якщо буде дружнє товариське розуміння в цьому питанні, то я думаю, що ніяких колізій в цьому питанні у нас не буде, що ми спільними силами істориків-марксистів

¹ Про себе (лат.) – *Прим. упор.*

² **Рубач Михайло** (1899–1980) – архівіст, історик, педагог, доктор історичних наук, професор. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. працював завідувачем кафедри історії СРСР харківського Інституту марксизму-ленінізму (1928–1931), директором Інституту історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У (1929–1932), завідувачем кафедри історії партії в Інституті Червоної професури (1932–1933). На початку 1930-х рр. був одним з критиків схеми української історії М. І. Яворського, активним борцем з “яворщиною”. – *Прим. упор.*

усього Союзу виправимо помилки окремих істориків як України, так і Росії, і всі сили спрямуємо на боротьбу за марксизм і на марксистську розробку історії.

М. М. Покровський¹. [...] Я маю сказати, що у промові т. Гуревича було інше місце, яке мене занепокоїло більше, ніж та неохайність, яка присутня у наших статистичних таблицях. Це з приводу Об'єднаних слов'ян. Тут я маю сказати, що аргументація т. Рубача не дуже переконлива. Він каже: як же це так, кирило-мефодіївці походять від Об'єднаних слов'ян, як же це у Об'єднаних слов'ян не було української основи? Тов. Рубач, ви тут самі говорили стосовно тієї небезпеки, яку можуть вчинити деякі концепції на підростаюче покоління. Уявіть собі, що коли-небудь буде доведено, що ідеологія Об'єднаних слов'ян польського походження. Цілком можливо, що спроби довести подібне будуть. Це, звичайно, довести неможливо, але такі спроби можуть бути зроблені, оскільки зв'язки Об'єднаних слов'ян з польськими революціонерами не викликають сумнівів. Уявимо собі, що ці спроби будуть навіть вдачі, і тоді вийде, що вся українська ідеологія – польського походження. Тут виступив т. Гуревич, який намагався бути великим матеріалістом. Він сказав, що Товариство об'єднаних слов'ян утворилось на території України. Але ж це дає йому більше, ніж потрібно, бо на території України утворилося все Південне товариство. Чому ви не хочете брати С. І. Муравйова-Апостола, а берете лише Товариство об'єднаних слов'ян? Яка тут різниця, в чому? Врешті-решт, залишається одне: ідеологія Об'єднаних слов'ян – безкласового походження. Для нас тут, головним чином, важливо те, що це був прошарок дрібного дворянства, який стояв на самій межі, за якою вже йшло міщанство, далі йшла дрібна буржуазія, йшли селяни. Нам тут цікаво зовсім не те, що тут ми зустрічаємось з ідеологією українця, з ідеологією грузина, поляка тощо. Нам зовсім не це цікаво. Але, товариші, крім цих ідеологій є ще одна ідеологія, яка називається марксизмом і яка давним-давно усі ці національні ідеології скасувала. Марксизм знає тільки класову ідеологію. Щоправда, в цій класовій ідеології зустрічається національний зріз, але в основі лежить все-таки клас. В тому-то й справа. Тому, якщо людина ставила класовий момент вище за національний, в цьому його право як марксиста – марксизм і вимагає, щоб ми, розглядаючи ідеологію, на перше місце висували клас. Ну, що ж ви думаєте, ми будемо розглядаючи ідеологію Енгельса, на перше місце ставити те, що він був прусаком? Звісно, ні. В першу чергу ми відзначимо не те, що він пруського походження, а те, що він вождь пролетаріату тощо. Тому, коли т. Гуревич заговорив так рішуче про прояв великодержавності у М. В. Нечкіної, то він неймовірно перегнув палицю, надзвичайно її перегнув. І якщо такого роду перегини палиці можливі, то це краще за інше пояснює вплив Грушевського до сьогодення (сміх, оплески). І про цю небезпеку доведеться товаришів українців попередити і попередити настійливо, тому що ми повинні створити єдиний фронт, оскільки наші вороги цей єдиний фронт уже створили. [...]

¹ **Покровський Михайло** (1868–1932) – російський і радянський історик, радянський державний, партійний і громадський діяч, лідер істориків-марксистів СРСР, академік АН СРСР (1929). Активний учасник Жовтневої революції 1917 р. Заступник наркома освіти РСФРР (1918–1932). Неодноразово обирався до складу ВЦВК і ЦВК СРСР. На XVI з'їзді ВКП(б) обраний до складу ЦКК. В різні роки був головою президії Комуністичної академії, ректором Інституту червоної професури, головою Товариства істориків-марксистів, завідувачем Центрархіву. Був головним редактором історичних журналів “Красный архив”, “Историк-марксист”, “Борьба классов”, займався викладацькою діяльністю. М. Покровський відіграв значну роль в проведенні культурної революції, активно займався впровадженням трудових шкіл, створенням робітфаків, ліквідацією неписьменності. Під його керівництвом було націоналізовано й систематизовано бібліотечні, архівні й музейні фонди, видавались архівні матеріали (в тому числі серія “Восстание декабристов”), запроваджено нову орфографію, прийнято декрети про охорони пам'яток мистецтв і старовини. Прагнучи виховати нову, радянську, інтелігенцію, М. Покровський проводив жорстку лінію на відсторонення старої професури від викладання, створення привілейованих умов для прийому до вищих навчальних закладів робітничої молоді. Під висунутою ним парадигмою “мілітаризації” вищої освіти розумів подолання відчуженості науки та освіти від виробництва, що дозволило б поставити їх на службу Радянській державі. Крилата фраза М. Покровського “Історія – це політика, обернена у минуле” акцентувала увагу на практичному значенні історії, необхідності звертатись до тематики, цінної для сучасних суспільних потреб. Історичні концепції М. Покровського користувались підтримкою влади. Похований біля Кремлівської стіни. Посмертно був звинувачений у “вulgарному соціологізмі”, “антимарксизмі”, “антипатріотизмі” тощо. Масштабна кампанія критики вченого розпочалась у 1936 р. за вказівкою Й. Сталіна. В умовах знищення опозиції і встановлення тоталітарного режиму Й. Сталіну було зручніше опертись на досвід імперської державності, ніж на ідеали російської революції. – *Прим. упр.*

Заключне слово М. Яворського. [...] Тепер я перейду до іншого. Я повністю згоден з М. М. Покровським, що питання про дослідження тих чи інших явищ має розв'язуватись у нас не по лінії однієї проблеми національності, як це невірно зауважив т. Горін¹, – а їхньої класової природи, класової ідеології. Але ця класова природа, як правильно сказав М. М. Покровський, заломлюється у відомих національних формах. І це правильний підхід. І тому, коли ми говоримо з т. Гермайзе, ми сперечаємось з ним про те, що в нього не той підхід, а інший. Але ми будемо сперечатись, чому в деяких наших російських товаришів-марксистів існує така постійна назва “російське” навіть для неросійських явищ. Чому все “російське” береться в якихось етнографічних кордонах і навіть за межами РСФРР розглядається як російський історичний процес. Я сьогодні вже говорив про Балабанова, про його “Очерки по истории революционного движения в России”. Чому ніхто і т. Горін не вказав на неправильний виклад у цій книзі, в якій в Україні “слов'яни”, “Південно-російський союз” тощо включені до цього руху, а кирило-мефодіївці відкидаються, і в 1905 р. революційний рух в Україні в національних формах теж викинуто з цього руху. Я питаю, правильно це принципово чи неправильно? Неправильно принципово! Виходячи з цього, я кажу, що не в тому вся помилка, що той чи інший автор подає це явище в історичному національному оформленні. Я не бачу причини, чому революційний рух в Росії, хоча б в історії 40-х років, не висвітлювати і на прикладі кирило-мефодіївців. Я не розумію цього. Адже йдеться про петрашевців в “Очерках революционного движения в России”. Там є посилання і на народництво. Чому ж разом не подати цілий період драгомановщини, “Громаду” за період 70-х рр., в загальній схемі революційного руху в Росії? А безсумнівно, що в синтезі революційного руху в Росії для всіх цих явищ є своє місце. Тому не можна їх викинути лише тому, що вони носили свою національну українську форму. Чинити так цілковито неправильно. У мене є вказівка одного дуже відповідального російського працівника, тут не присутнього, який зробив мені в рецензії закид: чому ви, т. Яворський, в “Нарисах революційного руху на Україні” поєднуєте в революційному русі і російський, і український історичний процес. Ви маєте їх брати окремо в національному етнографічному зрізі. Я вважаю, що такий підхід докорінно неправильний. Але між тим він повторюється серед російських істориків до сьогоднішнього дня. Тов. Гуревич також зробив таку помилку. Він виступив сьогодні і сказав, що в Товаристві об'єднаних слов'ян були наявні українці такі-то й такі-то. Я вважаю, товариші, що визначати “слов'ян” за їх походженням, етнографічним походженням, взагалі не можна (Гуревич: “Правильно”).

Правильно? Дуже добре? Але я все-таки вважаю, що тут і в т. Нечкіної все ж була такого роду помилка, яку т. Нечкіна не хоче визнати. Чому ви, т. Нечкіна, вважаєте що це явище російського історичного процесу. Я думаю, що треба ставити питання чітко й ясно. Зараз треба усунути етнографічний принцип. Я це й роблю. У мене є доповідь про схему українського історичного процесу, яка стосується й схеми російського історичного процесу, де це питання мною значно розвинуто. Але й зараз я маю сказати, як завжди казав, що все ж не можна підходити з етнографічними принципом до історичних явищ. Коли я говорю – український революційний рух – я розумію, що це не лише національний рух, а це революційний рух, який відбувався на території України, пов'язаний з українською дійсністю. Ось як потрібно підходити до цього питання. А думати, що український революційний рух – тільки в національних формах рух, це немарксистський підхід. [...]

М. М. Покровський (голова). Товариші! У мене є два слова з особистого питання т. Гуревича і т. Горіна. Надаю слово в порядку запису т. Гуревичу.

3. Гуревич. Товариші! Найтяжче звинувачення, яке було кинуте мені М. М. Покровським, – це зарахування мене по відомству Грушевського. Тов. Покровський нас учив двом речам. Перше – йдучи за Леніним, “уміти переводити національне в соціальне”. Було це т. Нечкіною зроблено чи ні? Було зроблено. Далі т. Покровський учив

¹ **Горін (Коляда) Павло** (1900–1938) – історик, державний діяч. Академік АН Білоруської РСР (1931), доктор історичних наук (1934). У 1927–1930 рр. – співробітник, заступник директора Інституту історії Комуністичної академії, одночасно заступник головного редактора журналу “Пролетарская революция”. Виступив ініціатором травлі М. Яворського. В 1931–1936 рр. – президент АН БРСР, одночасно директор Інституту історії АН БРСР. У 1937 р. заарештований, у 1938 р. – розстріляний. – *Прим. упор.*

нас, і тут повторив, що історик має бути солідно і серйозно озброєний науково-технічною апаратурою. Я вважаю, що одним із елементів цієї наукової історичної техніки є вміння об'єктивного дослідження, дослідження справжньої історичної обстановки. Виконана ця пропозиція М. М. Покровського т. Нечкіною чи ні? Я думаю, що ні, тому що т. Нечкіна обійшла в "Товаристві об'єднаних слов'ян" деякі, щоправда, не основні, не первинні, а вторинні моменти, моменти національного характеру, тим самим не зв'язавши і не пояснивши переконливо національних елементів ідеології "слов'ян". Ми проти неохайності в історії, проти якої висловився М. М. Покровський. Але ми проти і принципової неохайності, яка походить свідомо або несвідомо – це неважливо – з деяких, не зовсім витриманих моментів у розумінні значення й ролі національного питання. Ви зрозумійте, товариші, що питання йде не про Гуревича, а про те, що ми є частиною тієї партії, яка керує українським пролетаріатом, котрий буде соціалістичну будівлю в умовах надскладного соціального й національного переплетення в Україні. [...]

Покровський. [...] До мене надійшло ще одне прохання – надати слово з особистих мотивів т. Нечкіній для того, щоб відповісти т. Гуревичу. З огляду на те, що т. Гуревич фактично свій головний закид у великодержавності зняв, я вважаю, що маю право відмовити в слові т. Нечкіній (голоси: "Не треба, не треба").

Я вважаю, що можна цього слова не надавати.

ДОДАТКИ

Настя Грінченко*

Ідея федералізму в “конституціях” декабристів**

I

Ідея федералізму не належить до тих ідей, які дуже поширені були досі серед російського (московського чи обмосковленого) громадянства. Навпаки – централістичні тенденції завжди панували серед його в великій міри, і оборонцями їх виступали і такі ретрогради, як Катков, і заступники крайніх течій. Відповідно до цього і в тому політичному рухові, який зветься справою декабристів, федералістична струна брєніла не дуже голосно й не дуже довго, і скоро її цілком покрила своїм деспотичним голосним дзвоном струна крайнього централізму.

Та все ж федералістична течія була. І почалася вона не серед самих декабристів. Ідея федералізму пробивалася серед найінтелігентнішої частини російського громадянства й попереду, але пробивалася дуже мало, і можна сказати, що виявлялась вона не серед гуртків, хоч би й невеликих, громадянства, а тільки в думках окремих людей, яких розум, широка політична освіта і особиста толеранція наводили на думку, що найкраще правило: живи і давай іншим жити по своєму, як вони хочуть.

Першим таким чоловіком був Радіщев.

Соціально-політичний світогляд цієї людини, що далеко випередила своїх сучасників, взагалі досить цікавий. Радіщев гаряче протестує проти війни, ніхто з його попередників не зважувався так дуже виступати проти надмірних податків, проти всякого утиску на волю друку та релігії, проти загально-самодержавного гніту, і ніхто не розумів так глибоко, як він, тодішніх умов російського життя. В сфері економічних відносин він висловлює тільки загальний принцип “равенства имуществъ”, протестуючи в той же час проти приватної власності на землю.

В кінці своєї славетної оди “Вільність” Радіщев обстоює ідею федералістичного ладу. З’язок між окремими частинами великої держави ставатиме слабший, говорить автор, може вона й зовсім розпадеться, але “малі світила” закрасять свої “кормила” вінком дружніх відносин, керуючи вкупі до однієї мети. Треба думати, що це співчуття ідеї федералізму є наслідком впливу Маблі, якого перекладав Радіщев, і який у своєму творі “Про законодавство, або основні принципи законів” називає федеративний лад “найвищим ступінем досконалости, до якого може піднятися політика”.

Ідеї Радіщева взагалі хоч і поширились серед російського громадянства, але тільки не ідея федералізму. Це видно з того, що вона не виявляється в пізніших проектах реформ російського державного ладу, які повстали з початком царювання Александра I. Маленький слід її бачимо тільки в одному документі.

Р. 1826-го “забрано въ слѣдственнѣй комитетъ о тайныхъ обществахъ” папери божевільного гр. Матвія Дмитрієва-Мамонова. Він занедужав ще р. 1817-го, але до того часу він, М. Ф. Орлов та Н. І. Тургенев хотіли завести товариство “Русскихъ рыцарей”, та цей план не здійснився. Одначе, гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонства, і серед

* Брошуру підписано криптонімом Н. Г. – Прим. упор.

** Подається за виданням: Н. Г. Ідея федералізму у декабристів / Видав Б. Грінченко. – К., 1907. – 21 с. Назва “Ідея федералізму в “конституціях” декабристів” передує тексту. На наш погляд, вона точніше відображає зміст праці. – Прим. упор.

його паперів знайдено чимало таких, що стосувались до масонських лож; там же знайдено й проект республіканської конституції. Кому він належить – невідомо.

Так ото в цьому проекті Росією має порядкувати “народне віче”, що складається з палати панів і з палати городян. До другої палати депутатів посилають городи, перша організована інакше. “Палата вельможъ состоитъ изъ 221 наследственныхъ вельможъ государства, владѣющихъ удѣлами неприкосновенными, inaliénables, въ тѣхъ областяхъ, отъ коихъ они *наследственными представителями и депутатами*”¹. Росія ділиться на вісім “царствъ”. Царства ці: Московське (20 вельмож-депутатів), Новгородське (20), Київське (20), Владимирське (1), Казанське (5), Астраханське (5), Сібірське (10) і Херсонське (10). Окрім цього ще: царство Польське, Курляндія, Ліфляндія, Фінляндія і Грузія.

До палати панів, окрім спадщинних депутатів, належало ще 442 “простыхъ” “дворянина”, вибраних, і серед їх повинні бути заступники Польського царства “sous le patronat des pairs de Kief et de Wolhynie” (під протекцією київських та волинських вельмож), депутати ліфляндського, курляндського і фінляндського шляхетства під патронатом Новгородського царства, грузинські депутати під протекторатом Астраханського царства. Окрім цього, в палаті панів повинні були сидіти 10 депутатів од “русского рыцарства” (пояснено: “русские рыцари” – “охранители конституции”, “вѣчевая стража”, “находящаяся въ распоряженіи парламента и зависящая отъ него”), і шість депутатів од вільних городів (Київ, Астрахань, Казань, Одесса, Новгород, Ярославль), а всіх членів було 679².

Хто автор цієї конституції – невідомо. Але гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонів, до яких з 1816-го року пристав і Микита Мих. Муравйов. Він мав один з вищих масонських рангів і був ініціатором таємного товариства “Союзъ спасенія”, або “Союзъ истинныхъ и вѣрныхъ сыновъ отечества”, заснованого з р. 1817-го. До цього товариства вступило членами багато масонів. Таким робом, можна з певністю встановити зв'язок між гр. Дмитрієвим-Мамоновим і Микитою Муравйовим, і дуже можливо, що конституція з паперів Д.-Мамонова є тільки першою редакцією пізнішого проекту конституції Мик. Муравйова.

Що конституція, знайдена у гр. Д.-Мамонова, республіканська, а конституція Мик. Муравйова монархична, це нічого тут не важить. Відомо, що Мик. Муравйов з початку стояв за республіканський лад і особисто зостався з такими поглядами й потім. А через що він написав конституцію монархичну, це добре видно з відповіді Пестеля на слідстві: “Съ ответомъ отъ Муравьева привезъ князь Волконскій начатую Муравьевымъ конституцію, о которой говорилъ онъ мнѣ въ письме своемъ, что пишетъ ее в монархическомъ смыслѣ, ради вновь вступающихъ членовъ, comme un rideau derrière lequel nous formerons nos colonnes³, прибавляя, что самъ онъ лично остается тѣмъ-же приверженцемъ республиканскаго правленія, каковымъ былъ и прежде”⁴.

II

Чи справді М. Муравйов був автором того нарису, який був у гр. Д.-Мамонова, чи ні, – досить того, що нарис цей де в чому нагадує конституцію Мик. Муравйова, яку цей склав пізніше.

Микита Муравйов, син учителя імператора Александра I і письменника Михайла Муравйова, народився р. 1796-го. Батько й мати його були ліберальних поглядів, неприхильні до абсолютизму, і приручили вчити свого сина якобинцеві Магієрові. Потім хлопець скінчив Московського університета, року 1812-го пішов до військової служби і був у багатьох баталіях, між иншим і за кордоном. Там він уперше зрозумів вагу конституційного ладу. Він, як сказано, був ініціатором “Союза спасенія”, який перетворився потім у “Союзъ благоденствія” (для його М. Муравйов виробляв частину статуту) і нарешті сам став на чолі “Съвернаго Общества”.

¹ Тут і надалі виділено Н. Грінченко. – Прим. упор.

² Семевскій. Вопросъ о преобразованіи госуд. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, 1906, II, 70–72.

³ “як завису, за якою ми формуємо наші колони” (фр.) – Прим. упор.

⁴ Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Судомъ. Былое, 1906, III, 288 і нижче.

Року 1821-го він, будиши в гвардії, яко штабс-капітан гвардейського генерального штабу, жив у Минську. Там він почав проект конституції. Вона збереглася в двох редакціях, не викінчених, але для нашої мети обидві редакції дають потрібний матеріал.

Конституція Микити Муравйова засновується на двох головних принципах – цензовому виборчому праві на федеративному державному ладу, які власне і сталися причиною того, що її одкинула більшість декабристів, особливо ж південні члени з Пестелем на чолі.

Россія, по конституції Муравйова, повинна була зостатися монархичною державою, але замісто самодержавної стати конституційною. І тільки тоді, коли царь не схотів би скликати “народне віче”, Муравйов пропонував завести в Россії республіку.

Законодавча влада мусила належати Народньому Вічу, яке складалося з палати народніх заступників та з Верховної Думи. До палати вибирається один заступник од 50.000 мужчин, тільки кочові народці не мають зовсім ніякого заступництва. Що ж до Верховної Думи, яка є не що инше, як верхня палата Народнього Віча, то до неї кожна держава (федеративна одиниця) посилає 3 чоловіка, Московська область – 2, і Донська – одного, які вибираються не простими виборами, а на зібранні палати виборних та “Державної Думи”. Відповідно другій редакції проекту, на те, щоб бути членом палати народніх заступників, не треба мати ніякого цензу ані грошового, ані маєткового, та за те, щоб одержати право бути виборцем, треба мати не менше, як на 5.000 нерухомого або на 10.000 рухомого маєтку. Щоб попасти ж до Верховної Думи треба було на 30.000 нерухомого або на 60.000 рухомого. Такий високий ценз не міг, звісно, сподобатися радикальнішій частині декабристів, і вона зразу ж віднеслася негативно до конституції Муравйова, не помічаючи зовсім її позитивних боків.

А тим часом між позитивними прикметами проекту Муравйова була та, що Муравйов розумів, що не може бути справжньої волі громадянської при централістичній державній системі, а надто в такій великій державі, як Россія.

Коли Радіщев говорить про федералізм тільки як про щось можливе, в чому він не бачить нічого поганого, Муравйов піднімає його до ролі основного принципу, що єдиний може забезпечити спокійне життя всім народам, які живуть на території Россії. Він каже: “народи невеличкі звичайно стають здобиччу сусід і втрачають незалежність. Народи великі мають тільки позверховну незалежність, та звичайно почувають на собі гніт внутрішній і стають в руках у деспота знаряддям гніту над иншими народами та причиною їхнього загину.

Велика територія та численне військо не дають одним бути вільними, а ті, у яких цих незручностей немає, нещасливі через свою несилу. Розрішити це питання могла б тільки *федерація* або *спілка*, тільки вона задовольнила б усі умови та зуміла б поєднати *величність народню та волю громадян*”.

“Під доглядом царя в столиці істніє”, говорить він далі, – “законодавче зібрання, яке видає всі загальні накази, що відносяться до цілої держави; приватні ж справи, що відносяться до окремих країн, розглядають місцеві законодавчі зібрання, що формуються так саме, як і столичне: таким способом можна досягти добра і для цілого, і для його частин”¹.

В першій редакції свого проекту Муравйов пропонує поділити Россію на 14 “держав” і дві “області” – Донську та Слав’янську – в останній мала бути і всеросійська столиця Нижній Новгород. В другій же редакції він ділить її на 13 “держав” та дві “області”, столицею має бути, здається, Москва; з Фінляндії, яка в першій редакції державою не була, робить окрему Ботничну “державу”. Про Царство Польське не говорить нічого, – можна думати, що Муравйов, так саме, як і Пестель, згожувався на самостійність Польщі. З Остзейського краю автор проекту пропонує зробити Балтійську державу з столицею Ригою, з Кавказу теж окрему державу, з Сібіру дві. Як бачимо, федеративні одиниці не завжди відповідають межам національним, не вважаючи на те, що сам Муравйов, мотивуючи свою прихильність до федералізму, як позитивний постулат, виставляє гілку окремих *народів*, це б то націй.

¹ Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государственнаго строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX вѣка. Былое. Февраль, ст. 77.

“Правительство каждой державы, – говорит Муравйов, – состоит изъ трехъ отдѣльныхъ, независимыхъ другъ отъ друга властей, но содѣйствующихъ къ одной цѣли, а именно: правительствующей, исполнительной и судной”¹.

“Правительствующую власть” кожної держави дано “правительствующему собранію” – законодавчій інституції, що ділиться так саме, як і центральне Народне Віче на дві палати – Палату виборних та “Державну Думу”.

Палата виборних складається з членів, яких вибірають громадяне на один рік. До Палати виборних вибірає народ по одному заступникові на 10.000 чоловіка. В першій редакції, щоб бути членом Палати виборних, треба було мати на 2.000 р. нерухомості, або на 4.000 рухомого маєтку, по другій же – не треба було ніякого цензу. До “Державної Думи” вибірали ті самі виборці, що й до Палати виборних, навіть на тих самих зібраннях. Щоб бути вибраним до Думи, треба було мати 30 років та на 15.000 р. нерухомого або на 30.000 р. рухомого маєтку.

У Палаті виборних припадало на кожну державу од 15 до 350 виборних, у Державній Думі – разів у три менше.

Обидві “державні” законодавчі палати збираються двічі на рік у столичному городі “держави” і мають право: 1) Робити постанови, які відносяться до внутрішніх справ їхньої “держави” і взагал всякі, “які відповідають цьому Уставові” (це б то конституції). 2) Накидати податки, потрібні урядові кожної “держави” та на її власні потреби, це б то: шляхи, канали, будинки, трати на законодавче зібрання, плату урядовцям, на суд та інше (загальні податки на військо та на флот, на фортеці, почти, зносини з іншими державами, плату членам Народнього Віча та вищим урядовцям, трати на те, щоб провести такі шляхи, на які місцевих грошей не стане, “взагалі на всі загальні потреби всієї російської “общини” визначає Народне Віче. 3) Заводити всякі громадські та освітні інституції. Нарешті, державне законодавче зібрання має право просити Народне Віче скликати Народній “Собор, щоб одмінити конституцію”².

Перша редакція мала зараз же після цього пункту другий, який поясняє, чого не мають права робити “державні” палати. В другій редакції його викинуто, але ми дозволимо собі навести його тут, щоб виразніше показати нашим читачам, які межі захоплювала компетенція місцевих соймів. “Ніяка держава не має права: 1) Вступати в спілку, виробляти умову або трактат не тільки з чужоземними державами, але навіть і з іншою державою Російської Спілки; 2) миритися або починати війну; 3) вибивати монету; 4) роздавати титули дворянства та заводити відзнаки; 5) накидати податки на привозні продукти без згоди та без дозволу Народнього Віча; 6) мати військо тоді, коли немає війни, або озброєні кораблі без дозволу верховного Народнього Віча; 7) починати війну, хиба що ворог сам нападе і небеспешність така близька, що затягати справу ні в якому разі не можна; 8) посилати послів та депутації під яким небудь претекстом та заводити зносини з чужоземними урядами”³.

Увесь цей пункт мало не цілком виписано з конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі зробила великий вплив на Муравйова, відбившись на всьому його проекті⁴.

Виконавча влада в державах належить державному “Правителєві”, його намісникові та раді. “Правитель” мусить мати такий саме ценз, як мають члени Верховної Думи. Визначає його центральне Народне Віче, вибіраючи найбільше відповідного з тих реєстрів, які складають обидві “державні” законодавчі палати, а затверджує його царь. Він повинен закрити засідання обох палат, коли вони сами не можуть погодитися що до терміну, але не більше, як на 90 днів. До обов’язку його належить також визначити

¹ Семевскій (Былое, II, 93).

² Семевск. Вопр. о преобраз. государств. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, февраль, ст. 94. Пізніше, на слідстві, Муравйов пояснив, що кожна держава “представляла въ судебномъ отношеніи отдѣльное цѣлое, подраздѣленное на присуды равные нынѣшнимъ губерніямъ”. Ibid., 108.

³ Там же, 94.

⁴ У першій редакції був ще такий пункт: “Євреї можуть користуватися з громадянських прав по тих місцях, де вони зараз живуть, але дозволити їм селитися по інших місцях залежатиме від особливих постанов верховного Народнього Віча”. Але в другій редакції Муравйов дає євреям загально громадянські права всюди, не забороняючи селитися там, де вони схочуть. Треба зауважити, що друга редакція взагалі далеко радикальніша за першу.

“державного” прокурора, (блюстителю законів) “державних” суддів та інших урядовців по реєстрах, які подає йому його рада. “Правитель” є також начальник над “земським” військом у своїй “державі”, яке одначе він не може без згоди законодавчого зібрання посилати по за межі “держави”, або вживати його проти своїх громадян доти, поки палати не видадуть наказу про те, що в “державі” заводиться військовий стан.

Як бачимо, права “Правителя” конституція так обмежує, що кожна країна може бути до певної міри цілком забезпечена від властолюбних заходів свого президента.

Що до “державного” намісника та членів державної ради, то їх вибірають укупі обидві палати. Кандидати мусять відповідати тим саме вимогам, яким відповідає “правитель”.

Важно ще зазначити, як має відмінитися в Росії конституція, – про це Муравйов розказував слідчій комісії.

Коли б треба було змінити конституцію, Народне Віче спеціальним законом скликає з цією метою “народный соборъ”, в якому повинно бути стільки ж членів, скільки в Народньому Вічу, і вибірають їх ті ж виборці. Збір працює тільки коло одного цього діла і мусить скінчити його не пізніше, як за 6 місяців. Засідання публичні, звідомлення про них друкуються. Рішаються справи більшістю 2/3 голосів. Як скінчиться робота, народній збір розходиться, а голова його подає Вічу складений проект, і його зараз же друкують. Після цього знову спеціальним законом скликаються збори по “державах”, щоб обміркувати, прийняти або відкинути проект статуту, що склав народній збір. Кожна країна вибірає в свій збір удвоє більше послів проти того, як вона мала в народньому зборі. Всі збори по країнах скликаються в один день і їм призначається термін, на який вони повинні прийняти або відкинути проект більшістю 2/3 голосів, не маючи права робити нові пропозиції. Людністю держави дуже проміж себе не однакові, через те, щоб рішити, чи прийнято, чи відкинуто проект, рахуватися мало не число зборів, а “2/3 голосів” тих членів, які засідали на зборах. Після цього або заводиться новий статут, або зостається старий¹.

Петербурзькі члени “Північного Товариства” були прихильні до проекту Муравйова². До таких прихильників належав, між іншими, Г. С. Батеньков, який на слідстві, виявляючи коротко свою думку про конституційний лад у Росії, сказав, що зважаючи на те, що Росія дуже велика, клімат і потреби людности розмаїті, треба завести “частныя палаты въ областяхъ”, і ці “палати” мали збирати губернатори³.

III

Але взагалі прихильників до федеративного ладу було мало. Пестель з усім “Південним Товариством” стояв проти його. Вони тут цілком зійшлися в думках з Миколаєм I, який на проекті конституції Батенькова написав: “Все сіе виды и система Н. Муравьева о федеративномъ управленіи; съ симъ поздравляю тунгузцовъ”⁴.

Пестель був один з найвидатніших розумів серед декабристів, його блискучі здатності до всього дивували всіх, хто його знав, але все ж його політичний розвиток не сягав так далеко, щоб він міг зрозуміти ідею федерації. Що правда, з початку він, під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, говорив дещо про потребу, поруч з заступництвом центральним, також і заступництва місцевого; та це його мало інтересувало, і він зовсім одкинув найхарактернішу ознаку конституції Штатів за-для ідеї централістичної республіки. На скільки мало підготовлений був Пестель за-для того, щоб зрозуміти ідею федерації, видно з того, що він проект федеративного ладу Муравйова рівняє до системи старих удільних князівств, до яких той лад нічим не був підхожий.

Але послухаймо самого Пестеля, як він обороняє свої думки.

В першому пункті своєї “Русской правды” Пестель обстоює централістичний лад, мотивуючи неминучу потребу його такими аргументами. Кожен, хто бажає щастя Росії, не повинен думати про те, щоб приєднувати до неї нові території, а силкуватися

¹ Семейскій (Былое, II, 112).

² Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судомъ (Былое, II, 127).

³ Семейскій (Былое, II, 115).

⁴ Ibid., 113.

забезпечити народній добробут у тих межах, які вона має зараз. Безпешність кожної держави від чужоземних ворогів залежить у значній мірі від того, чи має вона міцні кордони. В Росії ж, яку заселяє так багато племін та народів, тяжко навіть визначити державні межі. В кожній державі, що складається з декількох народів, існує дві тенденції. Національності не державні, що цілком залежать від центрального уряду, завжди бажають незалежності та окремого політичного існування. Це Пестель називає “правом народности”. З другого боку, кожна держава та кожна державна національність силкується вдержати невеличкі народи біля себе, щоб вони таким способом збільшували її силу, а не силу якоїсь іншої чужої держави. Це він називає “правомъ благоудобства”.

Щоб погодити ці дві тенденції, що цілком суперечать одна одній, він пропонує керуватися таким правилом: право народности, це б то право на незалежне політичне життя мусить бути признано тільки для тих народів, які, користуючися з його, зуміють його зберегти; зуміють же це зробити тільки ті нації, які колись були самостійними державами. “Право ж благоудобства” треба мати на увазі, щоб забезпечити (державу) від небезпешности, а не на те, щоб задовольнити “тщеславное” бажання поширити державні межі. Таким робом, народи, що належать до великої держави і, будучи занадто слабкими, не можуть самостійно користуватися з державної незалежности, а через те повинні неодмінно існувати під протекторатом якої небудь іншої великої держави, не можуть бути забезпечені правом народности, бо воно для їх в дійсності не існує¹. Після такої казуїстичної аргументації, автор далі каже, що таким народам користніше буде покинути свою національність та й злитися з народом-паном, але через віщо з цього їм буде краще, звичайно, не показує. Що ж до тих недержавних національностей, які мають у Пестеля привілейоване становище, то, говорить він міцна держава “не повинна вороже відноситися та перешкоджати жити окремо тим народам, що можуть користуватися з повної політичної незалежности”². Практично виходило так, що з “права народности” міг користуватися тільки той, у кого була сила самому здобути його.

Цим і вияснюється те, що на перший погляд здається нам великою суперечністю, а саме згода Пестеля не тільки на федеративну незалежність, але навіть на повну самостійність Польщі.

Як відомо, декабристи робили заходи до того, щоб координувати свою діяльність з діяльністю польських революціонерів. Обидві сторони боялися, що без цього можуть вийти такі великі непорозуміння, коли доведеться ліквідувати всі здобутки революції, що й самі ці здобутки виприскнуть з рук. Відповідно умовам, проект яких виробили вкупі відпоручники обох революційних організацій, Польща забезпечувала собі цілком самостійне окреме існування. На своєму допиті Пестель запевняє, що про губернії Віленську та Гродненську нічого не було казано полякам, але в дійсності відомо, що він пропонував віддати Польщі Гродненську губернію та “область” Білостоцьку, а губернії Віленську, Минську та Волинську поділити між нею та Росією. Видимо тут грало роль тільки “право благоудобства”...

Так було що до Польщі... Можливо навіть, що в цьому разі мали значіння дипломатичні причини, хоча Пестель і підкреслює часто, що не декабристам потрібні були приятельські відносини між ними та поляками, а польським революціонерам.

Що ж до національностей непривілейованих, то автор “Русской Правды” цілком віднімає у їх усяке право і навіть надію на більше незалежне політичне існування, мотивуючи це тим, що Фінляндія, Естляндія, Ліфляндія, Курляндія, Білоруссія, Україна, Новороссія, Басарабія, Крим, Грузія, Кавказ, киргизькі землі, сибірські племена та всі останні невеличкі народи, що заселяють широку Росію, не були ніколи цілком самостійними і належали або до Росії, або ж до Швеції, Данії, Прусії, Польщі, Данії, Персії – взагалі до якоїсь міцнішої держави, і через те не зуміють навіть удержати та використати свою політичну незалежність.

Найсамперед ми бачимо тут велику фактичну помилку. Напр., Україна в київський період своєї історії була державою, а й будучи під протекторатом Польщі, мала своїх гетманів, окреме військо та цілком незалежне внутрішнє життя, так що їх швидче можна

¹ Семевскій. Вопросъ преобразов. государств. строя Россіи въ XVIII и перв. четв. XIX в. Былое. Мартъ, 162–3.

² Там же, ст. 162.

було назвати рівноправними членами спілки; з'єднавшись з Московщиною, вона теж деякий час зберегала велику незалежність; Курляндія, не вважаючи на свою залежність од Польщі, мала власних герцогів; Киргизи, належачи вже до Росії, – своїх ханів. Крим, будучи вже частиною Турецької держави, мав свій окремий уряд; що ж до Грузії – то для неї існував час, коли вона була зовсім незалежною; так саме як Фінляндія була окремим великим князівством. З другого ж боку, автор цілком не бере до уваги, що коли справді вся нація вимагає собі політичної незалежності, то можна думати, що вона зуміє її використати, а тим більше зберегти. І борець проти всякого гніту вирікає всім народам з російської території, окрім поляків, суворий присуд злитися на завжди з російською нацією. Вони, каже він в “Русской Правдѣ”, “на будучія времена по слабости своей никогда не будутъ составлять особыхъ государствъ, а посему и подлежатъ всѣ они праву благоустройства, долженствуя при этомъ навѣки отречься отъ права отдѣльной народности” и “на вечныя времена” зостатися частиною російської держави¹.

Для Польщі, як уже сказано, він робить виняток, та коли глибше придивитися до тих умов, на яких він згоджувався дати їй “независимое самостоятельное политическое существование въ видѣ отдѣльнаго государства”, то виявиться, що самостійність ця власне не є повною самостійністю. Умови ці такі: 1) Найвищу власть повинно бути організовано в Польщі так саме, як і в Росії; 2) урядовці до всіх державних та інших інституцій повинні розібратися або настановлятися на тих саме підставах, що і в Росії; 3) всяку аристократію, засновану чи то на багатстві та маєткові, чи то на привілеях та правах родових, треба цілком назавжди знищити, а увесь польський народ повинен так саме, як і російський, стати рівним. Опрім цього Польща повинна була прийняти умови віддавати Росії все своє військо, коли остання почне з ким небудь війну.

Так розумів Пестель питання про незалежне політичне існування окремих народів, яке являється частиною питання національного. Зрозуміло, що, маючи такі загальні погляди, він не міг не відноситися негативно і до федеративного ладу з окрема. Федеративними він називає “тѣ государства въ которыхъ области, ихъ составляющія, хотя и признають общую надъ собою верховную власть и обязываются совокупно дѣйствовать во всѣхъ сношеніяхъ внѣшнихъ, но при всемъ томъ право свое сохраняють законы дѣлать и постановления издавать для собственнаго своего внутренняго гражданскаго і политическаго образования и устраивать свое правление по частному своему усмотрѣнію”. Така форма забезпечування “права народности” здається Пестелеві тільки шкодливою як для цих народів, що являються членами федеративної спілки, так і для всієї держави.

Перша велика вада федерації, на погляд автора “Русской Правды”, та, що центральний уряд федеративної держави не закони видає, а тільки поради, бо здійснити свої закони може тільки через місцевий уряд, “не имѣя особенныхъ другихъ принудительныхъ средствъ”. Коли ж місцеві самовряди не згодяться провести в життя якогось закону, то це може довести тільки до братовбійчої внутрішньої війни, “изъ чего явствуется, что въ самомъ коренномъ устройствѣ находится уже сѣмя къ разрушенію”, каже автор, забуваючи, що при найбільше строго проведеній системі централізму конфлікти між “правомъ народности” та “правомъ благоустройства” можуть довести до таких саме війн, коли ще не гірших, так що ця причина власне не являється причиною. До того ж Пестель не взяв до уваги, що в кожній федеративній державі дуже добре розмежована компетенція центрального уряду та місцевих самоуправ і на закони, які видає одна з цих інституцій, не може накладати своє veto друга.

2) Окремі закони, окремі державні форми та окремі погляди, що з'являються в результаті цього, роблять зв'язок між територіями ще більше слабким та поверховим. “На верховную же власть будутъ области сомтрѣть, какъ на вещь нудную и непріятную, и каждое областное правительство будетъ разсуждать, что оно б гораздо лучше устроило

¹ Семевскій. Вопросъ преобразованія государств. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое. мартъ, ст. 162.

государственныя дѣла въ отношеніи къ своей области безъ участія верховной власти. Вотъ новое сѣмя къ разрушенію”¹.

і 3) Чого особливо боїться автор, так це того, що федеративні країни, являючися державами в державі, так мало почуватимуть свій з’язок з центральним урядом, що навіть під час війни йому не пособлятимуть, “особенно, если лукавый непріятель будетъ умѣть прельстить ее (область) обѣщаніями о какихъ небудь особенныхъ для нея выгодахъ и преимуществахъ. Частное благо области, хотя и временное, однако все же таки сильнѣе будетъ дѣйствовать на воображеніе ея правительства и народа, нежели общее благо государства, не приносящее, можетъ быть въ то время пользы, очевидной для самой области”².

4) Держава перестає існувати і саме це слово стає порожнім згуком. Замість любови до рідного краю з’явиться любов до однієї його країни.

Цим вичерпуються загальні уваги, які робить Пестель, що до федералістичного ладу; що ж до Росії з окрема, то на його думку для неї такий лад був би “пагубнѣйшій вредъ и величайшее зло”. На території цієї великої держави живе стільки народів, які мають цілком не однакові інституції громадянські закони, говорять не однаковими мовами та признають цілком неоднакові релігії, що коли ця різниця стане ще більшою, а цьому безумовно сприятиме федеративний лад, окремі нації відділяться від “коренной” Росії і вона не тільки перестане бути такою могутною, як зараз, але навіть “и бытіе свое между большими или главными государствами” втратить, ставши такою самою безсилою державою, яка була колись за часів удільних князівств. Коли для якої небудь іншої держави питання про федералістичну спілку ще може бути невиразним, то для Росії його вже давно рішено: трудно вигадати більше зло для неї, ніж федеративний лад.

На при кінці він робить такий вивод з усього попереднього: “Вслѣдствіе всего здѣсь сказанного объявляется Россійское государство въ предѣлахъ выше обозначенныхъ единымъ и нераздѣлимимъ, отвергающимъ притомъ совершенно всякое федеративное образование, устройство и существованіе государства”³.

Таку еволюцію пережили погляди Пестеля, що в першому своєму проекті положив в основу місцеве самоврядування окремих країн. Як вже говорено раніше, спочатку своєї революційної діяльності Пестель був під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі була дуже популярною між декабристами, та пізніше, коли автор “Русской Правды” познайомився з творами Детю де-Трасі, ворога федеративного ладу⁴, він цілком перенявся їхнім духом.

Обстоюючи політичну централізацію, Пестель в той же час вважав можливим “разнообразіе хозяйственныхъ”, се б то економічних постанов для окремих місцевостей.

Ми бачили, як автор “Русской Правды”, виходячи з бажання сили та могутності російській державі, наложив своє деспотичне veto на те, що сам признав “правом народности”, керуючися тільки самим “правомъ благоудобства”. Та він пішов ще далеко далі. Він пропонує в своєму наказі приєднати до Росії Молдавію, а також ті кавказькі, монгольські та киргизькі землі, які до того часу ще зоставалися самостійними; що до кавказьких неспокойних народів, то він просто каже, що їх треба силою переселити до середньої Росії. Трудно погодити це з його власною фразою про те, що Росія не повинна силкуватися поширити свої межі, а повинна тільки влаштувати добробут тих народів, які вже тепер живуть на її широких просторах.

Зміцнивши Росію таким робом, він знаходить способа гарантувати назавсідги її неділимість. Спосіб цей на стільки деспотичний, що гостро дісонує з усіма останніми поглядами Пестеля. Він признає в Росії п’ять “н’юансів” слав’янського племені і запевняє, що вони мають спільну мову, не вважаючи на існування окремих нарідч та

¹ Семевскій. Вопросъ преобразованіи государствен. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 164.

² Тамъ же.

³ Семевск. Вопросъ преобразованіи государствен. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 165.

⁴ Commentaire sur Pesprit des lois de Montesquieu, Paris, 1819.

одну віру. З народами неслав'янськими він, видимо цілком не рахується і дає такий наказ Дочасньому Урядові: Всі народи та племена, що заселяють Росію, повинні стати одним народом, на всьому просторі російської республіки повинна панувати тільки одна мова – московська, повинні зникнути навіть окремі назвища націй, які всюди приймуть однакове ім'я “русских”...

Коли можна хоч говорити щось про можливість здійснити такий план відносно націй слав'янських, то надзвичайно дико навіть думати щось таке про народи неслав'янські. І не вважаючи на це, Пестель, піклуючися про те, що ступінь культури та освіти у фіннів з Остзейського краю занадто низький, пропонує приступити до їх із своєю русифікаторською системою. Він не спиняється навіть перед Фінляндією, не вважаючи на те, що навіть у державних актах його часу називано народ, який її заселяє, *нацією*. Говорячи про те, що Фінляндія повинна відмінити свій сучасний державний лад на ті загально російські політичні форми, які він пропонує в своїй “Русской Правдѣ”, він переходить далі до мови. “Что же касается языка, то надлежитъ ввести въ Финляндію російській языкъ, устраивая нужныя для сего училища и принимая другія, къ той же цѣли ведуція, мѣры по усмотрѣнію верховнаго правленія”. Він цілком вірив у можливість позитивних, з його погляду, результатів такої системи, опираючися в своїй вірі на той факт, що наче б то, коли заведено російські закони та російську мову в тій частині Фінляндії, яку приєднано до Росії ще за XVIII віку, то народ там зовсім обмосковився.

Та не тільки мову силкується Пестель силою накинути народам. Він пропонує також заборонити племенам, що належать до релігій нехристиянських всі ті обряди та релігійні вірування, які суперечать духові християнської релігії, особливо ж ці обмеження відносяться до магометан. Яким це робом могло єднатися з волею совісті, – Пестель не пояснює.

До питання єврейського Пестель також відносився трохи инакше, ніж Муравйов, який у другому проекті своєї конституції дає їм усі громадські права. Пестель вважає за найбільше зло те, що євреї так відокремлені від останнього народу і, щоб позбавитися його, пропонує досить оригінальний спосіб, а саме: скликати всіх рабинів та розумніших євреїв, щоб вислухати їхні поради та зробити те, що вони скажуть. Сам Пестель схилився до того, щоб переселити євреїв до Малої Азії, даючи їм на поміч навіть російське військо.

З усього, що ми чуємо від Пестеля про національне питання, видно, що цей чоловік був типичним державником, який державну опіку доводив до найбільшої міри. А до якої саме міри він міг її доводити, це видно буде з ось якого прикладу.

Пестель дозволяє, щоб батько виховував дітей дома; а коли він цього не може, то повинен оддавати їх до шкіл, які заводить уряд; приватним же особам він не дозволяв заводити шкіл, думаючи, що урядовий догляд за їми буде завсігди “слабъ и недостаточень”. Він казав також, що всякі приватні товариства й спілки, як прилюдні, так і таємні, мусять бути зовсім заборонені, бо, на його думку, з перших немає користи, а другі шкодливі (до свого таємного товариства він цього загального принципу, звісно, не прикладав). З перших нема користи через те, що вони можуть “касаться предметовъ”, що належать до компетенції уряду; другі – шкодливі через те, що займаючи справи, які не можуть стати прилюдними, вони повинні бути признані “зловредными”, бо той державний лад, який установить “Русская Правда”, “не только ничего добраго и полезнаго не принуждаеть скрывать, но даже напротивъ того всѣ средства даетъ къ ихъ введенію и обнародованію законнымъ порядком”¹.

Видима річ, що чоловік, який так думає, який не допускає виявлятися громадській ініціативі і вимагає від громадянства тільки послуху, сліпої покори перед декретом диктатора, – такий чоловік не міг помиритися з думкою про волю якогось народу в межах тієї держави, яку він хотів упорядкувати на зразок військової казарми з її дисципліною.

Але на поміч цьому чоловікові, oprіч його власної розумової сили й хисту, приходила також велика нерозвитість російської політичної думки, яка не помічала, що в “республіці” Пестеля не було б і сліду тієї громадської самодіяльності, без якої неможлива ніяка громадська воля і на якій стоїть уся конституція Північних Американських Штатів, з яких Пестель ніби то брав зразок для своєї республіки.

¹ Семевскій, (Былое, III, 189–190).

І ми бачимо, що все “Південне Товариство” пішло слідком за їм, а далі мусило піти й “Північне”, хоч попереду стояло за федерацію проекту Муравйова: до цього північних декабристів змусив страх перед роспадом організації.

Вплив Пестеля не обмежувався цим, – він зачепив і “Общество Соединенныхъ Славянъ”.

Заснував це товариство підпоручик-артилерист Петро Ів. Борисов 2-й.

Хоч і не зазнавши університетської науки, Борисов зазнайомився з творами Вольтера, Гельвеція, Гольбаха і деяких інших письменників XVIII в. і придбав вільні погляди що до релігії. Грецька й римська історія, Плутарх і Корнелій Непот збудили в йому змалку “любовь къ вольности и народо-державію”, а жорстокості військової дисципліни та знущання над кріпаками ніколи не давали погаснути цій любові. Року 1818-го він у Одесі пристав до масонів і того ж року, будучи в одному містечку в Полтавщині, намислив заснувати товариство “Друзей Природы”, характеру морального і політичного (“основаніе извѣстной республики философа Платона”). Товариство прожило не довго, а в р. 1823-му Борисов, з допомогою свого брата й поляка Люблинського, заводить “Товариство Сполученихъ Слав’ян”.

В основу товариства положено було взагалі демократичні принципи, одним з його домагань було визволення селян з крѣпацтва, а зокрема, як основну мету ставило воно заснування “федеративної спілки слав’янських “поколінъ” такої, як була колись у Греції, але далеко більше досконалої. Щоб мати змогу провести це в життя, “Общество Соединенныхъ Славянъ” хотіло “освобожденія всѣхъ славянскихъ племенъ отъ самовластія, уничтоженія существующей между нѣкоторыми изъ нихъ національной ненависти и соединенія всѣхъ обитаемыхъ ими земель федеративнымъ союзомъ. Предполагалось съ точностью опредѣлить границы каждаго государства, ввести у всѣхъ народовъ форму демократическаго представительнаго правленія, составить конгрессъ для управленія дѣлами союза и для измѣненія, въ случаѣ надобности, общихъ коренныхъ законовъ, предоставляя каждому государству заняться внутреннимъ устройствомъ и быть независимымъ въ установленіи своихъ частныхъ узаконеній”¹.

Таким робом, це товариство було предтечею нашого Кирило-Мефодіївського Братства, але ж і різнилось од його між іншим ще й тим, що не рахувалося з українцями. Принаймні декабрист барон Розен оповідає, що товариство мало печать свою, зроблену на вісім ріжків і на кожному позначено було по народу з восьми “колѣнъ славянскаго племени”, а саме: “русские, сербы-хорваты, болгары, чехи, словаки, лужичане, словинцы и поляки”.

Бестужев-Рюмин, один з декабристів південної організації, запропонував “Обществу Соединенныхъ Славянъ” з’єднатися з “Союзомъ Благоденствія”. Він запевняв членів цього товариства, що мета їх утопічна, що росіяне повинні силкуватися тільки “на твердих підставах заснувати волю”, що до цього треба виробити заздалегідь конституцію, що таку конституцію декабристи уже мають. Він нарешті дав їм перший проект Пестеля, що називався “Государственный Завѣтъ”, і запропонував, “промінявши свою неможливу мету на єдину для Росії користну”, з’єднатися з південною організацією. “Общество Соединенныхъ Славянъ” згодилося; два товариства злилися докупи.

Таким робом, декабристи поховали ідею федералізму.

І не диво. Серед громадянств, вихованих під тяжкою державною опікою, в розуміннях і завичках централізованої держави, такі ідеї мусять довго, дуже довго пробивати собі шлях...

¹ Семевскій. Вопросъ преобразованія государств. строя Россіи въ XVIII и перв. четверти XIX в. Былое. Мартъ стр. 202. Так поясняє мету товариства один з членів його, Горбачевскій.

Decembriana.

(До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм)*

У країна, зокрема Київ та Харків, по змозі і, як побачимо з цього стислого огляду, цілком вдало одгукнулася на юбілей століття, що зминуло од повстання декабристів, мало не виключно звернувши увагу на відповідні явища й події, що відбувалися тільки на українській території.

Почин у цьому напрямку¹ зробив у Києві В. М. Базилевич, що встиг цілком своєчасно (ще р. 1925) випустити в світ невеличку книжку під назвою “Декабристи на Київщині” (ДВУ. К. 1926). Це – найперша, до речі, праця українською мовою писана, про декабристський рух у межах України, до того на нашій Київщині. Живо й цікаво виконана, вона по заслугі викликала, між іншими, три докладних і, взагалі, прихильних оцінки в спеціальних історичних журналах (одна з них належить авторів цих рядків).

У Києві-ж-таки мало не своєчасно вийшов між люди збірник російською мовою “Из эпохи борьбы с царизмом” (1926, № 5), що головну частину в ньому присвячено “Столетию восстания декабристов”. Тут тому самому В. М. Базилевичеві, що дав 3 нариси (а) “Восстание Черниговского полка”, б) “Восстание декабристов и Киев” та в) “Декабристы в Сибири”), безперечно належить перша роля, і література бібліографії питання це зазначила. Тимчасом інші 4 автори – О. М. Ладиженський, з Ростова на Дону (“Декабристы, мировоззрение, организация и выступление”), прилучанин В. І. Маслов (“Поэт-декабрист К. Ф. Рылеев”), автор цього огляду (“Главные участники восстания Черниговского полка”) і саратовець, відомий декабристознавець та історик, С. М. Чернов (“Поиски сношений декабристов с Западом”), кожен подав одну лиш статтю. Згідно з одним друкованим зауваженням, цей збірник, що його добре зредагував Л. А. Берман, трактуванням даного питання перевершив інші подібні провінціальні науково-популярні видання, а тому преса поставилася до нього прихильно.

Видрукувані тут свої нариси В. М. Базилевич зібрав в окрему невеличку книжечку російською мовою (“Декабристы. Очерки. I–III”. К. 1926). Книжечка ця являє собою поширення, поновлення, почасти й одміну того, що він подав був передніш українською мовою. Ці нариси перебувають у певному стосунку до серії інших етюдів з доби декабризму того самого автора, видрукуваних, окрім Києва, у виданнях харківських, московських, ленінградських, ба навіть сибірських (в Іркутському).

Київський історичний журнал “Україна” (1925, № 6), перший з українських наукових видань, присвятив столітній річниці декабристського повстання окрему книжку, де в найголовнішій її частині – правда, трохи запізнившись виходом (допіру в березні р. 1926) – з’явилися статті не самих киян, ба й українських істориків з Одеси, навіть Ленінграду. Тут видрукувано різноманітного змісту нариси як самого редактора, акад. М. С. Грушевського (“1825–1925”), так і низки його співробітників: Ів. Ф. Рибаківа (“1825 рік на Україні”), О. Ю. Гермайзе (“Рух декабристів на Україні”), Т. М. Слабченка (“До історії “Малоросійського Общества”), О. С. Попова (“В гнізді декабристів” – з ілюстраціями). Завідувач Київським Центральним Історичним Архівом імени В. Б. Антоновича, В. В. Міяковський подав тут три нариси, де використовує відповідний, дуже цікавий архівний матеріал (1) “Віктор Фурньє та родина Раєвських”, 2) “Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва” та 3) “Список осіб, причетних до справ про таємні

* Подається за виданням: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 901–921.

¹ Коли не рахувати нарису Ю. Г. Оксмана “Константиновская легенда в Херсонщині” в одеському збірнику, ще року 1921-го, “Посев”.

товариства”), а автор цього огляду – 2 замітки (1) “Нове про декабристів на Україні” й 2) “Дещо з відгуків подій 1825–26 р. в українській пісенній творчості”), також і 4 рецензії (1) “Алфавит декабристов, изд. Централрхива, 1925”, 2) “М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. Семинарий по декабризму. 1925”, 3) “Вл. Селиванов. Декабристы 1825–1925 г.”), 4) “Базилевич. Декабристы на Київщині. 1926 р.”). Зазначена, тоб-то присвячена декабристському юбілеєві, частина київського журналу, окрім звичайних, газетних інформацій, викликала в одному випадкові й трохи суб’єктивну оцінку, місцями зарозумілу до безапеляційності, почасти навіть до грубости – з мотивів *pro domo sua* (згад. рецензію в тому самому числі “України”) одного з лєнінградських архівістів.

У Києві-ж, нарешті, вийшов дуже поважний збірник “Декабристы на Україні”, що його зміст визначає самий його титул. Це – збірка праць Комісії при Українській Академії Наук для вивчення громадських течій на Україні. Тут, опріч окремого покажчика іменнів, уміщено 24 статті й замітки спеціального змісту, що їх подали 10 киян і харків’ян. Видання починає вступна стаття одного з редакторів акад. С. О. Єфремова (“Від легенди до історичної правди. Місцеве підґрунття в декабристському рухові”) і продовжують його нарис В. О. Романовського (“Причина невдачі в 1825 році”), також – 2 етюди О. Д. Багаліївни (“Салдатські маси в декабристському рухові. 1) Агітація серед салдатів 1825 р.” та 2) “3 салдатських настроїв р. 1825”).

Безперечно, центральне місце в збірнику посідають перекладені з польської мови на українську мемуари Йосипа Руліковського¹, що їх попереджає відповідний біографічний нарис автора цього огляду (“Йосип Руліковський (1780–1860). Польський мемуарист революційних подій 1825–26 р. на Київщині” та що до них подано поясняльні примітки й ілюстрації, а останні викликали й відповідну замітку В. М. Базилевича.

Тому самому В. М. Базилевичеві, авторові низки літературно-наукових мініятюр взагалі архівного характеру, тут належить ще один чималий розміром, складений на підставі київського архівного матеріялу, нарис (“Збитки від повстання 1825–26 рр.”) та 4 замітки – теж на половину на підставі архівних документів (1) “3 листування вищої військової влади 1825–26 рр.”, 2) “Салдати про повстання Чернігівського полку”, 3) “Вірші Рилєєва в альбомі 1830 рр.” і 4) “Ювілей декабристів у Києві”).

О. Д. Багаліївна, крім цих етюдів, дала в збірнику 3 замітки на підставі матеріялів, що їх розшукала в столичних архівах (1) “Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку”, 2) “Новий документ до біографії Тизенгаузена” й 3) “Конфірмація в справі рядових 8-ї артилерійської бригади”).

Ще 3 інші замітки на підставі московського архівного матеріялу дала В. О. Ганцова-Берникова (1) “Лист до полк. Дубельта та його дружини від сестер її Перської та Рогозинської”, 2) “Извет Унішевського” й 3) “Стан Пензенського пішого полку після повстання”).

Другому редакторові цього збірника й секретареві Комісії, В. В. Міяковському належить ще 3 нових етюди, як звичайно, складені серйозно й цікаво на підставі документів вдало розшуканих в архіві, що перебуває під його орудою (1) “Один з доносителів на Пестеля, Ш. Козлинський”, 2) “Декабрист Берстель” та 3) “Революційні відозви про декабристів”).

По одній статті дали, нарешті, й кожен з інших учасників збірника: автор цих рядків (“Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку”), П. П. Филипович (“Рилєєв і Державін”), В. О. Барвінський (“До біографії поручника І. І. Сухинова”) й О. І. Назарець (“До біографії бр. Борисових”).

Між уміщеними в збірнику статтями та замітками відчувається наступний звязок та симетрійність. Безперечна навіть у його упорядкуванні певна гармонійність, хоч де-не-де й спостерегається – правда, зовні мало помітні – дрібні кострубатості редакційно-коректурного характеру.

На підставі відомостей, що їх вже маємо (окрім Києва, напр., з Харкова, Одеси, Ніженя, Ростова на Дону, Москви, Ленінграду, Казани й инш.), можна думати, що мемуари Руліковського справили досить сильне вражіння, так само, як думки, напр.,

¹ Фактично, в останній редакції переклад зробив В. В. Міяковський (за його ініціативою), за участю Л. П. Добровольського, що склав і примітки.

С. О. Єфремова або В. О. Романовського – хоч з ними, видимо, дехто й не погоджується – безперечно притягли до себе увагу читачів.

До констатованих, наслідок, київських літературних відгуків на юбілейні спогади¹ декабризму (звичайно, крім своєчасних повідомлень у місцевих часописах), треба зарахувати 2 нариси невтомного й діяльного київського архівознавця В. В. Міяковського (“Революційний катехізис 1825 р.” та “Декабристські пам’ятки по київських архівах”), видрукувані у київських часописах загально-літературного змісту: “Життя й Революція” (1925, № XII) та “Глобус” (1925, № 23–4), а також і, нарешті – “Задачи местных архивов к юбилею декабристов” В. М. Базилевича (“Червоний Архівіст”. К. 1925, № 1), не кажучи про книжку, що вийшла окремим досить елегантним виданням, “Шевченко і декабристи” П. П. Филиповича (ДВУ. К. 1926), автора замітки “До річниці виступу декабристів” (“Ж. й Р.”² 1925, № XII).

Нарешті, в Науковому Збірникові, що його оце видає Українська Академія Наук на честь акад. Д. Ів. Багалія, теж друкується низка нарисів та заміток декабристознавчого змісту³.

Науково-літературному партнерові Києва, Харкову⁴ належить також дуже поважне місце в справі вшанування на Україні спогадів декабризму, причому в кожному з зазначених услід за цим випадків видатну, керівничу роль відіграє визначний сучасний український історик акад. Д. І. Багалій.

Академиком Д. І. Багалієві найсамперед належить стисле, але з широкою постановою питання, перше у нас, на Україні, з даної галузи узагальнення під назвою “Декабристи на Україні”, що він його виголосив на зібранні наукових робітників у харківському Будинку Вченого в день столітнього юбілею збройного повстання Чернігівського полку (10 січня 1926 р.). Уміщена спочатку в харківському журналі “Червоний Шлях” (1926, № 1), ця дуже цікава праця вийшла в світ і окремим виданням⁵.

З ініціативи-ж акад. Д. І. Багалія, Харків одгукнувся на юбілейні революційні події 2 поважними науковими виданнями, до яких, окрім харків’ян, закликано було історичні сили з інших міст України, у тому й з Києва та Одеси.

Перше з них це – “Повстання декабристів на Україні” за редакцією Д. І. Багалія, збірник (ч. 4) харківської науково-дослідчої катедри історії української культури, що перебуває під керівництвом цього вченого. Тут, окрім уміщеної зараз-таки за передмовою од редактора праці (в центрі книги) автора цієї замітки (“Повстання Чернігівського полку”)⁶, знаходиться дві поважні й цікаві праці: 1) відомого українського історика-марксиста, проф. М. І. Яворського (“Основи декабризма на Україні”⁷) та 2) дочки акад. Д. І. Багалія – О. Д. Багаліївни (“Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом в Могильові”), що, в наслідок спеціальних студій, опрацювала в величезній науковій статті дуже цінний архівний матеріал. Цей харківський збірник фахівці зустріли в пресі дуже прихильно.

Не менше поважне з наукового погляду, а що-до обсягу й значніше, є юбілейне видання харківського Укрцентрархіву, що побачило світ під заголовком “Рух декабристів на Україні” та виявляє ніби змагання навіть до ширших, ніж попередній збірник, завдань. Книга, що її фактично зредагував акад. Д. І. Багалій, складається з двох мало не самостійних частин, з окремою для кожної з них пагінацією.

У першій половині збірника вміщено 11 статтів 7-мох авторів. По 3 статті дали як сам редактор (1) “Вступні пояснення до матеріалів”, 2) “Уваги до генези декабристського

¹ Подробиці див. у згаданій вже замітці В. М. Базилевича “Ювілей декабристів у Києві” (“Декабристи на Україні”, стор. 199–200).

² “Життя й революція”. – Прим. упор.

³ Йдеться про “Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності”. (К., 1927). – Прим. упор.

⁴ У Харкові найраніш був надрукований ще нарис “Декабристи – народженці Полтавщини” Зубковського (“Червоний Шлях”, 1925, № 11–12).

⁵ Йдеться про праці Д. Багалія: “Декабристи на Україні. З приводу сторіччя їх повстання на Україні. 1825–1925 р.” (Червоний шлях. – 1926. – №1 (34). – С. 93–116), “Декабристи на Україні” (Харків, 1926. – 56 с.). – Прим. упор.

⁶ До речі, мапу (на стор. 166) і портрет (на стор. 69) Бестужева-Рюміна (в дійсності, Бестужева-морзяка) додано до тексту без авторової участі.

⁷ Публікується в цьому виданні. – Прим. упор.

руху на Україні” та 3) “З історії декабриського руху на Слобідській Україні”), так і А. А. Рябінін-Скляревський (1) “На спогад Чернігівського полку”, 2) “Вірш декабриста Н. С. Бобрищева-Пушкіна” й 3) “Таємні товариства на півдні в епоху декабристів”. Участь інших співробітників виявилася в тому, що проф. О. Покровський (“До слідства над декабристами”), В. М. Базилевич (“Декабристи на Київщині після амністії”), А. Козаченко (“Два листи Волконських до матери”) і, нарешті, О. Д. Багаліївна-Татарінова (“Лист О. Перовського до Миколи I-го”) кожен подали по одному нарисові.

Друга, трохи менша обсягом проти першої, половина збірника Укрцентрархіву вся подає дуже цінний матеріал (з відповідними з нього висновками) за повстання Чернігівського полку, що його знайшов у Київському Центральному Історичному Архіві імени Антоновича В. В. Міяковський, що з великим замишуванням взагалі поставивсь до своєї справи.

Основну частину цієї половини (“Повстання декабристів на Україні”) даного видання, що йде услід за невеличким вступом і спеціальною, дуже змістовною передмовою (“Повстання Чернігівського полку. Огляд друкованих джерел і значіння відкритих матеріалів. Рух декабристів у сучасному йому оточенні”), яку склав, як звичайно, цікаво В. В. Міяковський, заповнено відповідними, спеціальними документами (“Дело о возмущении Черниговского пехотного полка”, стор. 24–178). Їх зредагували 3 особи (В. В. Міяковський – головний редактор і його співробітники в даному разі: В. М. Базилевич та автор цього бібліографічного огляду), що додали до них (попід рядками й позаду тексту) і відповідні примітки, а наприкінці й покажчик іменнів та географічних назов.

Безперечно, це серйозне видання – дуже цінне, але воно не знайшло ще своєї друкованої оцінки, – певне, через те, що порівнюючи пізно вийшло між люди. А втім гадаємо, що виконання його (окрім, звичайно, двох останніх статтів акад. Д. І. Багалія та ще декого з співробітників першої половини збірника Укрцентрархіву), може дати матеріал для зауважень у пресі з боку спеціальної критики, хоч їх заздалегідь почасти й усувають відповідні вказівки самого головного редактора всього збірника¹.

Наприкінці коротенької довідки про українські літературні відгуки на юбілейні спогади декабризму треба згадати й за цілу низку поки-що ненадрукованих лекцій та доповідів на дану тему, також про своєчасне реагування київських, харківських та інших газет, які крім публікації відповідних відомостей, книжкових новин, то-що, містили також бібліографічні з того або іншого приводу замітки, при цьому висловлюючи часом різні побажання й т. и.

Північ, тоб-то РСФРР, повно й мало не всебічно відгукуючись у загальній та спеціальній, імпазантній своєю визначною численністю літературі питання², не проминула, певна річ, нагоди реагувати на події, що відбувалися перед стома роками і на Україні.

Правда, не все, що позначалося там у той час, коли писано (на початку березня р. 1927) цю замітку, з’явилося ще друком (напр., праці М. В. Нечкиної, Ю. Г. Оксмана та ин.). Дещо, на жаль, і зовсім, мабуть, не побачить світу (як, напр., праця П. Є. Щеголева та ин.). Але багато з того, що побачило вже світ, має для нас визначний інтерес, особливо те, що безпосередньо стосується південного декабризму.

Цікавий, напр., опублікований за редакцією Б. А. Модзалевського та Ю. Г. Оксмана збірник “Декабристы” (М., 1925), що його автор цих рядків своєчасно вже розглянув у спеціальній замітці. Варто тільки згадати про два в ньому розділи (“Восстание и его ликвидация” та “Отзвуки декабристских событий 1825 г. в Новороссии”) з низкою

¹ У Харкові, нарешті, на тему про декабристів крім хрестоматії В. А. Алгасова (російською мовою), з’явилися також і дві статті педагогічного змісту: “Декабристи в школі” О. Парадиського (“Шлях Освіти”, 1925, № XI) та “Декабристи и просвещение” Пакуля (“Ш. О.”, 1925, № XII).

² 650 №№ було ще на 1 вересня минулого 1926 року, як підрахувала М. В. Нечкина в її статті “Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе (1825–1925)” у журналі “Историк-Марксист” (1926, № 2). М. М. Ченцов (“Юбилейная литература о декабристах”. М. 1927. Окрема відбитка з видання “Коммунистической Академии”) мав, з свого боку, спроможність у своєму покажчику (і все-ж-таки неповному: згад. напр., відсутність нарисів “Восстание Черниговского полка в показаниях современников” Б. Є. Сирочковського (“Красный Архив”, 1926, № XIII), “Новое о прошлом в русской зарубежной печати” Б. Ніколаєвського (“Каторга и ссылка”, 1926, № 7–8 і т. ин.) підрахувати разом з українською літературою, вже 768 №№, окрім численних додатків.

нарисів як Ю. Г. Оксмана в кожному з них¹, так і Б. Л. Модзалевського (напр., “Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина. 1827”).

Сьогочасні авторитети в галузі питання, М. В. Нечкина (“Восстание Черниговского полка, со схематической картой движения”²), Б. Є. Сирочковський (“Восстание Черниговского полка в показаниях современников”³) і Ю. Г. Оксман (“Восстание Черниговского полка”), також дали свого часу спеціальні статті в журналах “Каторга и Ссылка” (1925, № VIII), “Красный Архив” (1925, № XIII) та “Огонек” (1926, № 2)⁴.

“Каторга и Ссылка” тричі, крім того, відгукувалася на столітній юбілей декабристського повстання, випустивши, по-перше, окремих збірник “Декабристы на каторге и ссылке” (М. 1925), а потім і “Тайные Общества в России в начале XIX столетия” (М. 1926), не кажучи вже про № VI (27) самого журналу (замітки: 1) “3 письма декабриста Петра Борисова” М. В. Нечкиної та 2) “К вопросу о нижних чинах-декабристах”.

У першій з цих книг зустрічаємо, між іншим, статтю киянки В. О. Ганцової-Берникової (“Из жизни декабристов на каторге и ссылке в 1827 году”) та замітку В. М. Базилевича (“Письма декабриста П. В. Абрамова из Сибири”), а також статтю М. Муравйова (“Декабрист Артамон Захарович Муравьев”) і замітку М. Бризгалової (“Встреча с декабристами”, напр., М. Муравйовим-Апостолом), а в другій – інший ще нарис тої самої В. О. Ганцової-Берникової (“Крестьянские волнения 1826 г. по материалам военно-исторической секции в Централхиве”).

В. О. Ганцової-Берникової належить ще й чималенька завбільшки праця, написана виключно на підставі архівного матеріалу (“Отголоски декабрьского восстания 1825 г.”). Надруковано її так само у “Красном Архиве” (1926, №№ III (16) і V (18))⁵.

Ленінградський архівіст і декабристознавець Ю. Г. Оксман, що незабаром випускає (у VI томі видання Централхиву “Восстание декабристов”) основний архівний матеріал про повстання Чернігівського полку, опублікував, попереду, крім зазначеного (в ленінградській “Новой Вечерней Газете” 1926 р. за 13 січня) цікавого документа “Из вновь найденных документов о восстании Черниговского полка. Донесение г.-м. Тихановского имп. Николаю I), потім – замітку (в ленінградській теж “Вечерней Красной Газете” 1926 р.) про саадатську “справу” в Білій Церкві й, нарешті, за співробітництвом М. Ф. Лаврова та Б. Л. Модзалевського, він зложив хрестоматію під назвою “Декабристы. Отрывки из источников” (видання Централхиву р. 1926); для нас тут найцікавіші відділи четвертий, сьомий, почасти восьмий.

Юбілейне число журналу “Былое” (1925, № 5), окрім інших заміток (напр., “Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г.” В. М. Базилевича, або-ж бібліографічний покажчик С. О. Переселенкова “Дневники и мемуары декабристов”), вмістило дуже цікаву для нас працю І. М. Троцького (“Ликвидация Тульчинской Управы Южного Общества”), тимчасом як спеціальний збірник (“Бунт декабристов”. Л. 1926) того самого-ж видавництва “Былое” дав серед інших як статтю О. В. Шебалова (“Арест

¹ “Восстание Черниговского полка (Новые материалы)”, “Поимка поручика И. И. Сухинова (по неизданным материалам)”, “Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка”, “Мытарства декабриста Ринкевича”, “Последняя попытка облегчения участи А. А. Бестужева”.

² Окрім згаданих в “Огляді” нарисів, М. В. Нечкина – автор низки рецензій декабристознавчого змісту.

³ Б. Є. Сирочковський – автор також 2-х заміток архівного змісту: а) “Записка А. К. Бошняка”, (“Красный Архив”, 1925, № 2) і б) “Письмо Горбачевского к Е. П. Оболенской о реформе 19 февраля 1861 года” (“Каторга и Ссылка”, 1925, № 1).

⁴ Статтю Ю. Г. Оксмана ілюстровано знімком з картини художника Френцена. Загально-приступним характером московського журналу пояснюється, певне, популярний виклад авторів і, на жаль, сила недокладностей.

Ю. Г. Оксман написав ще (окрім наведених тут і далі праць, а також декількох рецензій) низку дрібних, газетних (архівного змісту) заміток: а) “Новые материалы о восстании декабристов”, за редакцією В. О. Волосевича та Ю. Г. Оксмана (“Красная Газета”, 1924, № 288), б) “Декабристы-солдаты” (“Красная Газета”, 1925 р. від 9 грудня), с) “Из писем и записок В. Ф. Раевского” (“Красный Архив”, 1925, т. VI), в) примітки до “Послания Г. С. Батенькову” В. Ф. Раєвського (“Атеней”, III, 1926), то-що.

⁵ В. О. Ганцова-Берникова, нарешті, – й автор статті “Декабристы и сельское хозяйство в Сибири. К столетней годовщине декабрьского восстания” (“Землеустроитель”) 1925, № XII).

Пестеля”), так і ще одну замітку В. М. Базилевича з галузи, що притягає тепер його особливу увагу (“Из архива декабриста Юшневского”¹).

Згаданий уже “Красный Архив” надрукував у себе, з одного боку, нарис (одночасно з уже згаданою статтею Б. Є. Сирочковського) М. В. Нечкиної (1925, № VI: “Заговор в Зерентуйском руднике”), а потім велику статтю С. М. Чернова, теж виключно на підставі архівного матеріалу (1926, № II/XV: “Имущественное положение декабристов”).

У молодому ще журналі “Историк-Марксист” з’явилася публікація, з одного боку, М. К. Піксанова (“Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова”, 1926, № 1), а також три, дуже цікаві² статті М. В. Нечкиної (“Общество Соединенных Славян. Предшественники революционеров-разночинцев среди декабристов” (1926, № I), “Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе” (1926, № II) та “Украинская юбилейная литература о декабристах” (1927, кн. I).

У місячниках “Печать и Революция” (1926, № VIII) і “Красная Новь” (1926, № III) вміщено було статті І. Звавич (“Восстание 14-го декабря и английское общественное мнение”) та киянина М. С. Балабанова (“Народные массы в движении декабристов”), з низкою цікавих уступів у кожній³.

В ілюстрованому журналі “Красная Нива” (1927, № VI) подано, далі, замітку С. Я. Гессена (“Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола”), дуже цікаву для характеристики цього видатного декабриста.

У місячниках, нарешті, “Печать и Революция” (1926, № VIII) та “Каторга и Ссылка” (1926, № 7–8) з’явилися цікавого змісту (хоч, як і завжди у першого автора, трошки суб’єктивні) нариси М. В. Нечкиної (“Портреты предков. Юбилей декабристов за рубежом”) та Бор. Ніколаєвського (“Новое о прошлом в русской зарубежной печати”).

З 3-х випусків збірника Рос. Академії Наук, що видані під титулом “Памяти декабристов” (Л. 1926), у першому з них вміщено статтю Б. М. Енгельгарта (“Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущевым”), у другому – статтю С. А. Єремїна з вартим нашої уваги “Объяснением” кап. Несмеянова до історії повстання Чернігівського пішого полку, також і замітку Н. Г. Богданової (“Письмо М. П. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву”), і, нарешті, в третьому – нарис Б. Л. Модзалевського (“Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева”).

У збірнику статті (раніш – у газетах та журналах) під назвою “Декабристы” (Л. 1927), що лиш недавнечко побачив світ, визначнішого з сучасних російських, історика-марксиста М. М. Покровського особливу нашу увагу повинен притягти нарис “Два вооруженных восстания”.

Далі, чималу для нас вагу мають VIII та V томи монументального видання “Восстание декабристов” Центрархіву. У першому з них, що його свого часу вже зазначив і автор цієї замітки, репродуковано, окрім дуже корисних “передмови” і “додатків” Б. Л. Модзалевського й О. О. Сїверса, відомий “Алфавит декабристов”, а в другому надруковано (разом з нарисом “Следственные дела членов Общества Соединенных Славян” М. П. Чулкова) слідчі справи членів “Общества Соединенных Славян”, на жаль, між іншим, без Соловйова й Сухинова, яких не судили в Петербурзі⁴, що притягають тепер до себе особливу увагу.

Не випадає спинятися на книжкових виданнях того типу, як от: 1) “Библиографические материалы для словаря декабристов” С. В. Вознесенського (Л. 1926. Пор. аналогічні довідники Вол. Селіванова або М. В. Нечкиної та Є. В. Сказїна, що їх вже свого часу розглянув автор цього огляду), так само дуже корисний і совісно виконаний бібліографічний покажчик “Юбилейная литература о декабристах 1924–1926 гг.” М. М. Ченцова за редакцією проф. М. К. Піксанова (“Вестник Коммунистической Академии”, 1926, №№ 16, 18, та за 1927 р. № 19), 2) “Восстание декабристов”, вид.

¹ В. М. Базилевичеві, нарешті, належить і нарис “Областное деление Сибири в проектах декабристов” в іркутському збірнику “Сибирь и декабристы” (1925) за редакцією М. К. Азадовського, М. Є. Золотарьова та Б. Г. Кубалова.

² Хоч трошки суб’єктивні, навіть імпульсивні (згад. певну “пасію” шан. автора до Сухинова).

³ У першій з цих статтів є, напр., повідомлення англійського посла в Петербурзі, що ніби-то за гасло для повстання С. Муравйова-Апостола була “Sclavonian Republik”, або-ж у другій – деякі узагальнення з приводу подій на Україні.

⁴ Посильну в даному випадкові компенсацію дає зазначена вже праця О. Д. Татарінової-Багаліївни “Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові” (“Повстання декабристів на Україні”).

Центрархіву, т. I (з передмовою М. М. Покровського і додатком “Следственные дела декабристов” О. О. Покровського. Між іншим, у ньому – справа кн. С. П. Трубецького), 3) “Декабристы перед судом истории” С. Я. Гессена або-ж 4) “Мятежники 1825 года” Г. І. Чулкова (з характеристикою, між іншим, С. Муравйова-Апостола), бо тут для нашої мети вони мають поки-що епізодичний, випадковий інтерес.

Не можна проте-ж не визнати, наприкінці, за цікаві репродукції новими виданнями як збірок епізодів (з відомим, у тому, “Катехизисом Сергея Муравьева-Апостола”) одного з колишніх визначніших декабристознавців, П. Є. Щеголева (у його збірникові “Декабристы” (М.-Л. 1925), так і відповідної мемуарної літератури, наприклад, “Воспоминаний и писем” декабриста М. Муравйова-Апостола, що видало їх ще петроградське (1922 г.) “Былое”, за ред. С. Я. Штрайха (свого часу й на них була також рецензія автора огляду), або-ж доповнених і виправлених (за редакцією Б. Є. Сироечковського) “Записок и писем” Горбачевського (М. 1926)¹, що їхні імення виразно сами за себе промовляють.

Знаючи найвизначніші зовні вияви української юбілейної літератури в посильній її систематизації, ми можемо мати певне уявлення про міста на Україні, де переважно сучасні декабристознавчі праці та де їх надруковано, про їхню кількість та їхніх авторів, про способи друку (тоб-то окремими книгами або-ж у періодичних виданнях і спеціальних збірниках), про характерні для теперішнього декабристознавства риси, про наукові його змагання й досягнення, нарешті – про відміну його од праць з даного питання і од літератури усієї взагалі попередньої доби, зокрема – од студій, що з’явилися останніми часами в Р.С.Ф.Р.Р.

Юбілейна декабристознавча література з’явилася на Україні мало не виключно у двох найбільших її культурних осередках, тоб-то в Києві й Харкові. При цьому знайшла вона для себе притулок більше-менше в десятку (7 київських та 3–4 харківських) друківаних видань періодичного, переважно, характеру й лиш почасти вийшла окремими книжками наукового й популярно-наукового характеру. Репрезентують її більше-менше сім десятків різного обсягу праць, мовами українською (здебільша) й російською, що їх виконали понад 20 осіб (у переважній більшості – українці, мешканці 4 міст на Україні та 3-х за її межами), які писали мало не виключно про декабризм і декабристів тільки на українській території.

Найбільшу в даному питанні вкладку вніс Київ (з його дев’ятьма авторами 45 праць, що становить близько $\frac{3}{4}$ усієї їх кількості, далі – Харків та Одеса, а з інших міст виступило по одному представнику, і кожен з них подав лиш одну працю. При цьому четверо киян (В. М. Базилевич з 15 працями, В. В. Міяковський з 12, автор цього огляду також з 12, В. О. Ганцова-Берникова з 3-ма) і двоє харківців (О. Д. Татарінова-Багаліївна з 7 працями, Д. І. Багалій з 4-ма) немов спеціалізувалися тепер на даному питанні, тимчасом як усі інші автори підходили до нього поки-що тільки *ad hoc*, тоб-то більш або менш випадково².

Що-до змісту³, декабристознавчу літературу репрезентують з одного боку першоджерела нашого формального звання, тоб-то архівні та інші документальні матеріали, а з другого – відповідні нові, оброблені систематично й літературно праці суто-історичного змісту.

¹ Докладно бібліографічну замітку дала М. В. Нечкина (“Каторга и Ссылка”, 1925, № 4).

² Цікаві при цьому, науково корисні й в очах навіть спеціальної, вибагливої, що поривається за останніми, модними течіями, критики, мало не бездоганні праці О. Д. Багаліївни-Татарінової (яка сумлінно й уміло трактує ту чи іншу вподобану тему), В. В. Міяковського (що виступає, ніби систематично, але завжди добираючи свіжого матеріалу), В. М. Базилевича (з його надзвичайно легким стилістично, ясним викладом і з різноманітними своїм змістом, дрібними поки-що, та все-ж такими, що стоять напередодні дозрілої вже праці монографічного характеру, етюдами), нарешті, В. О. Ганцової-Берникової (що зуміла як слід використати здобутки попередніх своїх архівних праць). Проте виступи в друку автора цього огляду, окрім оцінок більше або менше до них прихильних, зустріли вже двічі й закиди, часом занадто гострі. Заслужено високий авторитет академиків Д. І. Багалія, С. О. Єфремова і, почасти, М. С. Грушевського не усунув, нарешті, вибриків з мало не категоричним запереченням нової загальної концепції південного, ніби українізованого в них цілком декабризму, що її названі вчені та їхні наукові співучасники (Йос. Юр. Гермайзе, М. І. Яворський та інші) виставили й підтримують.

³ Тут і надалі виділено Л. Добровольським. – *Прим. утор.*

Розділ літератури джерелознавства, своєю чергою, складається або з опублікованих, з належними поясненнями й по змозі повно, нових документів, або з праць спеціального архівознавчого характеру.

Треба визнати, що поміж публікаціями першої категорії в цікавій для нас галузі найвидатніше поки-що є “Дело о возмущении некоторых ротъ квартирующаго въ г. Василькове Черниговскаго пехотнаго полка, подъ предводительствомъ онаго полка подполковника Муравьева-Апостола”. “Дело” це переховувалося в колишній канцелярії київського цивільного губернатора і допіру тепер побачило світ в одному з згаданих вже харківських видань. Слідом за ним іде серія окремих (кожен раз у супроводі відповідних передмов-коментарів, то-що) документів походження офіційного (в ½ десятках випадків)¹ або-ж приватного².

Самий-но перелік назов оцих документів (по змозі в хронологічному порядку) виразнісінько промовляє сам за себе, викликаючи неначе заздрість до цього, свого роду *embarras de richesse* декабристознавців навіть Р.С.Ф.Р.Р. (М. В. Нечкина).

Нарешті, до категорії мало не документованих джерел наших відомостей треба по заслuzі зарахувати визначні мемуари Руліковського (про повстання Чернігівського полку), що їх тепер наново репродуковано друком, через те, що попереду вони були сливе цілком невідомі навіть для спеціалістів питання.

Значіння відкритих у Києві, Одесі та Харкові й опублікованих тепер історичних джерел з'ясовують акад. Д. І. Багалій (у “Вступних поясненнях до матеріалів”), В. В. Міяковський (у статті “Огляд друкованих джерел і значіння відкритих матеріалів”), так само нариси його (“Декабристські пам'ятки по київських архівах”) і В. М. Базилевича (“Задачи местных архивов к юбилею декабристов”) або-ж О. О. Покровського (“вступний нарис” до його статті “До слідства над декабристами”), так само, нарешті, передмови В. В. Стратена й покійного Є. П. Трифільєва (“До матеріалів про декабристів”), того-ж самого акад. Д. І. Багалія (а) “З історії декабристського руху на Слобідській Україні” й б) у його-ж редакційному вступі до “Повстання декабристів на Україні”) та Т. М. Слабченка (“До історії “Малоросійскаго Общества”). До них, звичайно, треба прилучити й усі подібні-ж дрібніші поясіння до зазначеної вже літератури офіційних і приватних паперів.

Надруковані на Україні власне літературно-історичні праці з питання, що нас тепер цікавить, от як різні етюди, замітки й т. ин., залежно од їхнього змісту й характеру, можна розподілити на кілька груп.

По-перше, маємо тут посильне підсумування усієї передюбілейної літератури в одній з галузів питання, от як “Систематичний огляд літератури до справи про повстання Чернігівського полку”, що його склав автор цих рядків, систематизоване (але, звичайно, через технічні знов-же умови – без претенсій на всебічну повність) його-ж зведення в низці етюдів під спільною назвою “Повстання Чернігівського полку” та “Учасники подій”³, нарешті, і поданий бібліографічний огляд.

Потім, до узагальнень науково-популярного характеру належать нариси, що походять почасти з архівного матеріалу, як В. М. Базилевича (“Восстание Черниговского полка”, “Восстание декабристов и Киев” і всі відповідні розділи в його-ж

¹ “З історії декабристського руху на Слобідській Україні” (відпов. уступи) акад. Багалія, “До слідства над декабристами” проф. О. Покровського, “З листування вищої військової влади 1825–26 рр.”, Базилевича, “Лист Сухінова до Миколи І”, у замітці Барвінського (“До біографії поручника І. І. Сухінова”), “Лист О. Перовського до Миколи І” Багаліївни-Татарінової, “Новий документ до біографії Тизенгаузена” тої самої О. Багаліївни, “Салдати про повстання Чернігівського полку”, й Базилевича, “Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку” теж О. Багаліївни, “Інструкція” та “Маршрут” у статті Добровольського (“Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку”), “Стан Пензенського пішого полку після повстання” Ганцової-Бернікової, “Конфірмація в справі рядових 8-ої артилерійської бригади” О. Багаліївни, “Список осіб, причетних до справи про таємні товариства” Міяковського, “Извет Унишевського” Ганцової-Бернікової, “До біографії бр. Борисових” Назарця, “До матеріалів про декабристів” у статті Стратена й Є. І. Трифільєва. Певна річ, тут нема потреби зазначати ще й численні витяги з архівних матеріалів у спеціальних статтях В. В. Міяковського, О. Д. Багаліївни-Татарінової, В. М. Базилевича та інших.

² “Листи до полк. Л. В. Дубельта та його дружини від сестер її Перської та Рогозинської” у замітці Ганцової-Бернікової, а також “Два листи Волконських до матери” в замітці Козаченка.

³ З відповідними, дуже значними редакційними купюрами, витяги з останнього нарису вміщено в збірникові “Из эпохи борьбы с царизмом” під назвою “Главные участники восстания Черниговского полка”.

“Декабристах на Україні”), та В. В. Міяковського (а) “Повстання декабристів” у “Пролетарській Правді” 1925 р. від 25 грудня і б) “Повстання декабристів” у “Глобусі” р. 1925, № 23–24), й П. П. Филиповича (“До річниці виступу декабристів”).

Слідом за систематизацією фактичного матеріалу, можна в літературі, що її оглядаємо, констатувати й низку праць з відповідними поглибленнями питання на теми науково-публіцистичного, історико-філософського, то-що змісту, опертих на попередній літературі, і, почасти, на новому, архівному матеріалі.

Тут маємо, напр., “1825–1925” акад. М. С. Грушевського, “Основи декабризму на Україні” проф. М. І. Яворського, “Уваги до генези декабристського руху на Україні” акад. Д. І. Багалія і більшість розділів у його-ж “Декабристах на Україні”, “Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові)” акад. С. О. Єфремова, “Рух декабристів і українство” проф. О. Ю. Гермайзе, “1825-ий рік на Україні” І. Ф. Рибаківа, “Рух декабристів у сучасному його оточенні” В. В. Міяковського, “Таємні товариства на півдні в епоху декабристів” А. А. Рябініна-Склярєвського й, нарешті, “З історії декабристського руху на Слобідській Україні” того самого акад. Д. І. Багалія.

Належного вже тепер обізнання, у відповіднім зведенні, з найважливішою подією в житті південного декабризму, тоб-то з повстанням Чернігівського полку, так само й з обставинами перед вибухом, окрім мемуарів Руліковського, досягла й відповідна спеціальна література, що дозволяє тепер створити певне поняття про минуле повсталого полку (“Чернігівський полк перед повстанням” автора цього огляду; “На спогад Чернігівського полку” А. А. Рябініна-Склярєвського й відповідні уступи в “Агітації серед салдатів 1825 р.” О. Д. Багаліївни), про самий бунт (у нарисах як автора цього огляду – під спільною назвою “Повстання Чернігівського полку”), так і акад. Д. І. Багалія (“Повстання Чернігівського полку”), В. М. Базилевича, В. В. Міяковського) – в зазначених уже їхніх працях, так само у статті останнього “Революційний катехізис 1825 р.”) і, нарешті, – про його приборкання (“Доля покараних” автора огляду), відповідні нариси акад. Д. І. Багалія, В. М. Базилевича, В. О. Романовського (“Причини невдачі в 1825 р.”) та, нарешті, О. Д. Багаліївни (“З салдатських настроїв р. 1826”).

Далі, відомості про те, як розв'язано тогочасні ускладнення, до того мало не завсіди виключно на підставі наново здобутих архівних матеріалів, подають статті автора огляду (1) “Ліквідація повстання”, 2) “Доля покараних” і 3) “Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку”, акад. Д. І. Багалія (“Слідство, суд, кара над декабристами України”), В. М. Базилевича (відповідні уступи в нарисах його: 1) “Салдати про повстання Чернігівського полку”, особливо-ж – 2) “Збитки від повстання 1825–1826 рр.”), О. Д. Татарінової-Багаліївни (1) “Учасники [повстання] Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові”, 2) “Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку”, 3) “Агітація серед салдатів 1825 р.”), 4) “Конфірмація в справі рядових 8-ої артилерійської бригади” й 5) “З салдатських настроїв р. 1826”) та В. О. Ганцової-Бернікової (“Стан Пензенського пішого полку після повстання”).

Дуже цікавий часами і також наново документований матеріал до характеристики спільників тогочасних подій і взагалі сучасників подано у відповідних уступах заміток і статтів В. О. Барвінського (“До біографії поручника І. І. Сухинова”), О. Д. Багаліївни-Татарінової (“Новий документ до біографії Тизенгавзена”), О. І. Назарця (“До біографії бр. Борисових”), В. В. Міяковського (1) “Декабрист Берстель”, 2) “Віктор Фурньє та родина Раєвських” і 3) “Один з доносителів на Пестеля, купець Ш. Козлинський”) і, нарешті, автора цього огляду (“Йосип Руліковський. Польський мемуарист революційних подій 1825–1826 рр.”, також – два згадані його нариси, українською й російською мовами, про учасників повстання).

Відгуки революційних подій, побут, почасти й настроїв сучасників дуже характерно змальовують відповідні частини мемуарів Руліковського, також – замітки й повідомлення (теж виключно архівного походження) О. Д. Багаліївни-Татарінової (“Лист О. Перовського до Миколи I од 1-го січня 1826 р.”), В. В. Міяковського (1) “Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва”, 2) “Список осіб, причетних до справ про таємні товариства”), проф. О. Покровського (“До слідства над декабристами”), В. О. Ганцової-Бернікової (1) “Извет Унишевського” й 2) “Лист до полк. А. В. Дубельта та його дружини від сестер її Перської та Рогозинської”), В. М. Базилевича (1) “З листування вищої київської влади 1825–1826 рр.” й 2) “Вірші Рилєєва в альбомі 1830 року”), А. А. Рябініна-

Скляревського (“Вірш декабриста Н. С. Бобрищева-Пушкіна”), П. П. Филиповича (“Шевченко та декабристи”), Ю. Г. Оксмана (“Константиновская легенда в Херсонщине”), й, нарешті, автора цих рядків (“Де-що з відгуків подій 1825–1826 рр. в українській пісенній творчості”) та акад. Д. І. Багалія (“Оцінка декабристів в історії і в поезії”).

Локалізований по можливості в краєзнавчому напрямку епілог подій висвітлюють нариси автора огляду (“Доля покараних”), акад. Д. І. Багалія (“Українські декабристи в Сибіру”), В. М. Базилевича (1) “Декабристи на Київщині після амністії” та 2) “Ювілей декабристів у Києві”), В. В. Міяковського (“Революційні відозви про декабристів”) і О. С. Попова (“В гнізді декабристів”)¹.

Прикінцеве реагування преси на широко й повно переведені юбілейні спогади за декабризм на Україні, крім зазначеної, спеціальної літератури, можна констатувати й на відповідних бібліографічних оцінках (або й навіть простих інформаціях) як газетних (напр., у харківських “Вістях” і “Комуністі” або київських “Пролетарській Правді” та “Киевском Пролетарии”), так і журнальних (напр., у кн. 3 за 1924 рік та кн. 6 за 1925 р. “України”, у № XII “Життя й Революція” за 1925 та 1926 рр.). Оцінка української юбілейної декабристознавчої літератури в журналах РСФРР (напр., у №№ 3, 5 та 6 “Каторги и Ссылки” за 1926 р., або у № 3 “Историка-Марксиста” за 1927 р.), незалежно від питомої ваги їх окремих частин, цікаві не тільки інформаційною або критичною стороною, але й як посильні (не завсіди, правда, можливі до здійснення змагання в даній царині).

– Юбілейну декабристознавчу (наукового, певна річ, переважно характеру, та що стосується тільки до подій на Україні) літературу РСФРР, яка числом небагато лиш поступається перед українською, репрезентувало, своєю чергою, щось із 6 десятків праць (тоб-то 1/12 – 1/15 усієї її наявності) 30, пересічно, авторів, що друкувалися в 2½ десятках різного типу видань, у Москві (переважно), Ленінграді та навіть у Сибіру², тоб-то вона не така конденсована, компактна проти української, а виступи її, на додаток, фактично ніби епізодичні й, у цілому, якось не досить помітні.

Найбільше число праць подали тут М. В. Нечкина (7 статтів) та Ю. Г. Оксман (6–7 нарисів), що немов-би спеціалізувалися тепер на південному декабризмі³, потім – В. М. Базилевич, В. О. Ганцова-Берникова (обоє кияни), Б. А. Модзалевський, Б. Є. Сирочковський, М. М. Покровський, М. К. Піксанов, почасти й інші сучасні декабристознавці, от як С. Я. Гессен, О. О. Сіверс, І. М. Троцький, М. М. Ченцов, С. М. Чернов, Г. І. та М. П. Чулкові, С. Я. Штрайх, П. Є. Щеголев, тимчасом як інші дослідники (щось з півтора десятка) виступали в даному напрямку більше чи менше випадково, тоб-то тільки на додаток до основних своїх літературно-наукових праць.

Документація на півночі Союзу визначалася появою низки дуже поважних, неможливих раніш архівних видань (що виходять до того в світ систематично, за певним планом), також – публікацією дрібнішого порівнюючи розміру матеріалів архівного походження.

До першої категорії тут належить низка випусків капітального (8-томового) видання московського Центрархіву “Восстание декабристов” (за загальною редакцією М. М. Покровського), цього соpгyу свого роду. Тут ми маємо в IV томі, напр., слідчі справи Пестеля й С. Муравйова-Апостола, що до друку їх виготував Б. Є. Сирочковський, у V томі – також слідчі справи членів Товариства З’єднаних Слов’ян, що до друку виготував М. П. Чулков, у VIII томі – “Алфавит декабристов” за редакцією Б. А. Модзалевського й О. О. Сіверса, а в відповідній частині тому I-го, що його зредагував О. О. Покровський, – поміж иншим, і слідчу справу кн. Трубецького⁴.

¹ Відповідні ілюстрації додано до цієї замітки, так само й до нарисів В. М. Базилевича, який, до речі, написав і спеціальну замітку “До малюнків” на аналогічну тему. У В. М. Базилевича й у А. А. Рябініна-Скляревського, окрім того, подано й картографічні ілюстрації до місцевості подій.

² Четверо авторів (М. С. Балабанов, В. М. Базилевич, В. О. Ганцова-Берникова та С. А. Семенов, як не додавати до них ще й Ю. Г. Оксмана, кол. одесити) – мешканці теперішньої У.С.Р., що почасти писали, правда, на теми про події й по-за межами України.

³ Оцінку діяльності обох дослідників автор даного огляду сподівається подати в дальших своїх нарисах.

⁴ На жаль, у цих виданнях не додержано автентичної ортографії документів, що відрізняє їх од публікацій українських.

До низки видань меншого, проти попередніх, розміру треба також залічити й виданий за редакцією Б. Л. Модзалевського й Ю. Г. Оксмана збірник “Декабристы”, де документи подано в декількох нарисах як першого з цих редакторів (1) “Восстание Черниговского полка” – з 2 серіями паперів, 2) “Поимка поручика И. И. Сухинова”, 3) “Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка”, 4) “Мытарства декабриста Ринкевича” та 5) “Последняя попытка облегчения участи А. А. Бестужева”, так і другого (“Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина. 1827”).

Далі, мало не систематизований добір нових відповідних документів подано в збірнику уривків з джерел (також під титулом “Декабристы”), що його уложив Ю. Г. Оксман з участю М. Ф. Лаврова й Б. Л. Модзалевського, в його розділах четвертому (“Революционная работа в районе первой и второй армии 1821–1825 гг.”), сьомому (“Агитация и пропаганда Южного Общества в войсках 3 корпуса и восстание Черниговского полка”) та, почасти, в восьмому (“Военно-судные комиссии в провинции”).

Відповідний архівний матеріал подали, нарешті, той самий Ю. Г. Оксман (у замітках: 1) “Из вновь найденных документов. Донесение ген.-м. Тихановского I-го имп. Николаю I о восстании Черниговского полка”, 2) “Декабристы-солдаты” – витяги з вироку в справі 136 нижніх чинів, найактивніших співучасників С. Муравйова-Апостола – в “Красной Газете” від 9 грудня 1925 року, 3) “Из писем и записок В. Ф. Раевского”, 4) “Послание Г. С. Батенькову 1825” того самого Раєвського, почасти також у його-ж 5) рецензії (згад. лист Арнольдї) на книжку В. М. Базилевича) і автори низки відповідних статтів і заміток: М. В. Нечкина (“Три письма декабриста Петра Борисова”), М. К. Піксанов (“Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова”), С. Я. Гессен (“Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола”), Б. М. Енгельгардт (“Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущовым”), Н. Г. Богданова (“Письма М. П. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву”), Б. Л. Модзалевський (“Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева”), С. Є. Єремін (“Объяснение” кап. Несмеянова), В. М. Базилевич (1) “Письма декабриста П. В. Аврамова из Сибири”, 2) “Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г.”, 3) “Из архива декабриста Юшневского”), В. О. Ганцова-Берникова (1) “Отголоски декабрьского восстания 1825 г.”, 2) “Крестьянские волнения 1826 г. По материалам военно-исторической секции в Централхиве” й 3) “Декабристы на каторге и ссылке в 1827 г.” – у відповідних витягах з двох останніх статтів) та, нарешті, С. А. Семенов (“К вопросу о нижних чинах – декабристах: “Отношение... о розыске 11 нижних чинов Черниговского пехотного полка”).

До перводжерел у галузі декабристознавства є, звичайно, підстави зарахувати також і два збірники мемуарно-епістолярного змісту: а) “Декабрист М. И. Муравьев-Апостол” (за ред. С. Я. Штрайха) і б) “Записки и письма И. И. Горбачевского” (за ред. Б. Є. Сироечковського); останнього видрукувано вдруте.

Освітлення нових архівних публікацій подали М. М. Покровський (у передмовах до I-го й IV-го тт. “Восстания декабристов”), а також редакційні статті Б. Є. Сироечковського (1) “Дело П. И. Пестеля”, 2) “Дело С. И. Муравьева-Апостола”, 3) “Водяные знаки” та 4) “Приемы публикации”), М. П. Чулкова (“Следственные дела членов Общества Соединенных Славян”), Б. Л. Модзалевського й О. О. Сіверса (1) “Предисловие” до VIII тому “Восстания декабристов” та тих самих авторів – 2) “Приложения” (додатки) до “Алфавита декабристов”), О. О. Покровського (“Следственные дела декабристов”), нарешті, – редакційні вступи й відповідні коментарі всіх інших зазначених уже праць джерелознавчого змісту.

Систематизацію літератури питання перевели спеціальні покажчики В. Селіванова (“Декабристы 1825–1925”), С. О. Переселенкова (“Дневники и мемуары декабристов”), С. О. Вознесенського (“Библиографические материалы для словаря декабристов”), особливо-ж М. М. Ченцова (“Юбилейная литература о декабристах 1924–1926”, що її зредагував М. К. Піксанов), почасти М. В. Нечкиної та Є. В. Сказіна (у відповідних вказівках їхнього “Семинария по декабризму” за ред. В. І. Невського), також, звичайно, спеціальні нариси тієї самої М. В. Нечкиної (у трьох систематичних її оглядах: 1) “Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе”, 2) “Украинская юбилейная литература о декабристах” та 3) “Портреты предков. Юбилей декабристов за рубежом”) і

Б. Ніколаєвського (“Новое о прошлом в русской зарубежной печати”) та нарешті, автора цього огляду.

Посильне підсумування й відповідні узагальнення зробили (окрім, звичайно, відповідних частин перевиданих знову мемуарів Горбачевського) М. В. Нечкина (в своїх працях: 1) “Общество Соединенных Славян. Предшественники революционеро-разночинцев среди декабристов” і 2) “Восстание Черниговского полка” з доданою до нього “Схематической картой движения восставшего Черниговского полка”), Б. Є. Сироечковський (а) у передмові до “Записок и писем И. И. Горбачевского”, що він редагував, та у 2) вдало конструйованому його-ж “Восстанию Черниговского полка” в “Огоньке”), почасти також М. М. Покровський, автор нової загальної концепції декабризму (“Два вооруженные восстания” та інші етюди в його збірнику), М. В. Нечкина та Є. В. Сказін (у темах “Семинария по декабризму”, що вони зформулювали), П. Є. Щеголев (у перевиданій збірці його етюдів), так і мабуть що редактори хрестоматій С. Я. Штрайх (“Декабристы. К столетию заговора”), М. М. Клевенський (“Декабристы. Хрестоматия”) та інші, не кажучи вже, певна річ, за Ю. Г. Оксмана.

Сучасні події на Україні, в їх найхарактерніших епізодах (окрім, звичайно, самого повстання Чернігівського полку), списано в статтях О. В. Шебалова (“Арест Пестеля”), І. М. Троцького (“Ликвидация Тульчинской Управы Южного Общества”), Ю. Г. Оксмана (“Поимка поручика И. И. Сухинова” та інші) й, почасти, П. Є. Щеголева (у “Катехизисе Сергея Муравьева-Апостола”, що він знову передрукував).

По змозі повно узагальнений або-ж частковий матеріал до біографій та характеристик співучасників і сучасників подій подано в статтях і замітках довгої низки авторів, от як С. М. Чернов (“Имущественное положение декабристов”), Ф. І. Покровський (“Расходы государственного казначейства на “декабристов”), Ю. Г. Оксман (1) “Из писем и записок В. Ф. Раевского”, 2) “Поимка поручика И. И. Сухинова”, 3) “Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка”, 4) “Мытарства декабриста Ринкевича” та 5) “Последняя попытка “облегчения участи” А. А. Бестужева”), М. К. Піксанов (“Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова”), Б. Є. Сироечковський (1) “И. И. Горбачевский и его Записки” у поновленому виданні 1925 р., 2) “Записки А. К. Бошняка” й 3) “Письмо декабриста И. И. Горбачевского к Н. П. Оболенской” про реформу 19 лютого 1861 р.), С. Я. Гессен (“Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола”), Б. М. Енгельгардт (“Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущовым”), Г. І. Чулков (1) “П. И. Пестель” та 2) “С. И. Муравьев-Апостол”), Н. Г. Богданова (“Письма М. П. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву”), Б. Л. Модзалевський (1) “Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева” та 2) “Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина 1827” – між іншим, за Соловйова, Сухинова, Модзалевського, Горбачевського та М. Муравйова-Апостола), М. Бризгалова (“Встреча с декабристами. Матвей Иванович Муравьев-Апостол”), М. Муравйов (“Декабрист Артамон Захарович Муравьев”), В. М. Базилевич (1) “Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г.”, 2) “Письма декабриста П. В. Аврамова из Сибири” та 3) “Из архива декабриста Юшневского”), Я. Д. Баум (“Бердичевский еврей Давыдко Лошак и полковник Пестель”), нарешті, П. Є. Щеголев (знову передруковані два етюди про Миколу І, два – про В. Ф. Раєвського та один – про С. Муравйова-Апостола).

За наслідки подій та їх епілог сказано в працях Б. Л. Модзалевського (“Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина 1827”), В. О. Ганцової-Берникової (“Из жизни декабристов на каторге и в ссылке в 1827”), М. В. Нечкиної (“Заговор в Зерентуйском руднике”), М. К. Азадовського (“Загадочный документ”), Ф. І. Покровського (“Расходы государственного казначейства на “декабристов”), С. М. Чернова (“Имущественное положение декабристов” та, певна річ, у зазначеному вже листуванні декабристів, засланих до Сибіру).

Про відгуки подій, безпосередньо після них і пізнішої доби, знаходимо в працях Ю. Г. Оксмана (1) “Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии” – в чотирьох зазначених вже його нарисах і, певно, 2) вже згадана давнішня, що надрукована була ще в Одесі його-ж “Константиновская легенда в Херсонщине”), В. О. Ганцової-Берникової (“Крестьянские волнения 1826 г.”), І. Звавич (“Восстание 14 декабря и английское общественное мнение”), М. С. Балабанова (“Народные массы и движение декабристов”),

С. Я. Гессена (“Декабристы перед судом истории”), також М. В. Нечкиної та Є. В. Сказіна (у відповідних вказівках їхнього “Семинария по декабризму”), не кажучи вже за відповідну літературу зазначених архівних видань і спеціальних праць.

Літературу окремих, більше або менше випадкових рецензій або спеціальних бібліографічних оглядів і зведень, яка теж має всі права на посильну до себе увагу, подано, нарешті, в досить численних тепер періодичних виданнях РСФРР, як загально-літературного, так і суто-історичного змісту. У низці випадків вона буває дуже цікава, з одного боку, підсумуванням вражень часто досить компетентних осіб од реальних уже досягнень у даній галузі науки, а з другого – висловленими побажаннями, сподіваннями в майбутньому, формулюванням і навіть загостренням того чи іншого питання, тоб-то відповідними науковими прямуваннями¹.

– Приконе, що впливає з огляду літератури, питання (поданого по змозі стисло й з інформаційними переважно завданнями), узагальнення мало не конспективного характеру дозволяє, гадаємо передусім констатувати зовнішній, наочний вияв дуже великого зацікавлення наших сучасників історичними подіями, згадуваними 1925–26 року, і – як натуральний наслідок цього – надзвичайне багатство для науки що-до різноманітності, систематичності й повноти, що ніби перевищує досягнення навіть цілого попереднього століття. При цьому не тільки в РСФРР, з його величезними архівними скарбами й численними науковими силами, але й, особливо, в УСРР, доводиться підкреслити визначну часом енергію, мало не замишування в трактуванні декабристознавчих питань. Цінні ще неможливі раніш розмах завдань, широта й поглибленість теперішніх наукових праць у цікавій для нас галузі².

Разом з тим цілком до речі висловити тут і відповідні побажання, наприклад, щоб енергійніш, ніж раніш, використовувано, для студій над виявами декабризму на Україні, спеціальні цінності архівів РСФРР та УСРР, де, між іншим, Волинь і Поділля³ поки-що для науки нічого не дали. Маючи нові відповідні здобутки, поряд з питаннями, які вже почато розробляти як слід (наприклад, про тогочасні громадські настрої на Україні, про Товариство З’єднаних Слов’ян, про повстання Чернігівського полку, про відгуки тогочасних подій у громадянстві та, зокрема, в народніх масах), можна-б усунути, потім, і лакуни, що заваджають відтворити по змозі бажану картину становища Вкраїни століття тому. Тоді було-б вивчено як слід також, напр., діяльність аж до самої ліквідації, місцевих революційних (Васильківської, Тульчинської та Кам’янецької) “управ” і всього Південного Товариства в його цілому, не кажучи вже за низку інших подібних тем і за способи їх бажаного трактування в нас, на Вкраїні, хоч-би в мірили досягнень сучасної спеціальної літератури РСФРР в даному випадку.

Певна річ, передчасно поки-що сподіватися на планомірні (за прикладом хоч-би видань московського Центрархіву) і монографічні досліді, – поки-що таких тепер нема⁴. Але разом з тим є підстави, щоб зацікавлені особи висловили більш побажання й що-до зовнішньої техніки при обробці низки праць, як і що-до способів розробки тез у тій або іншій темі⁵: адже, навіть за сучасних нам умов наукової праці, не треба забувати як за

¹ Поява цих заміток на сторінках видань не завжди академічного, наукового характеру відбивається, що правда, на їхніх специфічних часом рисах, як от не тільки випадковість або-ж суб’єктивність висновків, ба й нетолерантність, зарозумілість і вульгарна навіть розв’язність (жвавність) у висловах. Напр., один рецензент досить темпераментний, замість натурально сподіваного від нього аргументування, задовольняється лиш лаконічним образним, мальовничим епітетом “труха” (молох), кажучи про працю заслуженого столичного діяча історичної науки, другий, трохи, що правда, жантильніший, не вагається висновки взятого до рецензії дослідника атестувати як “необоснованные”, “внутренне-пустые” й “чрезвычайно поверхностные” (М. В. Нечкина), третій немов-би навіть хизується перлинами словесної гречности, як от “наивность”, “совершенная беспомощность и явно недостаточная осведомленность”, “ущербность (чи у б л ю д н і с т ь ?) публікації” (Ю. Г. Оксман), то-що.

² Згадаймо дослідчі проблеми, як, напр., висвітлення коріння руху, його генези, територіальності, пересування центру уваги з півночі на південь і т. и.

³ Від них, від нерозшуканих ще фондів з колишніх тутешніх губернаторських канцелярій, цілком натурально сподіватись знахідок, які своєю цінністю, може бути, не поступляться перед тим, що сконстатовано вже в Києві, Одесі та Харкові.

⁴ Ми маємо тепер мало не самі лиш ескізи або-ж етюди, тоб-то тільки немов-би більше чи менше випадкові праці.

⁵ Маємо на увазі, наприклад, ескізність та публіцистичний характер статтів-заміток навіть М. М. Покровського й інших авторів нарисів узагальненого змісту.

колишні досягнення в цьому напрямку, неперевищеного й донині Семевського, так і за високо цікаві часом вправи, напр., культурно-історичного змісту наших сучасників Шпенглера з його таким відомим “Untergang des Abendlandes”¹ або-ж Трельча, автора етюдів з так званого історизму².

Згадати треба, нарешті, почасти й за витончені, мало не рафіновані праці на подібні-ж теми (теж історично-філософського змісту) навіть закордонних наших представників так зв. сучасного феодального соціалізму, як от Л. Карсавін, М. Бердяєв, С. Франк та ин.³

¹ “Занепадом Європи”. – *Прим. упор.*

² Пор. статтю Hintze “Troeltsch und die Problem des Historismus” у “Historische Zeitschrift”. Band 138, Helf 2. 1927.

³ Згад. статтю І. Луппола “Новое средневековье” в № XII журналу “Под знаменем марксизма” за 1926 р.

Новітня українська наукова література про повстання декабристів*

Сота річниця так званого декабристського повстання, як відомо, спричинила появу значної літератури по всій території Радянського Союзу, кількість якої щороку збільшується. В цій статті ми хочемо подати невеликий огляд найважливішої літератури, виданої українською мовою з нагоди декабристського повстання. Хоча кількісно Україна тут не може конкурувати з РСФРР, але за науковим значенням навіть суворі російські критики приділяють їй почесне місце. (Наприклад твір М. В. Нечкіної “Українська ювілейна література про декабристів” у журналі “Історик-марксист”, 1927, 1).

Ми вестимемо мову насамперед про три найбільші збірники, які були видані Академією Наук у Києві, Укрцентрархівом у Харкові та кафедрою вивчення української історії.

Перший з них (“Декабристи в Україні”, вид. УАН, ред. С. Єфремов, В. Міяковський, Київ 1926, 206 с.) починається працею відомого літературознавця С. Єфремова – “Від легенди до історичної правди”. Автор відзначає значну роль, яка у всьому революційному русі перших десятиліть XIX ст. припала на південь, тобто на Україну. Суспільна думка до цього часу більше цікавилась ефектною сценою, яка розігралася 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі, і при цьому забувала другий акт революції – повстання дислокованого у м. Василькові Київської губернії Чернігівського полку під проводом одного з найвидатніших лідерів декабристів С. Муравйова-Апостола. В Україні утворилися два таємні товариства – “Південне” на чолі з укладачем “Руської Правди” Пестелем та “Товариство об’єднаних слов’ян”, до якого здебільшого належали нетитуловані офіцери з бідніших, навіть міщанських, кіл. Ця обставина обумовила демократичний та радикальний характер “слов’ян”, протиставлений аристократичним південним та північним товариствам. На думку автора, ці таємні товариства утворилися з колишніх масонських лож, серед яких найзначнішою в Україні була ложа “Об’єднаних слов’ян”, членами якої були й майбутні лідери декабристів князі Волконський та Трубецької, польський граф Олізар та українські автономісти, наприклад В. Лукашевич. Останній – відомий український патріот, як вважалося, був укладачем “Українського катехізису”, він же був головою т. зв. “Малоросійського товариства”, яке мало на меті звільнення України від гніту. Автор вбачає деякий, хоча тільки ідеологічний, зв’язок ложі “Об’єднаних слов’ян” з однойменною підпільною організацією, члени якої, як вже було сказано, відіграли значну роль в декабристському повстанні в Україні. Програма цієї організації, як повідомляє у своїх спогадах один з її членів Горбачевський, носила панславистський характер. Майбутні слов’янських народів члени товариства вбачали у федерації слов’янських республік. Розвиток цих ідей віднаходимо через 20 років у Кирило-Мефодіївському товаристві, яке мало підкреслено національно-український характер та до якого належали найвидатніші українські письменники – Шевченко, Куліш, Костомаров. Все це дозволяє нам сприймати українських декабристів як представників українського національного руху.

В тому самому збірнику знаходимо український переклад дуже цінного для історії повстання Чернігівського полку джерела, а саме переклад щоденника очевидця – поміщика Й. Руліковського. З цим пов’язаний біографічний нарис Л. Добровольського про Руліковського.

* Подається за виданням: Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven. – Neue Folge, 1929. – Bd. 5. H. 3. – S. 399–404. З німецької переклали Катерина Міхіденко, Ксенія Сирота.

Слід ще згадати працю Ольги Багалій про роль солдатства у повстанні декабристів в Україні. Насамперед, у ній йдеться про революційну пропаганду, яка проводилася повстанськими офіцерами серед солдатів. Надалі дослідниця приділяє увагу настроям, відгукам, які пізніше повстання знайшло серед солдат.

Решту збірника складають невеликі праці: Базилевича про збитки, яких зазнало населення через повстання, Добровольського про депортацію повсталих солдатів на Кавказ, порівняльна літературна студія Филиповича “Рилєєв та Державін” і деякі інші статті.

Також варто згадати публікації документів у цьому ж збірнику: три листи полковникові Л. О. Дубельту від сестри його дружини, опубліковані В. Ганцовою-Берниковою, листи генералів Щербатова та Толя про бунт Чернігівського полку; деякий інтерес становлять свідчення двох солдатів, посланих Муравйовим-Апостолом під час повстання Чернігівського полку до Києва з О. Мозалевським, щоб там розповсюджувати укладений Муравйовим катехізис; свідчення унтер-офіцера повсталого полку; нарешті, вперше опубліковані лист члена Товариства об'єднаних слов'ян, І. І. Сушинова до царя й свідчення полковника В. Тізенгаузена про його вступ до таємної організації.

Другий з названих збірників, виданий кафедрою вивчення історії української культури в Харкові під назвою “Повстання декабристів в Україні” розпочинається працею М. Яворського – “Основи декабризму на Україні”. Як марксист, автор намагається потрактувати декабристське повстання на основі класових і економічних відносин; таким чином він, так би мовити, українізує схему, запроваджену М. Покровським в “офіційній” російській історіографії. При цьому він стикається зі стандартними протиріччями, як і кожний, хто намагається втиснути складний історичний процес в ортодоксальні марксистські рамки.

Найціннішу частину видання становить написана Л. Добровольським праця “Повстання Чернігівського полку”. Тут вперше викладена докладна історія відважного вчинку С. Муравйова-Апостола та його найближчих друзів, що спирається, здебільшого, на новий матеріал. Цінне доповнення до цієї праці подано в третій і останній праці збірника, написаній О. Багалій-Татаріновою, яка має назву “Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові”. В ній зображується подальша доля частини офіцерів та солдатів, які брали участь у бунті.

Третій з перерахованих збірників був виданий Укрцентрархівом у Харкові (редакція і вступ академіка Багалія). Другу, більшу, частину збірника становлять опубліковані В. Міяковським, В. Базилевичем та Л. Добровольським документи з київського Центрального архіву про повстання Чернігівського полку з передмовою В. Міяковського. Перша частина починається, як вже згадано, вступною статтею академіка Багалія: “Уваги до генези декабристського руху на Україні”. В ній автор аналізує тогочасні соціально-економічні відносини, які, на його думку, були причиною суспільного незадоволення існуючим режимом і врешті-решт закінчилися спробою повалити цей режим. При цьому, автор бачить в національному українському прагненні один з чинників, які викликали повстання, хоча він і не надає цьому такого важливого значення, як академік С. Єфремов в раніше розглянутій статті. Як і інші дослідники, автор виділяє Товариство об'єднаних слов'ян, яке, на відміну від інших таємних товариств, вважає справді демократичним та революційним.

Зі збірника праць Центрархіву варто виокремити наступні статті: дослідження Рябініна-Склярєвського про таємні товариства на півдні України під час декабристського повстання¹. Підґрунтям тут слугують матеріали Одеського історичного архіву. Одеса, з її жвавим рухом, тоді була придатним ґрунтом для різних таємних товариств, в яких знаходили притулок всі, хто був незадоволений російським “status quo” того часу. Автор описує масонів, членів грецької гетерії, так званих філаретів (членів польського товариства філаретів, частина яких після розвалу общини була заслана російським урядом в Одесу, а також “вільнодумців”). Багато цінного та нового подано особливо стосовно південного масонства; також тут пригадуються і деякі цікаві факти про

¹ Йдеться про статтю: Рябінін-Склярєвський А. А. Таємні товариства на Півдні в епоху декабристів (Масони, гетерії, філарети та вільнодумці) // Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Харків, 1926. – С. 117–168. – Прим. упор.

філаретів, до яких належав і сам Міцкевич. Тому ж самому автору належить праця про повстання Чернігівського полку, а також публікація вірша, написаного декабристом Бобріщевим-Пушкіним. в Сибіру 1827 р.

Є. Трифільєв і В. Стратен подають уривок з матеріалу про декабристське повстання з архівного фонду новоросійського генерал-губернатора; але, як визнає у вступі редактор збірника, в цьому уривку небагато особливо цінного. Серед менших праць збірника Центрархіву знаходимо дослідження В. Базилевича, в якому автор оперує деталями з життя деяких декабристів після їх амністії за часів царя Олександра II; далі – праця Багалія про відгук, що його декабристське повстання знайшло в Харкові. Нарешті, в цьому збірнику знаходимо два листа князя Волконського та його дружини до матері Волконського, опубліковані А. Козаченком, і лист попечителя Харківського навчального округу до царя.

На один щабель з названими збірниками треба також поставити 5-й¹ випуск журналу “Україна” 1925 р., майже повністю присвячений декабристському повстанню. В короткому вступі академік М. Грушевський, редактор журналу, визначає, на його думку, найважливіше завдання подальшого дослідження українського декабризму. Це завдання полягає в пошуку вірної відповіді на питання, наскільки декабристське повстання пов’язане з українським національним рухом. “Українські декабристи чи просто декабристи в Україні” – так формулюється Грушевським це питання. У праці І. Рибаківа “1825-й рік на Україні”, що вміщена одразу після вступу, дається негативна відповідь: хоча національно-політична свідомість української еліти була сильно розвинута, автор відводить національному моменту незначну роль в процесах декабризму. “Вожді декабристів в Україні були представниками російської революційної молоді того часу”². Рибаків далі виводить генезу декабристського повстання з точки зору історичного матеріалізму, намагаючись довести, що найважливішою причиною повстання був економічний антагонізм між міщанством та державною бюрократичною системою, яка гальмувала розвиток першого.

В наступній праці О. Гермайзе “Рух декабристів і українство” автор розбирається в поставленій Грушевським проблемі про відносини між повстанням і національним рухом. При цьому він, як і багато інших, особливо виділяє вже назване Товариство об’єднаних слов’ян, членів якого вважає представниками української революційної інтелігенції.

Слідом за працею Гермайзе подано декілька документів, опублікованих Т. Слабченком, що стосуються арешту Алексеєва, катеринославського маршалка, якого звинувачували в членстві в Малоросійському товаристві. В. Міяковському належать три менші замітки: про Фурн’є та родину Раєвських, про відгук, якій знайшла страта Рилєєва в суспільстві Харкова та Києва, і нарешті, знайдений автором перелік осіб, яких було заарештовано на Київщині у зв’язку з грудневим повстанням, – здебільшого членів польського таємного товариства. Там же ми знаходимо нарис Л. Добровольського про відгук, який декабристське повстання залишило в українських народних піснях, і врешті-решт враження О. Попова про Тульчин – колишню штаб-квартиру Південного товариства.

Названими трьома збірниками і екстремним випуском “України” вичерпується найважливіша література, видана українською мовою про декабристське повстання. Тут ми ще вказуємо брошуру Базилевича “Декабристи на Київщині” (Київ, 1926 р.). З нагоди ювілею декабристського повстання в журналах з’явилося багато праць, які здебільшого носять популярний характер. Деякі коротші, присвячені декабризму статті знаходимо у збірнику на честь Багалія; серед них бібліографічна розвідка Добровольського щодо новітньої літератури про декабризм на півдні. Завершуємо огляд згадкою про цінний літературний нарис Филиповича “Шевченко і декабристи”, Київ, 1926 р., про відлуння декабристського повстання в творах поета.

¹ Насправді 6-й. – Прим. упор.

² У І. Рибаківа: “Всі вони мало відбили на собі відгуки “козацької романтики” – Муравйови-Апостоли, Драгоманов, Капніст, Лорер, Горбачевський, Шимков, Мозгалевський, Сухінов в своїх революційних виступах були насамперед представниками російської революційної молоді того часу”. – Прим. упор.

Декабристи в світлі новітньої історіографії*

В історії суспільно-політичних рухів діяльність російських декабристів у 1825 році, безперечно, залишила глибокий слід. Для загалу ім'я декабристів, можливо, вже мало відоме. Більшість пов'язує його із зовнішніми проявами – боротьбою на Сенатській площі в Петербурзі, між вірними царю Миколі та збунтованими військами, знищенням декабристів та епілогом у вигляді п'яти шибениць у Петропавлівській фортеці, а також стражданнями декабристів у твердинях засніженого Сибіру. Менш відомо про справжні їхні цілі, про ідеї та наміри, які намагалося втілити те повстання.

По-іншому постає справа перед історичною наукою. Для неї, не зважаючи на плин часу, проблема декабристського руху не перестає бути цікавою. Менше звертаючи увагу на саму боротьбу, стежить вона за її причинами та розвитком.

Здавалося б, що за період минулого століття було висвітлено всі подробиці цього питання, яскраво підкреслено всілякі дрібниці. Беручи до рук каталог книг, виданий спеціально до 100-річчя декабристського руху російським букіністичним магазином у Берліні, який складається з 140 пунктів, присвячених тим подіям, складається враження, що історична наука вже завершила дослідження цієї проблеми, що кожна деталь знайшла своє наукове опрацювання, що нарешті можна знайти правдивий синтез тих подій.

Однак простежується протилежне. Небагато є випадків в загальній історії, коли оцінка якогось факту була б більш суперечливою. Від ідеалізації декабристського руху, до найсуворішої критики, постають перед нами судження представників історичної науки, судження не давні, а скоріше новітні та, на перший погляд, правдиві. Пристосовані часто до умов та потреб часу, вони по-різному трактують проблему, приходять до різних висновків. Чи стає справа яснішою за такого браку об'єктивності – сумнівно. Розгляньмо ближче ці точки зору.

Перші історичні погляди на декабристський рух, які з'явилися переважно одразу після придушення повстання, вважали весь рух військовим бунтом, декабристів – відступниками, руйнівниками російських традицій. “Не природнім, не в російських традиціях був той замах”, – пише державний секретар барон Корф¹, тогочасний офіційний історик. “Замислений жменькою покидьків, він заразив найближче їхнє оточення, зіпсовані серця та зухвалу уяву; але впродовж десяти років злочинних зусиль він не просяк, не міг просякнути далі. Серце Росії залишилося і залишиться для нього неприступним”².

Думку офіційного історика поділяли й інші. Шніцлер, іноземець, що перебував впродовж 47 років в Росії та через те досконало знав стосунки, які там панували, теж вважав весь декабристський рух незграбною спробою кількох безрозсудних людей. Спираючись в основному, окрім власних спогадів, на рапорти слідчої комісії в Петербурзі, виданих французькою мовою в “*Journal de Saint-Petersburg*” у 1826 та 1827 роках, рапорти, які зараз можна сміливо сказати, упереджені, бо вони мали на меті послаблення негативної закордонної оцінки революційних рухів в Росії, Шніцлер робив висновок, що це не був імпульс всього народу, а швидше групи невдоволених, які зажадали взяти до

* Подається за виданням: Kwartalnik historyczny. – Lwow, 1928. – zecz. 3. – S. 656–670. З польської переклала Ірина Юрочкіна.

¹ Тут і надалі виділено З. Зборуцьким. – Прим. упор.

² Корф М. Восшествие на престол императора Николая I. – Изд. 5-е, доп. (третье для публики). – СПб, 1857. – С. 185.

Тут і надалі назви праць російською та українською мовами З. Зборуцький подає в польському перекладі. Ми подаємо їх в оригіналі, причому виправивши неточності, допущені З. Зборуцьким. – Прим. упор.

своїх рук державну справу¹. Справи тієї, безсумнівно, не здужали, та змовники зі свого боку в цілому не були готові до того, щоб подолати це завдання. Шніцлер в декабристському русі бачить початок наступних революцій.

Таку саму позицію, навіть більше критичнішу до декабристів, займає й подальша література. Не спираючись на спогади та щоденники змовників 1825 року, а також під впливом ще факту повстання, з'являються негативні оцінки Ковалевського², Устрялова³, Каратигіна⁴ та інших про декабристів, як людей, які навіть за найкращих умов завжди будуть йти шляхом бунту та протесту. З цією точкою зору солідаризувались у своїх спогадах та записках офіційні фігури того часу, як наприклад ген. Комаровський⁵, Оленін⁶, які вважали повстання чисто військовим бунтом, до якого нічого не розуміючи солдати були втягнуті своїми офіцерами. Вони заперечували симпатії населення до повстанців.

Мусили пройти роки для того, щоб декабристський рух почали представляти у властивому світлі. За кордоном почали виходити спогади самих учасників повстання 1825 року Якушкіна⁷, Трубецького⁸, Розена⁹, Кюхельбекера¹⁰ та інших, які висвітлювали сутність всієї справи та цілі, задля яких було піднято революцію. Пам'ять про декабристів з того часу впродовж всієї другої половини XIX століття не тільки не слабшає, а навпаки, оповита пієтетом. Вона процвітає як у колах ліберал-демократів, так і в групах соціалістично налаштованих верств російського народу.

То був час, коли російська інтелігенція ставилася до декабристів з релігійним шануванням, коли поважала їх як героїчних борців за волю та соціальну справедливість. Зрозуміло, що таке ставлення до декабристів призводило до їх ідеалізації, тим більше, що про декабристів не дозволялося писати в пресі, а представники науки не мали доступу до архівних матеріалів. Автори тогочасних праць були змушені спиратись на офіційні або напівофіційні матеріали, зазвичай упереджені, або на спогади учасників повстання, які були написані переважно на схилі життя, були часто неточні та містили зовсім інші факти, ніж ті, що мали місце насправді.

Тогочасних поглядів, що ідеалізували весь рух, розглядати не будемо. Як приклад тогочасних переконань, достатньо згадати про колективну працю під назвою *“Тайное общество и 14 декабря в России”*, написану переважно учасниками повстання¹¹. Ціла низка статей авторства Луніна, Пуціна та інших найкраще відображає тогочасні погляди. Вони вважали декабристів групою ідеалістів, які поставили собі за мету провести в Росії важливі суспільно-політичні реформи, і задля своїх намірів зуміли здобути симпатію всього народу до себе. “Десять років таємного його існування, – пише Лунін¹², – за підозрілого та ворожого уряду свідчить про розважливість його дій та симпатії населення до нього ... серця молодого покоління звертаються до сибірських пуц, де великі засланці ясніють у темряві, в якій їх хотіли втопити... ніхто не міг відібрати в них симпатії народу. Ця симпатія проявляється в загальному і глибокій повазі, що оточує їх сумні родини; в мало не релігійному шануванні їхніх дружин, які розділили заслання з чоловіками; в передбачливості, з якою збиралося все, що засланці писали ...”¹³

¹ J. H. Schnitzler, Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicolas. Paris 1847, t. II. str. 47, 122–3 і inne.

² Ковалевский Е. Граф Блудов и его время. – СПб., 1866. – С. 165.

³ Устрялов Н. Русская история. – Ч. II. – СПб., 1855. – С. 413–414.

⁴ Каратыгин. Театр времен царствования императора Александра I // Русская старина. – 1875. – Апрель. – С. 735–736.

⁵ Комаровский. Записки // Русский архив. – Москва, 1867. – С. 1304–1324.

⁶ Частное письмо о происшествии 14 декабря 1825 года государственного секретаря А. Н. Оленина // Русский архив. – 1869. – № 4. – С. 731–736.

⁷ Якушкин И. Записки. – Лейпциг, 1874.

⁸ Трубецкой С. Записки. – Лейпциг, 1874.

⁹ Розен А. Записки декабриста. – Лейпциг, 1870.

¹⁰ Кюхельбекер В. Избранные стихотворения. – Лейпциг, 1880.

¹¹ Тайное общество и 14 декабря в России. – Лейпциг, 1875. – С. 308.

¹² Лунин М. Взгляд на тайное общество в России. – С. 1.

¹³ Там само. – С. 8.

Тогочасні погляди на декабристів¹, так чітко виражені Луніним, пам'ять про них і пієтет не зникли з початком ХХ століття. Навпаки, вони ожили з новою силою. Російська революція 1905 року знову звернула увагу на декабристів, в яких бачили апостолів російського конституціоналізму, попередників соціальної боротьби наступних часів. Відкривши двері державних архівів, де ховалися багатющі архівні матеріали, що стосувались декабристів, революція віддала їх до рук дослідників.

Величезна кількість джерел, що вийшли переважно у 1905–1910 роках, змусила змінити дотеперішні некритичні погляди на рух 1825 року. Однак, під впливом, пануючої в той час серед російських істориків марксистської течії та її теорії економічного матеріалізму, література того часу, не зменшуючи заслуг самих декабристів, обмежувала саме коло їх діяльності. Вважаючи декабристів політиками, які свідомо вийшли на стежку революції, з них зробили революціонерів, що боролися в інтересах двох класів – дворянства та міщанства, хоча не бракувало також й голосів, які зараховували, наприклад, Пестеля та “південців” до соціалістів².

До ряду істориків першого десятиріччя ХХ століття, на яких відбилась пануюча в той час соціальна течія, треба зарахувати таких як Семевський³, Сиром'ятніков⁴, Довнар-Запольський⁵, Семевський⁶ та інших.

Існує між ними може різниця поглядів на повстання або цінність окремих проектів, проте всі ставляться до декабристського руху з прихильністю, вважаючи, що Росії потрібні були жертви такого роду, щоб піднести її значення в очах Європи, щоб показати світові, що в абсолютистській Росії можлива боротьба зі старим ладом⁷.

Грудневу революцію історіографія тих часів вважає не випадковим явищем, а навпаки, глибоко продуманою дією; декабристів – здоровим організмом російського суспільства та тверезо мислячими людьми. Повстанню 1825 року історики надавали величезне значення для суспільно-політичного розвитку російської нації, підкреслюючи разом з тим, що то був перший революційний рух, який зміг протиставити пануючому станові речей щось інше, детально опрацьоване⁸.

Погляди на декабристів першого десятиліття ХХ століття довго не протримались. Як перед цим російська революція 1905 року внесла до них зміни, і треба визнати, зміни на краще, так і тепер повоєнний період, час появи нового союзу соціалістично-радянських республік, приніс подальші зміни, і зміни принципіві.

Новітня історіографія розглядає проблему декабристського руху з трьох, навіть можна сказати, з чотирьох позицій. На перший план виступають погляди “офіційної” більшовицької історіографії, репрезентованої головним її представником, відомим істориком М. Покровським. Назвали ми цю історіографію офіційною, бо Покровський найбільше виражав урядовий напрямок, а без його передмови не виходило жодного тому історичного видання в радянській Росії.

За поглядами Покровського та його колег, ідуть погляди ще трьох напрямків, які розглядають і ставлять справу в іншому, часто діаметрально протилежному, висвітленні. В той час коли Покровський та об'єднані навколо нього історики, зокрема Левін, Рожков, Нечкіна та цілий ряд інших, намагаються за будь-яку ціну показати, що декабристи були фарисеями та лицемірами, які під прикриттям явно радикальних понять ховали приватний класовий егоїзм, одним словом, намагаються “детронізувати” декабристів, заявляючи, що декабристи, навіть бажаючи знищення всіх станів, робили це

¹ Найбільш поміркованим міг вважатися погляд, який представляв вождів декабризму як поміркованих лібералів, котрі тільки через непорозуміння спричинили революцію.

² Русанов Н. Влияние европейского социализма на декабристов // Минувшие годы. – 1908. – № 12. – С. 170, 176. Те саме: Герцен А. Заговор 1825 года. – Берлин, 1903.

³ Семевский В. Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909. – С. 535–536 и далее.

⁴ Сыром'ятников Б. Политическая доктрина “Наказа” П. И. Пестеля // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 705–706.

⁵ Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов. – М., 1907. – С. 397–398, 419–420 и далее.

⁶ Семевский В. Очерки из истории политических и общественных идей декабристов, 1907; Його ж. Бар. Фон-Визин // Общественные движения в России XIX в. 1906.

⁷ Kulczyski L., Rewolucja rosyjska, Lwow 1909, t. I, str. 205.

⁸ Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов. – М., 1907. – С. 333; Щеголев П. Общественные движения в России XIX века и др.

тільки зі стратегічних поглядів, для реалізації чисто аристократичних планів, по-іншому розглядає проблему декабристського руху противник будь-яких революційних спроб, відомий історик, поляк, Казімеж Валішевський. Він вважає декабристів духовними батьками та попередниками сьогоденного більшовизму, підкреслюючи, що перемога їх ідей спровокувала б таку саму дезорганізацію, як та, що настала після революції 1917 року.

Обидві ці позиції сучасної історіографії повстання 1825 року, розглядаючи його з точки зору класового інтересу, принципово відрізняються від поглядів третьої групи, об'єднаної навколо російського еміграційного журналу *“Современные записки”*, що виходив у Парижі, та репрезентованої проф. О. Кізеветтером, Алдановим, Цетліним й іншими. Група ця, ці рештки істориків старої епохи, хоч не ідеалізує весь рух, але ставиться до нього надзвичайно доброзичливо. Ламаючи списи в обороні, вони намагаються довести, що в ідеології декабристів немає ідеї диктатури того чи іншого класу, а тим більше ідеології інтернаціоналізму, швидше, навпаки, національний, надкласовий інтерес, овіяний гарячим патріотизмом та почуттям національної гідності.

Окрему групу становить українська історіографія, присвячена подіям 1825 року. Об'єднана навколо двомісячника *“Україна”*, що виходить в Києві, вона намагається представити весь рух як перший жвавий імпульс національного почуття в Україні. Сукупність праць української історіографії та напрямок, в якому вона прагне йти, найкраще виокремлює відомий український історик Грушевський у вступній статті до ювілейного номеру України¹, присвяченого пам'яті декабристів. *“Українські декабристи, чи декабристи на Україні”* – це питання, яке зосередило всю увагу української історіографії цих років.

Побіжно накресливши різні точки зору сучасної історіографії руху 1825 року, переходимо до більш детального їх розбору. Почнімо з офіційної позиції Покровського та його колег й подивімося, на яке підґрунтя спирають вони свої висновки. Покровський висловив її ще перед війною у своїй історії Росії в XIX столітті (вид. II, Граната), але в той час вони пройшли без виразного сліду. Тільки у зв'язку з думкою про декабристів, проголошеною російським публіцистом Михайлом Ольмінським, який в радикально негативний спосіб засуджує весь рух 1825 р., випливають вони на ширший горизонт в подальших його працях², навіть в опублікованій останнім часом історії Росії в перекладі польською мовою³.

Ольмінський в своїй статті, вміщеній в газеті *“Рабочая Москва”* у 1923 році⁴ поставився до декабристів цілковито радикально. Згідно з ним, декабристи – це виключно власники маєтків, які просто обдурили солдатську масу, потягли її з собою на Сенатську площу, щоб там покинути в мить, коли уряд почав збройною силою нищити повстання. В своїй політичній ідеології, вважає Ольмінський, декабристи мали на увазі тільки інтереси земельних власників і тому, згідно з ним, сторічний їх ювілей був би ювілеєм *“ошуканства солдатів власниками”*.

Ольмінський порушив своєю статтею справу декабристів вже незадовго до їх сторічного ювілею. Своїм радикалізмом він викликав реакцію у більшовицьких істориків, які не прославляючи декабристів як перших революціонерів пролетаріату, тим не менш не могли погодитися з такою постановкою питання. Покровський у своїй репліці заперечує погляди Ольмінського. Він не вважає декабристів землевласниками, які обдурили масу, щоб потім зрадити її. Навпаки, підкреслює, що декабристи, певною мірою, були навіть революціонерами, а одне крило – навіть революціонерами-демократами. *“Вони не були тільки соціалістами і не були революціонерами пролетаріату. Дійшли тільки до тієї межі, яка є доступною для непролетарських класів, але можлива лише для великої та дрібної буржуазії”*⁵. У виданій в 1925 році Покровським *“Історії Росії”*

¹ Грушевський М. 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3.

² Покровський М. Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв. – М., 1924.

Його ж. Русская история с древнейших времен. – Т. III. – Изд. 3-е.

³ Його ж. Historja Rosji w najkrotszym zarysie. Moskwa 1925, cz. I–II.

⁴ 18/XII 1923. Цитуємо за: Покровський М. Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв. – С. 26.

⁵ Покровський М. Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв. – С. 27.

в польському перекладі він дослівно пише: “Фактично 14 грудня 1825 було першим і останнім виступом буржуазії в Росії. Буржуазія ні на хвилину не припиняла мріяти про конституцію, але поклала єдину надію на царську ласку. Вона не раз подавала царям листи у справі конституції, проте, коли все ж помічала спроби революції з боку соціалістів, то в страху перед нею відскакувала від підричників та починала запевняти царя у вірнопідданстві, пропонуючи свої послуги для боротьби з “бунтом”¹.

Ці рядки найкраще відображають становище офіційної історіографії руху 1825 року. Декабристи – це ще буржуазні революціонери, за якими пролетарська революція прийде тільки 1860 року². Не маючи зв'язку з селянським рухом, вони бояться повстання. Тим не менше, вони все ж є першими революціонерами, хоча й буржуазними, і тому заслуговують на повагу. Раз висловлена думка не гине, пише інший більшовицький історик Левін³, декабристський рух є початком кризи самодержавства та кріпацтва.

Цій точці зору слід приписати й те, що століття декабристського руху принесло дальшу, показову кількість джерел та їх опрацювань. Поверховий перегляд радянського видання “Красный архив”⁴ чи статей в емігрантській “Воля России”⁵ підкреслює це найкраще, доводячи, що зацікавленість більшовицьких істориків декабристським рухом, як революційним рухом буржуазії і рухом класовим, тим не менш дуже велика.

Згадуючи про погляди офіційної більшовицької історіографії, не можна оминати ще одного російського історика Рожкова, висновки якого, розглядаючи справу з точки зору внутрішніх протилежностей в товариствах, можливо, не змінюють основного ставлення офіційної історіографії, але намагаються висвітлити її іншим способом. Рожков у своїй статті⁶ намагається показати, що підтягування ідеології та психології декабристів під єдину загальну характеристику є помилкою. Декабристи не становили єдиної групи, а навпаки, в своїй ідеології відбивали інтереси різних груп російського дворянства. Підходячи до декабристів з таких позицій, вирізняє серед них шість окремих груп, а саме:

- 1) декабристи-аристократи, ідеологом яких був кн. Трубецький,
- 2) середній дворянський стан з Микитою Муравйовим,
- 3) проміжна група між середнім і дрібним дворянством з Рилєєвим,
- 4) декабристи-бюрократи, як Тургенєв, Штейнгейль,
- 5) дрібне дворянство (Булатов, Кривцов),
- 6) обуржуазнене дворянство з представником в особі Пестеля.

Запроваджену Рожковим детальну і штучну диференціацію декабристів не можна назвати вдалою. Вона призвела до ще більшої плутанини, оминаючи сам факт досить штучного віднесення кожного з декабристів до однієї з шести перерахованих груп. Микиту Муравйова Рожков зарахував, наприклад, до групи першої “аристократії, виключаючи буржуазію”. Вже ця мала дрібниця не дуже добре свідчить про безсторонність автора. Муравйов, творець проекту орендного устрою, який спирався не тільки на земельну власність, але й на рухоме майно, не може бути безапеляційно зарахований до однієї з груп. Прямуючи до тих самих передумов, що і Покровський, висновки Рожкова нечіткі і, можна сказати, не зовсім наукові.

Накресливши шляхи, якими крокує більшовицька історіографія 1825 року, мусимо приступити за чергою до джерел, з яких черпає вона свої погляди на грудневе повстання, що спрямовують її, при загальній підкресленій об'єктивності, до класових інтересів. У

В своїй праці “Российская история с древнейших времен”, т. 3, с. 368 М. Покровський пише: “у фатальному колі й захлинулась змова, недостатньо аристократична для двірцевого перевороту і занадто дворянська для народної революції”.

¹ P o k r o w s k y, *Historja Rosji*. – С. 190.

В іншому місці пише: “... боялися вони загального повстання, що починалося на їх очах ... Декабристів на Сенатській площі переміг не тільки Микола зі своєю картечкою, але й примара Пугачовщини” (с. 189).

² Передмова Покровського до ювілейного тому “Красного Архива”, 1925, т. XIII, с. V.

³ Л е в и н К. Декабристы. – Харьков, 1923. – С. 48.

⁴ Красный Архив. – 1925. – Т. XIII. – С. 322 (Материалы и исследования по истории декабристов).

⁵ Воля России. – 1925. – Т. XII (Литература о декабристах в советской России). Див. також *Le monde slave*. – 1925 “Bibliographie dékabriste” (грудневий номер).

⁶ Русское прошлое. – 1923. – Кн. I, № 2; цитуємо за: Кизеветтер А. Заметки о декабристах // *Современные записки*. – 1923. – Т. XVI. – С. 394–395.

своїх висновках вона спирається на суспільно-політичні плани декабристів, особливо на два проекти конституції Муравйова і Пестеля. Обидва проекти більшовицька історіографія звинувачує у браку дійсно демократичного характеру, доводячи їх класовий характер. В конституції Муравйова вона особливо підкреслює майновий ценз, що мав впливати на розподіл посад, через що влада мусила перейти до рук двох класів: дворянства та нечисленного класу багатих купців і капіталістів-фабрикантів. В тій самій конституції далі підкреслюють інтереси дворянства, вважаючи, що вся конституція містить у собі сліди підданства та феодалізму¹.

Стосовно республіканської конституції Пестеля сучасною російською історіографією також висунуто застереження. Демократизм її також вважають відносним, критикуючи її винятково національний характер. Пестель, згідно з ними, є занадто великим прихильником русифікації племен, що мешкають в Росії, як у своєму бажанні переселення двох мільйонів євреїв до Палестини, так і в бажанні абсолютного запровадження російської мови на всьому просторі Росії².

Суспільні плани також не знайшли свого визнання. Їх вважають половинчастими. Незважаючи на це, декабристи, думаючи про скасування кріпацтва, висунули на перший план політичний переворот. Найбільш республіканський проект Пестеля, звільняючи селян, бере до уваги те, що вони повинні отримати половину панських ґрунтів, але поряд з цим, підкреслює, що одержання ґрунтів від власників має настати тільки в разі відшкодування, або готівкою, або за рахунок державних ґрунтів. Найбільше обурює російських істориків пункт проекту конституції Пестеля, де йдеться, що власник в разі вилучення частини ґрунтів, має дістати за рахунок держави стільки землі, щоб разом становило 5000 десятин. Вони вважають, що Пестель найбільш виразно тут бореться за інтереси панів, що мало чим відрізняється від прогресивних, вихованих буржуїв і що створюючи дрібні та середні земельні маєтки, хотів опертися на дрібну та середню буржуазію.

Другим джерелом, з якого сучасна більшовицька історіографія черпає свої висновки про декабристський рух, є зізнання декабристів перед судом та їх визнання, найчастіше, своєї провини. Беручи в цьому випадку, наприклад, до уваги поведінку відомого декабриста, одного з найактивніших членів, М. Тургенева, який навіть не перебуваючи на місці, а знаходячись в Англії, тим не менше визнає провину³. Через це російські історики висувають звинувачення, що декабристи – це базіки, люди слабкої волі та сили.

Розглядаючи висновки російських істориків, необхідно визнати, що вони містять багато цінного матеріалу для соціологічної оцінки та аналізу декабристського руху, але не можна сказати, що аналіз класових відхилень в політичних концепціях декабристів розкриває цілковито всю програму. Можна констатувати, хоча б у Пестеля або інших керівників, зв'язок з інтересами дрібного або обуржуазненого дворянства, але важко пояснити, як різномірність ідеологій окремих членів з'єдналася в цілісність і як сама та різномірність могла з'явитися в людей однакового покою, військових.

Не можна також робити закидів, що деякі декабристи зламалися перед судом чи в подальшому житті проявили слабкість характеру. Безперечно, мали місце такі випадки. Чи не впливали все ж часто зізнання з бажання проявити перед урядом належне обличчя повстання, що то був не заколот малої жменьки людей, а загальний рух, викликаний дефективністю російського організму, – складно судити. Поведінка людей таких як Трубецький, Раєвський та інші, свідчила про протилежне.

По-іншому підходить до декабристського руху відомий польський історик Казімеж Валішевський. Присвятивши себе переважно історії Росії та пишучи праці по-французьки, в найновішому своїм дослідженні⁴, яке вийшло в Парижі та присвячене правлінню царя Олександра I, порушує він і питання, пов'язане з декабристським рухом. Праця та погляди Валішевського заслуговують на увагу не тільки через поважне

¹ Стисло аналізує обидва проекти конституцій К. Левін в розділі VII вказ. праці.

² Виняток робить тільки для Польщі, визнаючи за нею право незалежного існування.

³ Записка Н. И. Тургенева // Красный архив. – 1925. – Т. XIII. – С. 68–147 и предисловие Покровского в том же томе. – С. VII.

⁴ K. Waliszewski, La Russie il y a cent ans, Le règne d'Alexandre I. t. I–III. Paris 1923–5.

становище автора та відмінність поглядів, але й з огляду на саме видання книги, час якого припав на найбільше безладдя в історіографічному розумінні руху 1825 року.

Валішевський, шукаючи в своїй праці пояснень історіографічних фактів останньої доби, причини появи декабристського руху, який вважає зародком сучасного більшовизму, бачить в національно-визвольних течіях, що були наслідком переможної кампанії 1812 року. Весь рух початково він вважає легітимним, бо Росії були потрібні зміни. В цьому напрямку йшли також перші таємні товариства, діяльність яких до того ж стимулювалась реформаторською політикою самого Олександра. Але вже в перші роки існування можна було помітити тертя між поміркованими та радикалами, подібними до Пестеля¹. Криза, що виникла, викликаючи віддалення Тургенєва, скінчилась розколом у товаристві та перемогою радикальних елементів. Весь рух стає викривленим, плани реформ стали хаотичними та сповненими суперечливих прагнень².

В цьому саме питанні помічає Валішевський зв'язок руху 1825 року з більшовицьким рухом. В тій хаотичності бачить підтвердження своїх поглядів, що російський національний дух ще сто років тому був просякнутий більшовизмом. Для нього декабристи – це прототип більшовизму. Віддаючи їм належну повагу як ідейним особам та народовцям³, Валішевський не менше підкреслює, що хаотичність, а значною мірою й утопічність їх планів, мусила б привести до такої розрухи і замішання, свідками якого ми є нині.

Окрім цього зв'язку декабристського руху з більшовизмом, бачить він й інший зв'язок, що відображається у розриві декабристів із Заходом, як вчинили й сучасні більшовики. Рилєєв волів посилатись на давню російську свободу, на старі свободи Новгороду, ніж на зразки Заходу, а за ним йдуть їх сучасні нащадки⁴. В цьому розриві з західною цивілізацією бачить Валішевський зв'язок одного руху з іншим, підкреслюючи, що більшовизм йде шляхом, який був визначений декабристами ще сто років тому⁵.

Розглядаючи об'єктивно погляди Валішевського, зрештою цілком цікаві, необхідно підкреслити недостатню їх правдивість. Вже сам факт національного почуття у декабристів (що їм автор приписує) в порівнянні з більшовицьким інтернаціоналізмом свідчив би протилежне. Немає також у декабристів ідеї класової диктатури, що буде ідеологічним підґрунтям більшовиків. Тому не дивно, що висновки Валішевського зустрілися з гарячими словами протесту, які висловлювались третім напрямком, що ідеалізував весь рух 1825 року.

Обидва перераховані напрямки новітньої історіографії характеризують рух 1825 року в негативний спосіб. По-іншому розглядають його представники третьої групи, а саме проф. Кізеветтер, Цетлін, Алданов та інші. “Декабристами можемо назвати пов'язане між собою спільними ідеями, спільним настроєм умів, покоління початку ХІХ століття, перше в житті Росії вільно мисляче та закохане в свободу покоління”⁶.

Беручись за дослідження з наукової точки зору, друга частина істориків-емігрантів вважає декабристів ідеалістами, ідеалами яких є батьківщина і свобода. Вони визнали, що більшість з них була дворянською, але бачать в цьому тільки позитивні сторони, визнаючи, що тільки дворянство мало в той час такий рівень освіти, що могло мислити про зміни на краще⁷. Бачачи в дворянстві єдину можливість суспільно-політичних змін, підкреслюють, що декабристи не були першими, хто виступив супроти тодішнього суспільно-політичного порядку. Критика тодішнього устрою йшла вже повних ходом, коли декабристи виступили зі своїми намірами. І саме тут стає помітною різниця між попередніми поглядами та новими. Дворянство, проектуючи зміни, прагне одночасно зберегти своє привілейоване становище, на відміну від декабристів. Вони говорили про цілковиті зміни, вони набагато перевищили дворянську програму, часто висуваючи зовсім чужі для дворянства вимоги. “Декабристи були останніми військовими

¹ Пестель не брав участі в січневному з'їзді 1821 року в Москві (Там само. – Т. III. – С. 168).

² Там само. – С. 170–173.

³ Там само. – С. 166.

⁴ Там само. – С. 17.

⁵ Там само. – С. 173.

⁶ Цетлін М. О 14-м декабрі // Современные записки. – 1925. – Т. XXVI. – С. 242.

⁷ Кізеветтер А. Заметки о декабристах // Там само. – 1923. – Т. XVI. – С. 388.

конспіраторами, – пише один з цих істориків Мілюков, – та першими теоретиками революції. Декабристські ідеї не були утопічними”¹.

Названа нами частина емігрантських істориків ідеалізує таким чином весь рух 1825 року, не втискаючи цілковито його у тісні рамки класового руху. Найкраще це зрештою видно зі сповненої ентузіазму статті Марка Слоніма. “Декабристи, – пише він, – були нашими першими мучениками – і пам’ять про них свято переходила з покоління до покоління... Романтиками та ідеалістами були ці князі Оболенські, Волконські та Одоевські, ці Рилєєви, Кюхельбекери та Муравйови-Апостоли”²...

Виражаючи в такий спосіб свої погляди, група згаданих істориків не замовчує також і негативних сторін, особливо щодо практичного втілення самого повстання. “Ані північні, ані південні не зробили нічого в тому напрямку, щоб переворот у Росії можна було практично здійснити”³. А тому повстання стало свого роду “політичним характері, добровільною самопожертвою, розрахованою на психологію якщо не сучасників, то хоча б нащадків”⁴.

Необхідно визнати, що ці погляди, хоча часто й ідеалізують весь рух, відзначаються найбільшою неупередженістю. Це стає помітним при накресленні ставлення російського народу до декабристів. Вони виразно визнають, що народ не знав про наміри декабристів⁵, що ставився до них недоброзичливо, що й саме дворянство часто було до них вороже⁶. Кізеветтера і товаришів можна зарахувати до істориків першої половини ХХ століття, які незважаючи на обмеження декабристського руху до класових рамок, ставилися до нього з великою прихильністю та значною дозою об’єктивності.

Коли еміграційна історіографія, репрезентована Кізеветтером і товаришами, намагається подати повстання 1825 року в якнайкращому світлі, з іншого боку підходить до проблеми цього випадку українська історіографія. Вже у найновіших дослідженнях російських істориків більше уваги присвячено повстанню на півдні, ніж боротьбі на Сенатській площі в Петербурзі⁷. У зв’язку з цим загальним зацікавленням йдуть і погляди українських істориків.

Сутність декабристського руху вони відносять до проблеми соціальної природи – проблеми так званих “непродуктивних класів”⁸. Непродуктивні ці класи мусили залежати від тих продуктивних верств населення, з якими були пов’язані спільним інтересами. Отже, в політичних концепціях декабристів, – пише український історик Осип Гермайзе⁹, – мусили відбитись інтереси тих верств населення, до яких декабристи, як клас “непродуктивний”, група інтелігенції, переважно дворянської суспільної генеалогії, група здекласована, бо відірвана від “організації сільськогосподарської продукції”, – тяжіла. Те, що найближчими сусідами, до яких декабристи тяжіли, були продуктивні класи прогресивних землевласників та молоді ще буржуазії, не є їх провиною. Тяжінням до продуктивних класів виправдовує автор різномірність політичних концепцій декабристів, більшість з яких не мала навіть землі. В цих умовах “буржуазно-ліберальні ідеї ХІХ століття могли знаходити плідний ґрунт для пересадки та бурхливого розвитку”, різномірність же залежить тільки від ступеню та форми їх декласування.

Більше уваги, ніж загальним справам повстання 1825 року, присвячує українська історіографія вперше згаданій проблемі, чи рух в Україні можна вважати рухом українських декабристів, чи частиною загальноросійського руху. Незважаючи на близькість між собою дотичних пунктів, українські історики не повністю між собою

¹ Miliukow, La place du Décabrisme dans l’évolution de l’intelligencija russe (Le monde slave 1926, grudzien, str. 345 I 348).

² V. Mjakotin, Les décabristes et leurs plans de réformes (Le monde slave 1926, zeszyt z czerwca, str. 474–475).

³ Слоним М. Предтечи и потомки. 1825–1925 // Воля России. – 1925. – Кн. XII. – С. 70.

⁴ Кізеветтер А. Заметки о декабристах // Современные Записки. – 1923. – Т. XVI. – С. 399.

⁵ Там само. – С. 400.

⁶ Як доказ дворянських почуттів наводить автор факт, що гр. Браницька пожертвувала 200 пудів заліза на кайдани для учасників повстання на півдні (Там само. – С. 235).

⁷ Чулков Г. Мятежники 1825 года. – М., 1925. – С. 5, 8.

⁸ Цей погляд спирається на працю Солнцева “Общественные классы”. (Петроград, 1923), де автор під непродуктивним класом розуміє інтелігенцію, цивільних та військових службовців, приватних службовців тощо.

⁹ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 26–27.

погоджуються. Частина, як Рибаків¹, визнає, що південна Росія жила в цей час самостійним життям, іншим, ніж власне Росія, що про піднесення національної свідомості свідчить ряд фактів, як, наприклад, твори Рилєєва, розмови декабристів Лукашевича та Муравйова-Апостола, але застерігає, що національна свідомість не має в той час великого значення, що всі ці національні змагання не виходять за межі “козацької романтики” і що можна говорити не про українських декабристів, а тільки про декабристів в Україні. Всі вони мало виявляли національні риси в своєму житті і хоча є українцями за походженням, проте в своїх революційних виступах були представниками тільки російської революційної молоді тих часів.

Виразніше ставить проблему національного характеру декабристів історик Гермайзе². Звертаючи увагу на персональний склад учасників повстання на півдні і підкреслюючи українські прізвища, він звужує національний характер руху до сфер тільки нижчого землевласництва. Цю частину вважає національно свідомою, спростовуючи таким чином існуючі досі погляди, хибні, на його думку, що в історії українських суспільних рухів немає місця для декабристів. Вважаючи, що українські декабристи існували, зараховує до них Горбачевського, Драгоманова, Сушинова та інших. При цьому він розрізняє два напрямки суспільно-політичної свідомості національної української інтелігенції. З них один – це літературно-землевласницьких рух, який ще мало мав політичної забарвлення, другий – це той рух, який призвів до повстання Чернігівського полку. Повстання, згідно з ним, становить виразний етап у суспільному розвитку України та є наріжним каменем пізнішого союзу “Кирило-Мефодіївське братство”.

Цими шляхами крокує новітня історіографія декабристського руху. Подальша її історична перспектива – це завзята боротьба за ідеологічну приналежність декабристів. Довгі роки ще пройдуть, поки історія перегорне цю, одну з найцікавіших сторінок російського життя XIX століття.

¹ Рибаків І. 1825 рік на Україні // Там само. – С. 15–16.

² Гермайзе О. Вказ. праця. – С. 34–38.

Відомості про авторів

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (1857–1932) – український історик, архівознавець і громадський діяч. Академік УАН (1918).

Учень В. Антоновича. Після закінчення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира (1880) був залишений для підготовки до професорського звання. В 1882 р. удостоєний вченого ступеня магістра російської історії за книгу “Історія Сіверської землі до половини XIV ст.” Доцент (1883), екстраординарний (1887), ординарний (1889) і заслужений (1908) професор по кафедрі російської історії Харківського університету. В 1887 р. захистив докторську дисертацію “Нариси з історії колонізації та побуту степової окраїни Московської держави”. Ректор Харківського університету (1906–1911). Член Державної Ради Російської імперії (1906, 1911–1914). Харківський міський голова (1914–1917). Один із засновників і перших академіків УАН, голова Історично-філологічного відділу ВУАН (1918–1920, 1929–1930). Голова Харківського наукового товариства (1921–1922). Керівник центрального архівного управління УСРР (1923–1924). Голова Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури (1922–1929). Директор НДІ Т. Г. Шевченка (1926–1932).

Автор понад 600 наукових праць з історії Слобідської, Лівобережної, Південної України XV–XVIII ст., української історіографії, джерелознавства, архівознавства, археографії, історії географії, археології. Один з авторів концепції “українського декабризму”.

Архівні матеріали: ЦДІА України у м. Києві, ф. 2020; ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 45042, 45045, 45347, 45357; Рукописний відділ ЦНБ Харківського національного ун-ту ім. В. Каразіна, ф. 4.

Література: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К., 1927; Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. 1857–1927 / Упор. М. Левченко. К., 1929; Оглоблін О. Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна, 1932, кн. 1–2. січень–червень, с. 164–170; Бойко І. Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія // Укр. іст. журн., 1957, № 2, с. 105–109; Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990; Богдашина О. М. Діяльність харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків, 1994; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. К.; Черкаси, 2002, с. 100–108; УРЕ, т. 1, 1959, с. 395–396; УРЕ, вид. 2-ге, т. 1, 1977, с. 314 (авт. Н. В. Комаренко); РЕУ, т. 1, 1969, с. 97–98; ЕУ, т. 1, 1993, с. 80 (авт. О. О[глоблін]); Академія наук України. Персональний склад, 1918–1993. К., 1993, с. 17; <http://uk.wikipedia.org/wiki/Багалій>.

ГЕРМАЙЗЕ Осип Юрійович (1892–1958) – український історик, археограф, громадський діяч. Професор (1927).

Закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира (1916). В роки Української революції був членом Центральної Ради, заступником голови Всеукраїнської Ради солдатських депутатів, активним діячем Української соціал-демократичної робітничої партії. З 1920 р. працював у Київському університеті (Вищому інституті народної освіти, Київському інституті народної освіти), де читав лекції з історії України та соціології. В середині 1920-х рр. був проректором Київського ІНО. Співробітник науково-дослідчої кафедри історії України ВУАН (керівник – акад. М. Грушевський), керівник секції історії України науково-дослідчої кафедри марксизму-ленінізму. Вважаючи себе істориком-марксистом, тісно співпрацював з М. Грушевським. 27 липня 1929 р. заарештований за участь у “Спілці Визволення України”. Вироком від 19 квітня 1930 р. засуджений на 5 років позбавлення волі. 26 липня 1934 р. звільнений і висланий в Саратовську область. 8 грудня 1937 р. трійкою УНКВС по Саратовській області знову засуджений до 10 років позбавлення волі. 5 січня 1944 р. особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений ще до 10 років. Помер у місцях ув'язнення, провівши у тюрмах і таборах майже половину свого життя.

Сфера наукових інтересів – історична географія України, колонізація Лівобережної України, Велике князівство Литовське у XVI ст., економічна історія білоруського та українського селянства XVI–XVIII ст., РУП, рух декабристів. Один з авторів концепції “українського декабризму”.

Архівні матеріали: ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2304.

Література: Склярєнко Є. М. У сфабрикованій справі СВУ // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991, с. 129–132; Водотика С., Мазур І. Творча спадщина визначного українознавця. До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе // Київська старовина, 1992, № 6, с. 104–111; Водотика С. Г., Кондратов В. Ф. О. Ю. Гермайзе // УІЖ, 1992, № 12, с. 80–90; Савенок Л. А., Кондрашов М. Ф. Історик Осип Юрійович Гермайзе // 150 років розвитку вітчизняної науки в Київському університеті. К., 1993, с. 146–150; Юркова О. Гермайзе Осип Юрійович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. Перший (XIX ст. – 1930-ті рр.), К., 1999, с. 86–87; Казьмирчук Г. Д. Особові фонди О. Ю. Гермайзе як джерело вивчення наукової біографії професора Київського університету // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наук. праць ... Вип. IV. К., 2001, с. 138–155; Довгопол В. О. Ю. Гермайзе – один з фундаторів теорії “українського декабризму” // Декабристські читання: Тези Міжнар. ювіл. наук.-теор. конфер ... Вип. VIII. К., 2001, с. 64–66; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. К.; Черкаси, 2002, с. 135–147; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Гермайзе Осип Юрійович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004, с. 175; Казьмирчук Г. Д. Гермайзе Самуїл-Іосиф // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька, В. Ф. Колесник. К.; Чернівці, 2010, с. 31–33; <http://uk.wikipedia.org/wiki/Гермайзе>.

ГНАТЮК Володимир Якович (1893 – рік смерті невідомий) – український історик, архівіст, історик літератури. Професор (?).

Навчався в Санкт-Петербурзьких Історико-філологічному та Комерційному інститутах. З 1916 р. почав учителювати. Після приходу до влади більшовиків повернувся до Житомира. Був членом Спілки вчителів-українців, бюро Волинської професійної учительської спілки. В 1921 р. був арештований ЧК і засуджений до 3 років концтабору. Невдовзі був звільнений за амністією. Викладав у 1-й і 3-й українських державних гімназіях, 1-й та 56-й трудових школах Житомира. У 1922 р. завідувач організаційно-інструкторським відділом Волинської губнаросвіти. Викладав у Волинському інституті народної освіти, середніх освітніх закладах. З серпня 1928 р. – вчений-архівіст Волинського окружного архівного управління. У 1931 р. ім'я вченого почало фігурувати у сфабрикованій справі Волинського осередку УПСР серед керівників цієї організації. В квітні 1931 р., боячись за своє життя, переїхав до Кривого Рогу, де працював викладачем Інституту профосвіти. Після цього В. Гнатюк майже щороку змінював місце проживання. Працював в Одесі, можливо, у Харкові та Дніпропетровську. Наприкінці 1930-х рр. перебував у Саратові. Подальша доля невідома.

Серед наукових інтересів провідну роль відіграють дослідження з польської літератури, зокрема т. зв. “української школи”. Нерідко в історіографії його плутають з відомим істориком, етнографом, літератором, секретарем НТШ Володимиром Михайловичем Гнатюком, який вивченням декабристського руху не займався.

Архівні матеріали: Державний архів Житомирської обл., ф. 1, оп. 77, спр. 1760; ф. 73, оп. 2, спр. 45; ф. 560, оп. 2, спр. 4.

Література: Кондратюк Р. Ю., Костриця М. Ю. В. Я. Гнатюк – архівіст, літературознавець, патріот // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. К., 1998, с. 242–246.

ГРІНЧЕНКО Настя (Анастасія) Борисівна (?–1908) – українська революціонерка, донька Б. Грінченка.

Закінчила гімназію в Києві. Навчалась на філософському факультеті Львівського університету. Тут вона познайомилась з програмою РУП і обрала революційний шлях, ставши активною учасницею соціал-демократичного робітничого руху. Перевозила заборонену літературу з Галичини. Документи засвідчують її пряму причетність до збройних виступів в роки російської революції 1905–1907 рр., в яких вона брала участь

разом зі своїм нареченим. Була заарештована і у в'язниці захворіла на туберкульоз. Батьки з розумінням ставились до революційної діяльності доньки і витратили немало зусиль, щоб звільнити її з в'язниці за станом здоров'я.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, громадсько-політичний діяч. Академік ВУАН (1923), АН СРСР (1929).

Закінчив історико-філологічний університет Університету Св. Володимира (1890). Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича. У 1890–1894 рр. – професорський спитендіат Університету Св. Володимира. В травні 1894 р. захистив магістерську дисертацію “Барське староство. Історичні нариси”. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства імені Шевченка, головний редактор “Літературно-наукового вістника”. Засновник і голова Українського наукового товариства. У березні 1917 – квітні 1918 рр. – голова Української Центральної Ради. Після поразки Української революції – в еміграції. Повернувшись до УСРР, очолював історичні установи ВУАН (1924–1931). Зазнавав переслідувань з боку радянської влади, був арештований у справі “Українського Національного Центру”. З 1931 р. змушений переїхати до Москви. Помер під час операції за нез'ясованих обставин.

М. Грушевський – творець схеми українського історичного процесу, якою, за незначними винятками, ми послуговуємося й досі. Рух декабристів не досліджував. Фундатором концепції “українського декабризму” не був. Йому належить лише передмова до журналу “Україна”, присвяченого 100-річчю повстання декабристів. У ній було поставлено програмове питання: “українські декабристи чи декабристи на Україні?”

Архівні матеріали: ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235.

Література: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідеї, змагання, діяльність. К., 1993; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). К., 1993; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995; Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. Київ, Львів, Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1998; Шаповал Ю. І., Верба І. В. Михайло Грушевський. К., 2005; Верба І. В. Грушевський Михайло Сергійович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004, с. 185; http://uk.wikipedia.org/wiki/Грушевський_Михайло_Сергійович.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Леонід Павлович (1867–1929) – український історик, краєзнавець, педагог. Професор.

Після закінчення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира викладав у київських середніх навчальних закладах та на Вищих Жіночих курсах. Як фахівець, сформувався під впливом професорів В. Іконнікова, В. Антоновича, І. Лучицького, Ф. Фортинського. Член Історичного товариства Нестора-літописця, Товариства охорони пам'яток давнини та мистецтва. Після революції працював директором Київського Педагогічного музею. В Київському ІНО викладав методіку історії та суспільствознавства (з 1921). Працював в Історичній секції ВУАН: член Комісії Старого Києва і Правобережжя, Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель.

Автор понад 60 друкованих праць, з них 17 присвячені рухові декабристів. Коло наукових інтересів – історична географія, топографія, картографія, краєзнавство, історіографія, бібліографія, історія Київщини доби Київської Русі.

Архівні матеріали: ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 3350.

Література: В. Б. [Базилевич В. М.] Пам'яті Л. П. Добровольського // Декабристи на Україні. К., 1930, т. 2, с. 181–184; С-ський [Синявський А.] Пам'яті Л. П. Добровольського // Записки Київського ІНО. К., 1930, кн. 4, с. 207–209; Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах. (Замість некролога) // Україна, 1930, липень–серпень (42–43), с. 99–118; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. К.; Черкаси, 2002, с. 109–119; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Добровольський Леонід Павлович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка:

минуле й сьогодення. К., 2004, с. 196; Ляпіна О. Л. П. Добровольський: штрихи бо біографії // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. К, 2007, т. 5, с. 180–187.

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (1876–1939) – український літературознавець, історик літератури, публіцист, літературний критик, політичний діяч. Академік УАН.

Закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира. Політичну діяльність розпочав у студентські роки. Член Української демократичної радикальної партії, котра за його ініціативою перетворилась на Українську партію соціалістів-федералістів. Голова ЦК УПСФ. Один з провідників українського масонства. За царських часів арештовувався. У роки Української революції член, заступник голови Української Центральної Ради, член Малої Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ, член делегації на переговорах з Тимчасовим урядом. Після встановлення більшовицької влади відмовився емігрувати. Працював у ВУАН: член багатьох комісій, голова Комісії для видання пам'яток новітнього письменства України. Був рішучим противником втручання радянської влади в науку. Разом з неодмінним секретарем ВУАН А. Кримським вів багатолітню запеклу боротьбу з М. Грушевським та його школою, яка виснажила обидва угруповання. На пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у 1927 р. Л. Каганович відніс С. Єфремова до представників відверто ворожої ідеології. У таємній постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 21 вересня 1928 р. йшлося: “Доручити нашій пресі підняти суспільну думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції”. Заарештований 21 липня 1929 р. Засуджений у справі “Спілки Визволення України” до смертної кари, яка була замінена на 10 років. Помер у Ярославській в'язниці за 3 місяці до закінчення строку.

Більшість наукових праць присвячена історії української літератури, літературній критиці. Найвідоміша праця “Історія українського письменства”. Один з фундаторів концепції “українського декабризму”. Напередодні арешту, начебто, сказав: “Часи декабристів уже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого”.

Архівні матеріали: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 120; Державний архів СБУ, спр. 67098 ФП, т. 11.

Опубліковані документи: Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. Х., 1931; Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа “Спілки Визволення України”: невідомі документи і факти. К., 1995; Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. К., 1997.

Література: Касьянов Г. Доля академіка С. О. Єфремова // Під прапором ленінізму, 1989, № 19, с. 75–78; Шаповал Ю. І., Левенець Ю. А. Повернення в історію. Сергій Єфремов // Українська ідея. Постаті на тлі революції, К., 1994, с. 73–92; Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття // Український історик, 1996, т. 3, с. 142–187; Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Сергій Єфремов. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. К., 2002, с. 5–16; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. К.; Черкаси, 2002, с. 148–151; Крикуненко О. А. С. Єфремов про масонство в Росії та Україні // Вісник академії праці та соціальних відносин, 2002, № 3, с. 123–131; Могильний Л. Братство української державності та Сергій Єфремов // Часопис української історії, 2008, вип. 10, с. 128–133; ЕУ. Т. 2, 1994, с. 659–660 (авт. І. Кошелівець); http://uk.wikipedia.org/wiki/Єфремов_Сергій_Олександрович.

ЗБОРУЦЬКИЙ Зигмунт (1899–1984) – польський історик. Доктор філософії (1929).

Занісний Університет Яна Казимира у Львові. Захистив дисертацію “Історія галицького рутенізму в 1772–1826 рр.” Науковий співробітник Львівського університету (до 1935), професор історії гімназії ім. А. Міцкевича у Самборі. Брав участь у вересневій обороні Львова 1939 р. Як польський офіцер та учасник організації “Шляхта загродова”, був арештований НКВС і засланий на 5 років до Івделажу (Свердловська обл.). У 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР звільнений, служив підпоручником в армії В. Андерса. Нагороджений медалями, Хрестом Монте Кассіно. Після війни викладав у Ліцеї ім. Я. Каспровича та Педагогічному ліцеї в м. Іновроцлаві. Останні роки життя провів у м. Єленья Гура.

Література: http://pl.wikipedia.org/wiki/Zborucki_Zygmunt.

ОКСМАН Юліан Григорович (1895–1970) – російський літературознавець, історик літератури, партійний діяч, дисидент. Професор.

Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Як фахівець сформувався під впливом професорів С. Венгерова, О. Шахматова, М. Піксанова, І. Шляпкіна. Суперечливість своїх студентських поглядів учений висловив такими словами: “У мойй голові була суміш різноманітних ідей. З одного боку, ми вважали себе революціонерами і переможно, як на приречених, поглядали на стовпів старого світу; у той же час мою заповітною мрією було до сторіччя смерті Олександра I написати таку біографію царя, щоб отримати Аракчеївську премію ...”. Після революції працював помічником начальника архіву Міністерства (Наркомату) освіти (1917–1918), завідувачем сектору цензури і друку Центрархіву (1918–1919). Член Петроградської ради. У 1920–1923 рр. працював в Одесі: ректор Археологічного інституту, член губревкому. В 1923 р. повернувся до Петрограда. Співробітник Пушкінської комісії АН СРСР. Член Президії Ленінградської ради (1933–1936). Протягом 1932–1936 рр. – помічник директора Пушкінського дому (Інституту російської літератури). Був близьким до Л. Каменєва, за що в 1936 р. був арештований і засуджений до 5 років таборів. Покарання відбував в Омську, Магадані і на Колімі. В травні 1942 р. “трійка” винесла новий вирок “за наклеп на радянський суд”. У 1947 р. звільнений, почав викладати у Саратовському університеті, де створив школу послідовників. У 1960-ті рр. став одним з перших дисидентів. У 1964 р. був виключений із Спілки письменників, не мав змоги друкуватись.

Серед наукових інтересів Ю. Оксмана – життя і творчість О. Пушкіна, В. Белінського, В. Раєвського, К. Рилєєва, агітаційна література декабристів. Редагував 6-й том “Восстания декабристов”, присвячений повстанню Чернігівського полку. Був багатолітнім опонентом М. Нечкіної та її концепції руху декабристів. Виховав плеяду учнів, найвідоміші серед яких І. Порох та Н. Ейдельман.

Архівні матеріали: Державний архів Одеської обл., ф. 1724, оп. 1, спр. 2.

Епістолярія: Ю. Г. Оксман в Саратові. (Письма 1947–1957) / Вступ. заметка, публ., комент. К. Богаевской // Вопросы литературы, 1993, № 5, с. 231–270; Марк Азадовский, Юлиан Оксман. Переписка. 1944–1953 / Изд. подготовил К. Азадовский, М., 1998.

Література: Edgerton W. Yulian Grigorievich Oksman // Russian literature, 1973, № 5, р. 5–34; Пугачев В. В., Динес В. А. “А все-таки она вертится!": Об Ю. Г. Оксмани // Проблемы исторической культуры, литературы, социально-экономической мысли. Межвуз. сб. Вып. 5. Саратов, 1989, с. 34–60; Богаевская К. П. Возвращение: О Юлиане Григорьевиче Оксмани / Вступ. ст. и примеч. И. Д. Прохоровой // Литературное обозрение, 1990, № 4, с. 100–112; Оксман // Эйдельман Н. Первый декабрист. М., 1990, с. 160–177; Егоров Б. Ф. Ю. Г. Оксман и Тарту // Новое литературное обозрение, 1998, № 34, с. 175–193; Абросимова В. Н. Из саратовской почты Ю. Г. Оксмана // Новое литературное обозрение, 1998, № 34, с. 205–230; Юлиан Григорьевич Оксман в Саратові. Саратов, 1999.

РИБАКОВ Іван Федотович (1889–?) – історик, архівіст.

Закінчив юридичний та історико-філологічний факультети Московського університету. З 1920 р. виконував обов'язки завідувача Центрального історичного архіву Полтавщини. Викладав у Полтавського інституті народної освіти, де був ректором (1922–1924), першим деканом історико-філологічного факультету. Згодом був змушений виїхати з України. Працював у Ленінграді, де брав участь у Товаристві дослідників української історії, письменства та мови. Помер і похований у Москві.

Автор низки статей з історії України, головним чином, першої половини ХІХ ст.

Література: Пустовіт Т. Рибаків Іван Федотович // Українські архівісти: Біобліографічний довідник. Вип. 1 (ХІХ ст. – 1930-і рр.). К., 1999, с. 283; Верба І., Юркова О. Коментарі // Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / пер. з англ. К., 2003, с. 194; ЕУ. Т. 7, 1998, с. 2501; http://uk.wikipedia.org/wiki/Рибаків_Іван_Федотович.

РОМАНОВСЬКИЙ Віктор Олександрович (1890–1971) – історик, архівіст, археограф, джерелознавець. Доктор історичних наук (1947), професор (1947).

Після закінчення Університету Св. Володимира (1914) був залишений при університеті для підготовки до професорського звання; того ж року вийшла друком його

перша праця “Господарство монастирських селян Любецької сотні в 1776 році”. З 1918 р. викладав у Київському університеті. За гетьманату П. Скоропадського очолював інформаційний відділ у Міністерстві праці. В 1921–1931 рр. – завідувач Центрального архіву давніх актів. Експерт радянської делегації на переговорах щодо реституції документів за Ризькою угодою 1922 р. У 1923 р. притягнутий до судового процесу в справі Київського обласного “Центру Дій”, однак був звільнений. У 1930 р. знову заарештований. Із 1925 р. – дійсний член Археографічної комісії ВУАН, котру згодом очолював. У 1929–1930 рр. – секретар, а в 1930–1932 рр. – голова Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР. 24 квітня 1935 р. заарештований, нібито, за участь у контрреволюційній проденікінській організації “Азбука” у 1919 р., а 16 червня висланий на 5 років у табори. В 1940–1947 рр. – викладач, доцент Карагандинського педінституту. В 1946 р. захистив кандидатську, а 1949 р. докторську дисертацію (“Нариси з історії державного господарства України XVII ст.”). У 1947–1955 рр. завідувач кафедри методики історії, а з 1955 р. – кафедри історії СРСР Ставропольського педінституту.

Коло наукових інтересів – економіка та господарство Гетьманщини. У 1927 р. видав перший в Україні підручник з архівознавства. Руху декабристів присвятив 2 статті.

Архівні матеріали: ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4837; Государственный архив Ставропольского края, ф. 6007, оп. 1, д. 97.

Література: Савенок Л. А. Український історик і археограф Віктор Романовський // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. К., 1997, вип. 30, с. 334–349; Казьмирчук Г. Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матеріали наук.-теор. конфер ... Гуманітарні науки. Ч. I, К., 1999, с. 51–58; Бутич І. Романовський Віктор Олександрович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. Перший (XIX ст. – 1930-ті рр.), К., 1999, с. 286–288; Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: Життя та праця вченого. К., 2000; Мага І. М. Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06, К., 2003; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Романовський Віктор Олександрович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004, с. 280; http://uk.wikipedia.org/wiki/Романовський_Віктор_Олександрович.

ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович (1885 або 1884 – 1937) – український історик, правник, економіст, державний і партійний діяч. Засновник української школи істориків-марксистів. Академік ВУАН (1929), Білоруської Академії наук (1929).

Закінчив юридичний факультет Львівського університету (1910). Брав участь в українському національному русі, був знайомий з М. Павликом, І. Франком, В. Гнатюком. У 1915 р. мобілізований в австро-угорську армію. В діючій армії у чині хорунжого перебував до 1916 р., коли через поранення був переведений в тил. На фронті захопився соціалістичними ідеями і відійшов від українського національного руху, відмовившись вступити до лав січових стрільців. У 1918 р. в чині підпоручника входив до штабу уповноваженого австро-угорського командування при Українській Центральній Раді, потім при гетьмані. Того ж року повернувся до Галичини, де служив у польовій жандармерії УГА. 1919 р. за більшовицьку агітацію був звільнений з війська. Брав участь у підготовці переходу частин УГА на бік Червоної армії, створення Червоної УГА. Очолював політшколу в Києві, 20 квітня 1920 р. вступив до лав Комуністичної партії. Наприкінці серпня 1920 р. переїхав до Харкова, де викладав в ІНО. Уповноважений КП Східної Галичини при ЦК КП(б)У (1921–1923). Член Президії Наукового комітету Наркомату освіти УСРР, заступник завідувача Укрнауки (з 1924). Голова Українського комітету краєзнавства (з 1925). На Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів був підданий різкій критиці за проповідування немарксистських поглядів на історію України. На початку вересня 1929 р. був змушений визнати більшість “помилоч” в концепції історії України. На організованій за пропозицією М. Яворського дискусії щодо схеми історії України, його погляди були засуджені. Восени 1929 р. колишня дружина М. Яворського з Галичини звернулась до суду з приводу аліментів на утримання двох доньок. У позові згадувалось минуле історика, зокрема близькість з австрійськими та

німецькими офіцерами, знайомство з П. Скоропадським, служба в польовій жандармерії УГА. Після цього М. Яворського було виключено з партії. 17 лютого 1930 р. за власним бажанням був звільнений з ВУАН і виїхав до Ленінграда. В Україні розпочалась шалена боротьба з “яворщиною”. 10 березня 1931 р. в Ленінграді був заарештований у справі “Українського Національного Центру”. 7 лютого 1932 р. засуджений Колегією ОДПУ СРСР до 6 років концтаборів. Покарання відбував на Соловецьких островах. 30 червня 1935 р. написав заяву до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВС, у якій гостро критикував сталінський режим. 9 жовтня 1937 р. особливою трійкою УНКВС Ленінградської обл. за “націоналістичну й антирадянську діяльність серед в’язнів” засуджений до розстрілу.

Автор марксистської схеми історії України, яку розглядав, як низку революцій. Опублікував “Короткий курс історії України”, котрий витримав 6 видань і залишався чи не єдиним марксистським посібником з історії України в 1920-ті рр.

Архівні матеріали: ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 144–172; оп. 12, спр. 8932; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, 2921, 2923, 3067; Державний архів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 122–125, 135, 136.

Література: Настевич М., Ястребов Ф. Проф. М. І. Яворський: До виборів нових академіків ВУАН // Пролетарська правда, 1929, 16 травня; Скрипник М. Помилки та виправлення академіка Яворського // Більшовик України, 1930, № 2, с. 12–26; Горин П. Об одной поучительной биографии // Известия, – 1930, 3 марта; Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // УЖ, 1990, № 8, с. 75–86; Рубльов О. С. Лідер “істориків-марксистів” (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991, с. 293–304; Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово // Репресоване “відродження”. К., 1993, с. 181–197; Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. К., 1995; Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України: Дис. ... к.і.н.: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1998; Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна, 2009, № 3 (14), с. 63–71; ЕУ, т. 10, 1984, с. 3958 (авт. А. Жуковський); УРЕ, вид. 2-ге, т. 12, 1985, с. 487 (авт. В. Г. Сарбей); http://uk.wikipedia.org/wiki/Яворський_Матвій.

Наукове видання

**“Українські декабристи чи декабристи на Україні?”:
Рух декабристів очима істориків 1920-х років**

**Упорядкування, вступна стаття та примітки
Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша**

Ум. друк. арк. 19,43